
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
замондошлари хотирасида

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1988

Тўплаб нашрга тайёрловчи
Ҳабибулло Қодирий

Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида: [Тўплам] [Тўплаб нашр тайёрловчи Х. Қодирий].— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.—176 б.

Ўзбек совет романчилигининг асосчиси, атоқли ёзувчи Абдулла Қодирий ижоди ўзбек совет адабиёти тараққиётида муҳим ўрин тутади. Теран фикрли, ниҳоятда камтарин инсон — Абдулла Қодирий ҳақида унинг замондошлари тўлиб-тошиб гапирадилар.

Қўлингиздаги ушбу тўпламга Қодирий ҳақида замондошлари томонидан битилган хотиралар киритилди.

А. Қадыри в воспоминаниях современников: Сборник.

С 4603010000—23 149—86
М352(04)—86

ББК 83.3У37

© Гафур-Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й.

РЕАЛИСТ САНЪАТКОР

(1966 йилнинг август ойида «Дружба народов» журналида чоп этилган мақоладан)

Техникумнинг студенти эканлигимдаёқ муаллимларимиздан бири мени Абдулла Қодирий билан таништирди. Ўрта бўйли ва миқтидан келган, доимо тўн ва бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишидан деҳқонларга ўхшаган, тим қора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан банд бўлгандай бепарво кўринган бу киши ўша пайтлардаёқ машҳур ёзувчи, ҳаммамиз қўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётидаги биринчи улкан ва гўзал романнинг авторси эди! Мени ниҳоятда у одамнинг салобати босиб қолганидан, зўрға нималарнидир гўлдирадими, ўшанда унинг менга нималар дегани эсимда йўқ. Кейинчалик мен у билан тез-тез учрашиб турдим, бироқ уни фақат ўттизинчи йилларнинг бошларида, Ленинграддан қайтиб келганимдан кейингина, дурустроқ билиб олдим.

Абдулла Қодирий истеъдодли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди. Сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар, чунки у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, оғзига келган ҳар бир сўзни айтавермас, секин ва гапи худди ўзига халал бераётгандек, ёқинқирамай гап бошларди. У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди. Жисмоний меҳнатга чалғиб, унинг қандайлигини ўзида синаб кўриш ҳар бир зиёлининг зарур эҳтиёжи эмасди. Қодирийнинг меҳнатга ўчлиги деҳқондан чиққанлигида бўлса керак. Ўзи ҳам худди деҳқонлардай тиним билмасдан қаттиқ меҳнат қилар эди. У Самарқанд дарвоза яқинида турар, каттагина боғи бўлиб, унда шафтоли, олма, тоғолчаларнинг кўп нави бор,

уларни узин парвариш қиларди. Айтмоқчи, унинг адабий асарларидан келадиган даромад қозонини ҳар маҳал ҳам қайнатавермас, шунинг учун ҳам бола-чақасини ўша боғи боқарди. Боғнинг ичкарисиди бир неча қути асалариси бўларди. Уттизинчи йилларнинг бошларида уни тақсимот дўкониди¹ кўриб қолганимизди рафиқамга:

— Бу ерда менга асал ҳам тегади, хўп десанглар тегишимни олақолинглар, уйда асал ўзимиздан чиқади...— дегани эсимди.

Ўзининг айтишига қараганда, у шундай ёзарди: аввалига кўчада, кўпинча кечқурунлари хувиллаб қолган пайтда, узоқ вақт айланиб юриб янги асарининг бўлажак қаҳрамонлари ва сюжет йўлларигача ўйлаб, роса пишитарди. У гоҳи пайтларда эрталабгача ҳам кўча кезарди, қайтиб келгандан кейин эса кўрпача ёзиб, сиёҳ билан қоғозни бош томонига қўйиб оларди-да, ётиб ёзаверарди...

— Бу жуда ноқулай усул бўлса керак,— дерди у кулимсираб.— Бошқа ҳеч кимга бунди маслаҳат бермайман. Ўзим эса ўрганиб қолганман, бўлмаса, ёзолмайман...

Абдулла Қодирий мадрасада ўқиган, ёшлигида рус адабиёти ва рус тилини билмасди. У етук ёзувчи бўлиб етишган пайтларида рус адабиётини ўзига кашф этганидан худди мактаб ўқувчисидидай терисига сигмай фахрланиб қўярди.

Кейинги йилларда танқидчилар унга тез-тез ҳужум қилиб турдилар. У иложи борича бунга эътибор бермасликка тиришса ҳам танқид тошлари иззат-нафсига тегиб, қалбини яраларди.

— Манавини қаранг-а,— деди у бир мақоланинг муаллифи ҳақида,— бу гўдакни ёзишга ўзим ўргатувдим-ку! Ҳаммасидан ҳам мен ҳақимди ёзганларини ўзимдан эшитиб олганди, фақат оёғини осмондан қилибди холос!

Абдулла Қодирийнинг кўзлари истеҳзо ўтида ёнса ҳам овозидан пинҳоний ўкинч сезиларди:

— Ҳозирги замон темаси шундайгина ёз-ёз деб турибди, бироқ бирон нарса чиқара олармиканман? Уҳ, билмайман, ақлим етмай қолди...— У кулимсираб қўйди-да, ўзига-ўзи:— Ҳамма гап мана шу билмаслигим-

¹ Маҳсулот ва моллар карточка ва талонларга қараб бериладиган магазин.

да! Кам нарса биламан. Мен оғиркарвон одамман, кўп кузатишим керак!— деб қўйди.

Мен кейинчалик проза ёзишга ўтганимда «кўп кузатишим керак» деган сўзларни тез-тез эслаб турардим. Абдулла Қодирийнинг прозаси биринчи навбатда ғоятда ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Қодирийнинг тилидан унинг халқнинг бой ва ажойиб тилини ғоятда яхши билганлиги яққол сезилади. Унинг романлари ана шундай гўзал тил билан ёзилган. У маълум нуқсонларидан қатъий назар туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди.

**Мўминжон
Муҳаммаджон ўғли
(Тошқин)**

ЖАСОРАТЛИ АДИБ

Мен марҳум ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой)ни 1924 йилдан бери танийман, мазкур йилдан бошлаб у билан бир идорада ва редакцияда ишлаганман.

Ҳозирги «Муштум» журнали Абдулла Қодирий билан Ғози Юнус томонидан 1923 йил февраль ойидан ташкил топиб чиқди. Журналнинг 1-сонига бош мақола ёзган ҳам Абдулла Қодирий бўлди. «Жулқунбой» отаси томонидан қўйилган от эмас, ўзи томонидан танлаб олинган унинг адабий тахаллусидир.

Жулқунбой билан суҳбатлашиб ўтириш бахти менга оз муяссар бўлди. Чунки менинг турган уйим шаҳарнинг бериги бурчагида бўлса, уники нариги бурчагида эди. Мен унинг билан редакцияга келган чоғида бир соат, ярим соат кўришардим ва гаплашардим. Мен 1925—27 йилларда «Муштум»нинг масъул котиби эдим. У «Муштум»да босиладиган мақолалари ва асарларини ҳам доим уйда ёзар ва тайёрлар эди, шунинг учун у билан узоқ вақт гаплашиб ўтириш мумкин бўлмас эди. Фақат бир мартагина, 1927 йилларда бўлса керак, қандайдир тўй муносабати билан унинг Эшонгузар маҳалласидаги ҳовлисига борганман, холос.

Абдулла Қодирий ҳар нарсага танқидий назар билан қарар, хурофот, бидъатларга ғоятда қарши эди. Унинг ҳар бир сўзидан ҳажвий ифода анқиб турар эди.

У ғоятда жасоратли, ўз сўзида устивор ва барқарор, ғоятда заковатли эди. Урни келганда юқори даражадаги кишиларни ҳам танқид қилишдан чўчимас эди.

Қодирий ўз савиясини ошириш учун, «Муштум» журналида ишлаб юрган чоғларида бир-икки Москвага бориб ўқиб келди. У ердан «Муштум»га баъзи мақолалар юбориб турди. Москвага ўқишга бориб, илм-маърифатга дуруст ҳафсала қилмовчи талабаларни ва баъзи маданиятсиз кимсаларни танқид қилди.

У ҳар бир типнинг ўзига яраша сўз танлай билар, ким тўғрисида ёзадиган бўлса (масалан: «Қалвак маҳзум», «Тошпўлат тажанг» сингари) худди ўша шахннинг ўзи бўлиб кетар эди. Бунинг учун, ўша типдаги кишиларнинг бутун ички сирларидан огоҳ бўлиш керак, албатта. Фавқулодда заковатга ва жасоратга эга бўлган бу ёзувчи, мазкур типдаги шахслар орасида юриб, ҳар бириси билан алоҳида суҳбатлашишдан тортинмасди: муллалар билан ҳам, бориб турган қиморбоз, беданавоз чапанилар билан ҳам, зўр ўғрилар билан ҳам, эшонлар, муридлар, сўфилар, дарвишлар, қаландарлар билан ҳам, кўкнори ва бағчилар билан ҳам гаплашаверарди.

Қодирий ҳажвий асарлар ёзишга моҳир бўлиш билан бир қаторда, жиддий асарлар яратишда ҳам ғоятда маҳоратли эди. Буни унинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» тарихий романларида яққол кўриш мумкин.

Халқ унинг асарларини ғоятда қизиқиб ва севиб ўқир, янги асарлари босилиб чиқишини орзиқиб кутар эди. Босилиб дўконларга келиши билан минг-минг ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз ва татарлар навбатга тизилишар эди.

У бир мақола ёки бир ҳикояни ёзишга ўтирганда, ўшани ёзиб тугатмасдан ўрнидан туриб кетмас, баъзан узун кечалари ёзавериб, тонг оттириб юборар эди. Бу аҳволини мен унинг ўз сўзларидан англаб эдим.

Марҳум Абдулла Қодирийнинг ўзбек адабиётида хизматлари зўр бўлиб, фавқулодда маҳоратли, жасоратли ва заковатли бир адиб эканлигига шубҳа йўқдир.

1957 йил, 5 май

АЖОЙИБ ИНСОН

1933 йил эди... Уша вақтларда мен Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси вазифасида ишлар эдим. Республика ҳукумати ўзбек адабиётида проза жанрини ривожлантириш мақсадида прозада ёзилган энг яхши асарлар учун конкурс эълон қилганди. Шу муносабат билан мен бошқа ёзувчилар қаторида ёзувчимиз Абдулла ака билан ҳам алоҳида суҳбатлашдим. У кишини конкурсда қатнашишга тарғиб қилиб бу хусусда қандай ёрдам зарур бўлса, союзимиз томонидан муҳайё қилинишини айтдим.

Абдулла ака бу яхши ташаббусдан хабари борлигини ва ўзи ҳам бирон асар ёзиб қатнашажагини гапирди. Аммо ёрдам ҳақида ҳеч нима демади. Мен бу тўғрида унга яна бир бор эслатдим.

— Ёрдамга ҳожат йўқ. Лекин, чамамда, бирон жиддийроқ асар ёзиш учун эл-юрт орасида кўпроқ бўлиш тақозо этилади. Бинобарин, шаҳар ва қишлоқларимизни бир айланиб, халқ билан суҳбатлашилса, жуда яхши бўлар эди,— деди Абдулла ака ўйчан.

Мен бу гапни маъқулладим, қанча муддатга ижодий командировка зарур бўлса берилишини айтдим. Шунда Абдулла ака табассум билан:

— Гап командировкада эмас, йўқ. Эгар-жабдуғи соз бир отинг бўлса, истаган жойга бориб, истаган жойда қўниб, халқ билан суҳбат қилсанг, унинг йўли бошқа,— деди.

Бирмунча вақтдан сўнг Тошкент областининг турли кент ва қишлоқларида Абдулла аканинг ўзига хос саёҳати хабарларини эшитиб турдик. Жойларда унинг ким эканини биров билган, биров билмаган. Шу саёҳат натижасида ёзувчининг «Обид кетмон» асари юзага келди.

Уша йиллари Ўзбекистон партия Марказкоми ва ҳукумати Тошкент шаҳри чеккасида Инжиқобод деган жойдан ёзувчилар учун боғ ажратиб берди. Боғни обод

қилиш, уни ёзувчилар дам оладиган ва ижодий иш қиладиган илҳомбахш гўшага айлантириш зарур эди. Мен Тошкентнинг Самарқанд дарвоза томонида Абдулла аканинг нашъали боғи борлигини ва уни ёзувчи ўз қўли билан меҳр қўйиб обод қилганини эшитган эдим. Шу эсимга тушиб, мазкур боғни қандай обод қилиш хусусида Абдулла акадан маслаҳат сўрадим. Икковлон биргалашиб Инжиқободга жўнадик.

Боғ яхши жойда, аммо қаровсиз ҳолда эди.

— Боғ жуда яхши. Ишни ҳозирданоқ бошлайвериш керак. Лекин катта иморат қуриш кўп вақтни талаб қилади. Шу боисдан менингча ишни битта шийпон қуриб, атрофини гулзор қилишдан бошлаган маъқул.

Абдулла ака тез кунда бир миришкор боғбон топиб келди. Иноғом ота исмли бу кекса, шоиртабиат, ажойиб киши экан. У боғ ва ёзувчиларни севиб қолиб, доим шу ерда истиқомат қиладиган бўлиб қолди.

Абдулла ака боққа тез-тез келиб турса-да, ёзувчилар даврасига кам қатнашар, ҳар доим боғбон ота билан дарахтзорлар ораб, алланарсаларнинг маслаҳатини қилиб юрганини кўрардик. Бундай кезларда у ўзининг ташқи қиёфаси, уст-боши ва ҳаракатлари билан ҳамсухбати — боғбон отадан кам фарқ қилар эди.

Улуғ адиб, ажойиб инсоннинг бу қадар оддийлиги ва камтарлиги, одамларга нисбатан ғамхўрлиги ҳаммамизнинг қалбимизда ҳурмат ва эҳтиром уйғотарди.

Хизмат юзасидан устоз Акмал Икромов билан учрашиб турардим, Акмал ака кадрларни, ижодкорларни жуда эҳтиёт, ҳурмат қилар, ғамхўрлик кўрсатар эди. ВКП (б) Марказкомининг адабий-бадий ташкилотларни қайтадан қуриш ҳақидаги қароридан сўнгги бир учрашувда Акмал ака Абдулла Қодирий ҳақида «Буюк талант» деб, анча ижобий гаплар айтиб:

— Ижодкорларга муносабатда жуда эҳтиёт бўлинг, айниқса Абдулла Қодирий каби ижодкорлар учун партия билетингиз билан эмас, ҳатто бошингиз билан жавоб берасиз, — деган эдилар.

Бу гап Акмал аканинг Абдулла Қодирийдек бир ижодкорга қанчалик ҳурмат, беғараз муносабатини кўрсатади.

ҚАРОРДАН СЎНГ

1932 йилга қадар РАПП, УзАПП, ТАПП каби номлар билан аталувчи кўпгина ёзувчилар уюшмалари бор эди. Бу уюшмаларда, «совет санъаткорлари, ёзувчилари фақат пролетариатдан, яъни завод-фабрика ишчиларидан бўлмоғи керак», деган хато фикр юриб, кўпгина «пролетар мафкурасида бўлмаган» ёзувчилар матбуотдан йироқлашиб юрар эдилар. ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелда чиқарган «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида»ги қарори бу фикрни бекор қилди ва совет санъаткорлари, ёзувчилари ташкилотларини қайтадан тузиш, ягона союзга бирлаштириш ишлари бошланиб кетди.

Қарордан сўнг республикаларда ташкилот (яъни ёзувчилар союзлари ташкил қилиш) бюрolari тузилди. Мен Ўзбекистон республикаси ташкилот бюросининг масъул котиби (раис Раҳмат Мажидий) бўлиб, 1932 йилдан то Ўзбекистон ёзувчиларининг 1-қурултойи (1934 йил) бўлгунга қадар ишладим.

Ташкилий масалалар юзасидан қиладиган ишларимиз кўп эди. Завод, фабрика, колхоз, ўқув юртларида ва шунингдек, бошқа муассасаларда мазкур қарор мазмунини тушунтириш, китобхонлар конференциялари ўтказиш, адабий тўғарақлар тузиш, союз аъзолигига мувофиқ (яъни, совет платформасида туриб қалам тебратувчи) кишиларни танлаш, улар ўртасида ил олиб бориш ва ҳоказо...

Абдулла акани ҳам албатта Союз аъзолигига биринчилар қатори тортишимиз лозим эди. Бир кун тузилажак союзнинг умумий мажлисини белгиладик-да, Раҳмат Мажидий, Алексеев (бу киши Урта Осиё Ёзувчилар союзи ташкилий бюросининг раиси эди, исмини унутдим), мен учовлон извошда Абдулла акамни мажлисга таклиф этгани боғларига чиқиб бордик. Абдулла акам боғда юмуш қилиб юрарканлар, сўзлашиб ўтириб, у кишига

муддаомизни айтдик, биргаликда мажлисга олиб келдик, риёсатга сайладик.

Абдулла акамнинг оғзаки нутқи йўқ эди. Шундай бўлса-да, биз мажлисда у кишига сўз бердик. У киши уялиб, нутқ сўзлай олмади «бунчалик ҳурмат қилиб минбарга чиқарганларингизга раҳмат. Довдираб қолдим. Сўзлай олмайман. Менинг сўзларимни ёзган асарларимдан ўқирсизлар», деб жойларига ўтирдилар.

Шу мажлис чоғидами, бошқа вақтдами, ҳар ҳолда Абдулла акамнинг қандайдир муносабат билан айтган шу сўзлари ёдимда: «Партия, ҳукуватимизнинг бу қароридан сўнг биз ёзувчиларга кенг йўл очилди. Энди вақт мусоид этса, қани бир отга минсанг-да, Ўзбекистонни айланиб юрсанг, унинг ранг-баранг ҳаётини ўрганиб, асарлар ёзсанг».

Абдулла акам шу орзуларига эришиб, кент—қишлоқларни кезиб юриб 1935 йилда колхоз ҳаётидан бир катта қисса («Обид кетмон»ни) ёзиб тугатдилар ва союзда муҳокама қилинди. Асар албатта бадий жиҳатдан етук эди. Бироқ шундай бўлса ҳам муҳокамада: «Бизда дин давлатдан ажратилган... Асарда диндор бир кимса (мулла Обид) қаҳрамон қилиб олинбди», деб мулоҳаза айтганлари ёдимда.

Абдулла акам фақат ёзувчилик борасидагина актив бўлмай, Союзнинг ташкилий ишларида ҳам фаол қатнашардилар. Инжиқободаги Союз боғини қуриш—обод қилишда кўмаклашдилар. Иноғомжон исмли соҳибкор бир чолни топиб келтириб боғбонликка тавсия қилдилар.

ҲАҚИҚАТНИ ЛЕНИНДАН ТОПДИ

Мен Абдулла акамни «Муштум» журнали чиқа бошлагандан ғойибона таниганман. У чоқларда ёш комсомол, адабиётга ҳаваскор, ўзимни Андижон зиёлиларидан ҳисоблар эдим. Мадамин Ваҳобий, Сайфи Ғиёий, Бурҳон Машрабий, Абдуқодир Абдуғафуров, Қарим Иброҳимов каби биз ёшлар Андижон уезд маориф уйида тез-тез йиғилишиб, мажлислар ўтказар, газета, журнал, китобхонлик қилишар эдик. «Муштум»да давомли чиқадиган «Қалвак маҳзум», «Тошпўлат тажанг» ҳажвияларини интиқ кутиб (бу журнални шаҳар кутубхонаси ва маориф уйигина тартибли равишда оларди) овоз билан ўқирдик.

«Ўтган кунлар»нинг босилиб чиқиши Абдулла акага бўлган муҳаббатимизни янада оширди. «Ўтган кунлар»ни уч-тўрт қайта ўқиганман. Ҳатто уни ёд билувчилар ҳам бўлган. Шундай хотира ёдимда: Бегижон исмли ўртоғим бўларди. У адабиётдан йироқ. «Абомуслим», «Рустам дoston» сингари эски афсонавий китобларни эҳтимол ўқиган бўлса ҳам, лекин замонавий реалистик асар сирз ўқимаган косиб эди. Қимдандир мақтовини эшитибми, «Ўтган кунлар»ни бир неча вақт мук тушиб ўқиб юрди (у ҳамма бўлимларини бирдан топа олмади чамаси) ва бир кун олдимда китобни ўқиб битирди-да, йиғлаб: «Бор-э, қутулдим», деб китобни ирғитиб юборди ва «ипсиз боғланиб ўқиб ўтирибман-а, тирикчиликдан қолиб... Мен қачон китоб ўқиган эканман!..» деб ўзидан ўпкалаб қўйди...

Мен у чоқларда «Ўтган кунлар»ни воқеий асар деб ишонардим. Биринчи бор Марғилон Ҳамза театрига «Хасис», «Икки бойга бир қарол» каби пьесаларни кўргани келганимда, атайлаб «Ўтган кунлар»даги воқеа ўринларини тахминлаб кўздан кечириб чиққанман...

1930 йилда Тошкентга келдим. Езувчилар Союзи ташкил топгач, президиум аъзолигига киритилдим, Абдулла ака ҳам президиум аъзоси эдилар. Союзнинг дра-

матургия секциясининг бошлиғи бўлиб ишлай бошладим. Шу вақтлардан бошлаб у киши билан яқиндан танишдим. Абдулла ака хокисор табиат, Союз ишларига фаол қатнашувчи, ёш ёзувчиларга меҳрибон эдилар. Менинг Самарқандда ва Тошкентда босилган шеърый тўпламларим ва «Икки коммунист» сахна асаримни ўқиб, ютуқ-камчиликларини ҳаққоний айтиб яхши фикр-маслаҳатлар берганлар. Мен у кишининг «Обид кетмон» қиссаси ва «Уйланиш» таржималарининг муҳокамасида иштирок қилганман. «Обид кетмон» муҳокамаси бир неча кун давом этиб, уни Абдулла аканинг ўзлари бошидан охир ўқиб берганлар.

* * *

Адабиётшуносларимиз орасида Абдулла Қодирий ҳақида, унинг ғоявий позициялари, XX аср ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни хусусида мунозара кетади. Очiq-ошқора айтсам, Абдулла Қодирий улкан ва ёрқин талантга эга бўлган, ҳозирги замон ўзбек эпик прозаси пойдеворини яратган ёзувчидир. Адабиётимизнинг шуҳратига шуҳрат қўшиб, унинг ифтихорига айланган кўп ёзувчилар Абдулла Қодирий асарларидан ўргандилар. Урта Осиёдаги бошқа халқлар адабиётларидаги проза жанрларининг ривожига ҳам Абдулла Қодирийнинг таъсири ниҳоятда улқандир. 1934 йилдан бошлаб Қодирий Совет ёзувчилари союзининг аъзоси бўлди. Таъкидлаб ўтишни хоҳлардим: Совет ёзувчилар союзининг! Ҳа, унинг энг яхши романлари ғоявий концепциялари, бош тенденциялари нуқтан назаридан давримизнинг илғор ғояларига ҳамоҳанг эди. Шунинг учун ҳам унинг китоблари кўп марта нашр қилинди. Мамлакатимиздаги ва хориждаги халқларнинг тилларига таржима қилинди, экранлаштирилди.

— Шу билан бирга, Абдулла Қодирийнинг революцияни тушуниш ва эътироф этиш йўли тўғри ва изчил бўлмаганини яшириб ўтиришнинг зарурати йўқ. У Октябргача бўлган даврда ўсиб вояга етган кўп зиёлилар сингари, машаққатли изланишлар ва ички зиддиятларга дуч келди. Уша йилларда унинг олдида ким билан бирга бўлиш, қандай позицияни танлаш — коммунистик партия ва халқ позициясиними ёки буржуа миллатчилари позициясини танлаш керакми, деган мураккаб муаммо турар эди. Ҳақиқат қаерда, кимнинг томонида? Абдулла Қодирий шунда тўғри йўл танлади: у ана шу улкан ҳа-

қиқатни революциядан, Лениндан, Совет ҳокимиятидан топди. Жонажон халқи ва партияси позициясида турди, ҳаётда ҳам, ижодда ҳам охиригача унга содиқ қолди.

Абдулла Қодирийнинг позицияси, унинг ғоявий ва ижодий эволюциясини ана шундай тушунамиз. Бироқ, Абдулла Қодирий ҳақидаги мунозараларда у дуч келган зиддиятлар ва изланишлар ҳақида уялиб-нетиб индамай ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Ҳар ҳолда бу факт таланти санъаткор, улкан мастер, ўзбек совет адабиётининг таниқли вакилларида бири бўлган Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш ва кенг пропаганда қилишга сира ҳам ҳалал беролмайдй. Уша пайтларда у ҳали жуда ёш бўлган ёзувчи ва шоирлар билан бирга янги миллий маданиятга — реалистик, партиявий, халқчил маданиятга асос солди.

БОСМАХОНАДА. МАЪЛУМОТ ИЗЛАБ

Мен 1924—25 йилларда Эскижўва маҳалласидаги биринчи босмахонада ишлар, мусах-хихлик¹ қилар эдим. «Ўтган кунлар»нинг 1—2 бўлим-ларини нашр қилишда иштирок этганман. Романнинг қўлёзмаси «Турон» кутубхонасида ишловчи Абдулла Носировнинг равшан дастхати билан пешма-пеш қўлимизга келиб тушарди. Абдулла акамнинг ўзлари ҳам матбаага тез-тез келиб, босмага ёрдамлашиб турар эдилар.

Шунда бир ҳол ёдимда: романнинг биринчи бўлими босмага ҳозирланиб, ҳатто бирмунча нусха чоп ҳам қилинган эди. Бўлим бошлиғимиз Аҳмедов, бир кун тўсиндан романи босиш тўхтатилсин деб қолди. Биз ҳайрон бўлдик. Абдулла акам шу чоқларда Фарғонадами, Москвадами эканлар, китобдан сигнал нусха олиб ўқиб кўриб, дарҳол босмахона мудири Бекқуловга телеграмма юборибдилар. «Романнинг 1-бўлимини босиш мен боргунча тўхтатиб турилсин. Муҳим хатоликка йўл қўйилган». Уч-тўрт кундан кейин Абдулла акам келдилар. Маълум бўлишича, романнинг «Қутилмаган бахт» боби охирида Отабек, Қумушларнинг қандай бир-бирлари билан кўришиб қолганлари ҳақидаги изоҳ-тафсилот қисми кимнингдир айби билан тушириб қолдирилган (қўлёзманинг ўша ери йўқолган) экан. Абдулла акам йўқолган ерни тиклаб берганларидан сўнг, ишимиз юришиб кетди.

1925 йилнинг ёзларида бўлса керак босмахонадан бўшаб ўқитувчилик ва «Муштум» журналида штатсиз мухбирлик қилиб юрдим. Чамаси Абдулла акам «Ўтган кунлар»нинг охириги бўлимини ёзиб битириб, «Муштум»даги ўртоқларга ўқишга берган эканларми, ҳар ҳолда бир кун идорадаги баъзилар Қумуш қабрига битилган шеър ҳақида Абдулла акамга эътироз бил-

¹ М у с а х х и х — корректор маъносида.

диришди. Абдулла акам олдинги вариантыда қабр тошига Фузулийдан бир байтни кўчирган эканлар:

Ҳамроҳим эдинг бу йўлда эй моҳ,
Ҳамроҳни ташлаб кетарми ҳамроҳ...

Улар бу байтни ўзгартиришни, ўз асарларига ўз шеърлари бўлса яхши жаранглашини маслаҳат беришди. Маслаҳат Абдулла акамга маъқул тушди шекилли, кўп кун ўтмай:

Аё чарх, этдинг ортуқ жабр бунёд,
Кўзим ёшлиғ, тилимда қолди фарёд.
Ҳаётим лолазоридин аюрдинг,
Еқиб жоним, кулим кўкка совурдинг,—

шеърини ёзиб келдилар.

* * *

1930—32 йиллар миёнасида бўлса керак, Абдулла акам биз ёш ёзувчи — журналистлар билан бир неча бор адабий учрашувда бўлиб, ўз ижодий тажрибаларидан сўзлаб берган эдилар. Учрашувлардан бирида (бу учрашув ёз кунлари, Ленин кўчасидаги нашриёт биносида бўлган эди, шекилли), у киши аста сўзлаб ўтириб, шу фикрни айтганлари ёдимда:

— Сўнгги йилларда ёш ёзувчиларимизнинг кўпайиб бориши мени қувонтиради. Лекин айримларининг асарларини ўқиб шундай нуқсонларни сезаман: асарга масъулиятсизлик билан қарашлик, кичик фикр-воқеаларни ҳаддан ортиқ шишириб юборишлик, асарининг бошдан охирини аввалдан ўйлаб белгилаб олмаслик, ҳоказо... Бу нуқсонлар асар қийматини туширади, уни зерикарли қилади. Агар ёзувчи асарни бошидан охир яхши ўйлаб олса, осон кўчади. Масалан, мен «Меҳробдан чаён»га маълумотлар тўплаб бўлганимдан кейин, асарнинг шакл (сюжет)ини бир йилдан кўра ўйлаб юрдим. Маълум фикрга келиб олгач, романни қарийб бир йилда ёзиб битирдим.¹

* * *

1931—32 йиллар бўлса керак, ёз оғи эди. Ёзувчилар союзи бизларни Ўзбекистоннинг турли шаҳар, қишлоқ-

¹ Бунда Қодирий фақат ижод қилган ойларини, яъни қиш мавсумларинигина ҳисобга олиб айтган бўлсалар керак. (Х. Қ.)

ларига ижодий командировкага йўллади. Мен бу сафарда иттифоқо Абдулла акам билан ҳамроҳ бўлиб қолдим. Икковимиз Қўқонга бориб қўндик.

Қўқонда Абдулла акамнинг Мирзойи Қўқондий номи таниқли бир ошналари бор экан. Узи анча кекса, лекин тетик, ўқимишли, шоирнамо, кўпни билувчи янглишмасам, у Жоме масжидининг мутаваллиси бўлиб ишлар экан. Шу киши меҳмонхонада туришимизнинг учинчи-тўртинчи кунлари келиб, бизни Жоме масжидидаги бир хужрага кўчириб ўтказди ва то биз Қўқондан жўнагунча Абдулла акамга ҳамроҳ бўлди.

Мирзойи Қўқондий ҳар куни шаҳарнинг, кекса, унинг тарихидан хабардор кишиларни хужрамизга чорлаб келар, Абдулла акам улар билан суҳбатлашар, баъзан эса у бизни турли кимсалар уйига меҳмонга бошлаб борад эди.

Хотирамда, бир куни Мирзойи Қўқондий бизни бир кишининг уйига меҳмонга бошлаб борди. Бу киши ҳам кексароқ ёшда, кўп тарихларни билувчи, Николай замонида қандайдир ҳарбий лавозимда ишлаган, кейинги чоқларда чамаси китобфурушлик билан шуғулланар экан. Абдулла акам бу киши билан узоқ сўзлашиб ўтирдилар. Китобфуруш сандиғини очиб ундан иккитта фоторасм ва бир қўлёзма китоб олиб кўрсатди. Бу китоб Амир Умархоннинг жияни бўлмиш Уратепа ҳокими Ҳакимбек тўра томонидан ёзилган тарихий хотира бўлиб, унда Умархон ва Маъдалихон даврлари тасвирланган экан. Бироқ, у (Абдулла акамга кўрсатилган) китоб қўлёзманинг асли эмас, аслидан бирмунча қисқартириб кўчириб олинган нусха экан. Асли эса Тошкент Шарқ кутубхонасида сақланар экан.

Тошкентда тўлиқ нусхаси борлиги учун бу китоб Абдулла акамни унча қизиқтирмади. Аммо расмлар у кишининг эътиборини тортди. Расмларнинг бири Урмонбекнинг (Худоёрхоннинг ўғли, у ҳарбий кийимда эди), иккинчиси Андижон ҳокимининг бир неча кишилари билан тушган расмлари эди. Абдулла акам расмларга қараб ўтириб нималарнидир ёзиб олдилар.

Мен Абдулла акамнинг Умархон давридан роман ёзмоқчиликларини билардим. Шунинг учун меҳмондорчиликдан чиққач, у кишидан, «сиз-ку, Умархон даврини ёзмоқчисиз... Умархондан қарийб эллик йил кейин яшаган Урмонбек ва Андижон ҳокимларининг расми сизга нечун керак?» деб сўрадим. Абдулла акам: «Расмлардан ўша давр кишилари, уларнинг ~~ақволи, дуниаси,~~

қиёфаси, кийим-кечаги тўғрисида бирмунча тасаввур олиш мумкин...» деб жавоб бердилар.

Абдулла акам билан Қўқонда бир неча кун бўлгач, Марғилонга ўтдик. Унда Ҳожииолим Қобилов, Жалол Машрабий сингари «Муштум» журналининг мухбирлари билан учрашдик, уйларида меҳмон бўлдик. Абдулла акам Ҳожииолим Қобиловдан бирмунча маълумотлар ёзиб олдилар ва у орқали кўпгина одамлар билан учрашдилар. Менинг командировка муддатим Марғилонда тугаб Тошкентга қайтдим. Абдулла акам эса, ҳалиги су-ратдаги ҳокимлар авлодини излаш учунми, Андижонга ўтиб кетдилар...

ШУНИСИ АЖАБКИ...

1925—1926 йиллар бўлса керак, ҳар ҳолда, ҳали Тошкентга келмаган чоқларим эди. Шаҳар зиёлилари орасида «Жулқунбой келибди» деган гап тарқалди. Мен ўша чоққача Қодирийни асарлари орқали танир эдим. Айниқса «Ўтган кунлар» романи шу вақтларда Фарғонада донг чиқарган, у қўлма-қўл ўтиб ўқилар эди. Кўпчиликнинг «Бизнинг уйга қўнинг», таклифини рад этиб, у киши, «Менга мана шу Жоме масжидининг бир ҳужрасига жой қилиб бера қолинглар», деб илтимос қилдилар.

Жоме бу вақтларда бузилиб, хароб ҳолга келган эди. Бир неча чол усталар бир ҳужрани тузатиб, жой қилиб беришди. Шуниси ажабки, ҳалиги чол усталар саводсиз, Қодирийнинг асарларини ўқимаган кишилар. Шундай бўлса ҳам улар Қодирийни танийдилар; эҳтиром қиладилар. Улар «Ўтган кунлар»ни бировларга ўқитиб тинглаган, билган, Қодирийни таниганлар...

Қодирий ҳужрада бир неча кун турдилар. Шунда мен у кишини икки-уч бор кўрдим, кузатдим. Ёдимда, бир марта кўрганимда у киши хон ўрдасини кўздан кечирарди, эшик тепасига, пештоқларига хат билан битилган ёзувларни ўқиб, дафтарга кўчириб олар эдилар. У вақтларда мен Қодирийнинг бу ташрифидан мақсадларини билмаган эдим. Кейин билдимки, ўша ташриф «Меҳробдан чаён»га материал тўплаш учун экан.

Бу кичик хотирадан муддаом, Қодирийни Фарғонада нақадар ҳурмат қилишларини, севиншларини айтишдир...

¹ Бу хотира Қодирийнинг 70 ёшлигига бағишланган мажлисда сўзланган мутқдан ёзиб олинган (Ҳ. Қ.).

ШИНГИЛ ЭСДАЛИКЛАР

Йигирманчи йилларнинг ўрталари эди шекилли, мен Тошкентда Улка ўзбек эрлар билим юртида ўқир эдим. Дардан сўнг юқори синф талабаларига эргашиб, шаҳардаги биронта кутубхонага борардик. Атоқли икки кутубхона бор: бири ҳозирги «Навой» кутубхонаси («Публичная библиотека»), ўзгаси Эски шаҳардаги «Турон» кутубхонаси. Озарбайжон ва Татаристонда нашр этилган китоблар ўша вақтда ҳам кўп бўларди. Абдулла Шоиқ, Урдубодий, Олимжон Иброҳимов, Фотих Амирхон, Тоқтош ва ҳоказо... Қўлга тушганини қўймай ўқиб чиқардик. Ташналик. Уша кунларда тўсатдан «Ўтган кунлар» майдонга келди. Бу романнинг нашр этилиши чақмоқдек таъсирли бўлгани эсимда. Ҳамма ўқигиси келар, лекин бутун бир мактабда бир нусха, у ҳам қайсидир ўқитувчини...

Дарс вақтида, кун шувоқда юқори синф талабаси (мактабни ўша йили битирувчилардан) менинг ҳамқишлоғим Рауф Бойжонов бир нима ўқиб ўтирганига кўзим тушди. Танаффусда бориб муқовасидан дарров билиб олдим: «Ўтган кунлар». Уша дақиқадаёқ ўтина бошладим: «Сиздан кейин ўқиб олсам майлими?» У ноилож бошини кўтариб, жилмайиб қўйди: «Кезакка ёзил. Мендан кейин ёзилиб қўйганлар кўп!» Мен навбатга ёзилдим. Биров дарсга кирмай кундуз ўқиса, биров кечаси ўқир эди. Бир ойдан кейин менга навбат қелди. Мен Жавлон Раҳмон, Илёс Фозил (ҳозирги атоқли ҳаким)дан кейин ўқидим. Китоб анча эскиб қолган эди. Барибир берилиб ўқидим, керилиб ўқидим... Бутун билим юрти ўқиб чиққан эди. Ҳамма ўша романдан бир нусха олишга интиқ эди. Биринчи ўзбек романи туғилган эди-да!!

Кейин мен ҳам ўша романга эга бўлдим. Бир нусха қишлоққа олиб бордим. Энг ҳушвақт кунларимда ҳам, энг нохуш кунларимда ҳам ўқиганим-ўқиган.

Мен таътилдан қайтар чоғимда ўша нуххани қишлоқ ўқитувчиси Қўчқор оға Шодибеков олиб қолди. Уйлайманки, ўша нухса ҳозир ҳам Қўчқор оғада. У киши барҳаёт, пири бадавлатлардан...

* * *

Уттизинчи йилларда ёзувчилар боғи Инжиқободда эди. Бир байрамда Абдулла Қодирий Оқил Ғани (адабиётчи эди, ҳозир ҳақим) билан ўша боққа чиқиб борди. Абдулла Қодирий бу вақтда таниқли ва ҳурматли адиб. Китоб кетидан китоб яратаётган вақти. Мен мажлисларда олисдан томоша қилардим, холос, суҳбатда юзма-юз ўтирган эмасдим. Бир дарахт тағида Оқил Ғани билан ўтирган Абдулла Қодирий ёнига лаш-лушимизни кўтариб Усмон Носир ва мен бориб қўшилдик. Кейин ўзга ёшлар келиша бошлади. То умум дастурхонга чақиргунга қадар қисқа суҳбат — қаламкашнинг кўп билиши зарурлиги устида борди. Юздан бирини танлаб олиш, танлай билиш устида борди. Абдулла ака шеъримиздан ҳам бохабар экан. Ҳамид ҳақида гапириб: «Ақлли шоир», дегани шу кунгидек эсимда...

* * *

Нима бўлди-ю, Усмон Носир билан Абдулла аканинг ҳовлисига бордик. Мен «Аждар» деган поэмамни кўтариб борганим эсимда. Усмон Носир шеърларини кўтариб борганди. Абдулла ака бизни очик юз билан, ўта самимий қарши олди ва ҳовли ўртасидаги сўрига (кўшк) эргаштириб борди. Ҳовли кўм-кўк, гулли, мевали — салқин. Усмон гапга уста ва дангал эди. Чой устида ёдаки шеър ўқий кетди. Суҳбат устига Аъзам Айюб келди, у ҳам жимжит қулоқ солар эди, баъзан юзи ёришиб кетар, чиройли кўзларида ва юмалоқ буғдойранг юзида ним кулги ёруғлик сочар эди. Абдулла ака: «Кўп ўқинг!» деди Усмонга. Аъзам ака қўшиб қўйди: «Молодая гвардия» шоирларини ўқинг!» Мен «Аждар»ни ҳали ҳам (тўрт гал тузатдим) Абдулла ака талаб қилганидек даражага кўтара олдимми, йўқми—гумоним бор.

* * *

Абдулла Қодирий жаҳон билгич, жаҳон камтар, ҳушсуҳбат ва бор-йўғи бутун сажияси ва сиймосидан аён, бир гаплик, ўзига ўта ишонган, забардаст қаламкаш эди. Сочлари бароқ-бароқ, бўйнига тушиб юрганида ҳам кўрганман. Оддий кийинар эди, бутун адабиётимиз учун куйинар эди...

ХУДДИ МОМАҚАЛДИРОҚДАЙ...

1929—1930 йиллар бўлса керак, ёзувчиликка ҳаваскор ёш чоқларим эди. Бир кун, ҳозирги Лойиҳа институтининг биносида ёш ёзувчиларнинг Қодирий билан учрашуви бўлди. Қодирийга ижодлари тўғрисида турли саволлар берилди, У киши саволларга жавоб қайтариб, тажрибаларидан сўзлаб бердилар. Мен Қодирийдан: «Утган кунлар» романингиз воқеий асарми?» деб сўрадим. «Йўқ,— дедилар у киши,— романдаги беш-ўн фоиз, айрим тарихий воқеалар, шахсларгина воқеий, қолганлари ёзувчининг маҳорати...»

Бу жавоб менинг «Утган кунлар»га бўлган эътиқодимни жуда сусайтирди. Тўғриси, шундай деб жавоб берганлари учун хафа ҳам бўлдим. Чунки ўша чоқ-қача мен «Утган кунлар»ни воқеий асар деб юрардим...

Албатта, бу гаплар менинг ёшликдаги тушунчам, эътиқодим эди...

* * *

Абдулла Қодирий ўзбек адабиётига худди момақалди роқдек гулдурос билан кириб келди ва худди чақмоқдек ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди... Қодирийнинг ўзбек адабиётига қўшган энг катта ҳиссаси, у, ўзбек халқи тарихида биринчи бўлиб реалистик прозага асос солди.

Характершуносликнинг аҳамиятини бошқа манбалардан (масалан, етук рус ва европа адабиётидан) ўрганиш мумкин бўлса ҳам, бу «хунар»ни ўзбек ҳаёти материалга қандай тадбиқ қилишни биз илк бор романдек катта жанрда, Абдулла Қодирий тажрибасида кўрдик, фақат биз ўзбекларгина эмас, Иттифоқимизнинг бир қанча халқлари ҳам бу жиҳатдан Абдулла Қодирийдан сабоқ олдилар. Буюк қозоқ ёзувчиси, совет адабиётининг улкан вакилларидан бири Мухтор Аvezовнинг таърифича, Абдулла Қодирий — «Совет Шарқининг энг кўзга кўринган ёзувчиси бўлиб қолди».

ОЗ БЎЛСИНУ СОЗ БЎЛСИН

1923—1924 йиллар бўлса керак, Тошкент педтехникумида ўқиб юрган чоқларимда, биз ёшларни адабиётга биринчи қизиқтирган, мафтун қилган асарлардан бири «Ўтган кунлар» эди. Роман у чоқларда ҳали тўлиқ чиқмаган, фақат айрим-айрим парчалари «Инқилоб» журналида бўлса керак, босилиб турар эди. Романни қайта-қайта ўқийвериб, ҳатто ёдлаб олганлар ҳам бор эди орамизда.

1928 йилда Самарқандда педакадемияни битиргач, Тошкентга келдим, бошқа ёзувчилар қатори Абдулла ака билан ҳам танишдим. Аммо ёш бўлганим ва бирор зарурат туғилмагани сабабли у киши билан яқиндан муносабат қилмаганман. Шундай бўлса ҳам Союз мажлисларида (Абдулла акам Ёзувчилар союзининг президиум аъзоси эдилар), ёзувчилар даврасида баъзан бирга бўлиб қолар, суҳбатлашар эдик.

Абдулла акам камтар, салобатли, жасоратли, тўғри сўз, ўз фикрини дадил айта олувчи, суҳбати ширин, ҳазил-мутойиба, кулгини севувчи, ёшларни жуда ҳурмат қилувчи, ёш ёзувчилар билан ўз тажрибаларини ўртоқлашувчи эдилар. Абдулла акамнинг баъзи суҳбатларда айтган шу сўзлари ёдимда қолган:

— Гап кўп ёзишда эмас, оз бўлсину соз бўлсин-да. Кунига ярим, бир-икки қоғоз асар ёзилса бас.

— Менга, «Фақат тарихий мавзуларда ёзасиз, ҳозирги давр, завод-фабрика ҳаётидан ёзмайсиз», дейишди. Ахир, завод-фабрика ҳаётини яхши билмасам қандай ёзай. Келажак балки менда бу соҳаларда ҳам қизиқиш уйғотар, шунда бу мавзуларда ҳам ёзарман...

— Лев Толстойни тушимда кўрибман... Гўё у билан адабий суҳбат қурибман...

Абдулла акамнинг бу сўнги сўзлари албатта бежиз эмас... Туш — кўп ўйлаш, тафаккур қилиш туфайли содир бўлувчи телепатик ҳодиса... Абдулла акамнинг бу кўрган тушлари романчилигимиз даҳоси — Лев Толстой ва унинг асарлари ҳақида кўп ўйлаганларидан, эҳтиром қилганларидан далолатдир...

УЛУҒ АДИБ ЭДИ...

Бўш купеда «Меҳробдан чаён»ни ўқиб ўтирган эдим. Таниш товуш диққатимни бузди. Бошимни кўтардим: тепамда наманганлик шоир ва муаллим Рафиқ Мўмин кулимсираб турарди:

— Оҳо, жуда мукка тушибсиз-ку, ҳамкасаба...— Мен китобни ёлиб, тиззамга қўйдим. У ёнимга ўтириб китобни қўлига олиб кулди. Китоб қўлма-қўл ўтавериб анча эзилган, ҳилвираб қолган эди.

— Дарров ўзига боғлаб олади-а? Сеҳри зўр.— У китобни варақлаб жимиб қолди. Кейин гўё сўзини улади:— Хат таниган киши қўлида «Ўтган кунлар» ё мана бу. Ташнамик, ҳамкасаба, ташна, ҳозир бошқаси, бунинг олдига тушадигани йўқ...— Сўзи яна узилди, кўзи китобга михланди...

Ўша кезларда мен Попда муаллим эдим. Бир куни одамлар Мирзажон балшавой деб атайдиган темир йўл ишчиси чойхона қизил бурчагига бир даста китоб келтириб берди. Орадан бир китобни олиб кўрсатди: «Мана бунга маорифнинг каттақонидан зўрға олдим, муаллим афанди, дарсдан кейин ўқиб берасиз». Бу «Ўтган кунлар» эди.

Ҳақиқатан ҳам кечқурунлари чойхонада дарс тугагач, «СБ» чилар ўринларидан жилмай, менга тикилиб ўтирадиган бўлишди. Мирзажон балшавой шоп мўйловини бураб: «Домла, қани, қолган жойидан бошлайлик. Кечадан бери бошимдан кетмайди: Ҳомид ўғри-ку ўзи қазиган гўрға кирди, қайтиб чиқолмайди, Отабекнинг ҳоли нима кечди, нафаси эшитилиб турган Қумушбиби ёнига кирдими ё бирон жойга яширдими?..»

Мен китоб очиб, аста товушда ўқий бошлайман. Ҳамманинг қулоғи динг, чойхона жимиб қолади. Бир мўлжал ўқиб тин оламан, ўтирганларга кўз ташлайман. Тингловчилар кўксиларини бўшатишади, сукунат ўрнини жонланиш, хушнудлик олади.

— Отасига раҳмат ўша Отабекни!— хитоб қилади Мирзажон балшавой...

Бу чойхонадан бўшагач, китоб қўшни чойхоналар ва уйлардаги аёллар гурунгида ўқилади.

Кейинчалик «Меҳробдан чаён» чиқди, энди Отабек билан Кумуш ёнига Анвар билан Раъно қўшилди...

— Қаранг-а,— деди Рафиқ ногаҳон жўшиб,— бу романда ҳам эзгулик билан ёвузлик омонсиз олишади... Ҳозир туғилиб ўсаётган болалар орасида Отабек ва Анвар, Кумуш ва Раънолар кўп. Биласизми, нимага? Улар халқ кўнглидан ўзларига жой топяпти.— У қошни кериб, муғомбирона жилмайди-да, тантанавор эълон қилди: — Бугун, ҳамкасаба, муаллифнинг ўзини — Абдулла Қодирийни кўрасиз.

Мен унга анграйиб қараб қолдим.

Уша вақтларда шаҳар марказида «Восток» деб номланган шинамгина майдон бор эди. Атрофи чойхона, қанд-курс, майиз ва писта-бодомлар сотиладиган дўконлар, гавжум бу жойда музика чалиниб, қўшиқ айтилиб турарди. «Восток»нинг бир бурчидаги чойхона шаҳар зиёлиларининг суҳбатгоҳи эди.

Ташқаридаги катда қорачадан келган киши Сўфизода рўпарасида ўқтин-ўқтин чой ҳўплаб ўтирарди. Рафиқ Мўмин, қадамнингизга ҳасанот, Абдулла ака, хуш келибсиз, деб меҳмоннинг қўлини олиб ҳол-аҳвол сўрашди. Кейин Сўфизода билан омонлашди, яхши хабар етказгани учун унга миннатдорлик билдирди. Мен сўрининг пойгакрофига ўтирган эдим, у ёнимдан жой олиб, «Абдулла Қодирий — Жулқунбой шу киши бўладилар, ҳамкасаба», деб қулогимга пичирлади.

Қодирий пиёладан оз-оз ҳўплаб ўтирар, гўё хаёл дарёсида сузарди, қизиқчиларнинг ўйини, музика садолари, дарбоз боланинг «лаббай»лари хаёл оқимини бузгандай, майдонга аҳён-аҳёнда қараб қўяр, шу заҳотиёқ яна ўз ҳолига қайтарди.

Унга қараб ўтириб менинг бу киши тўғрисидаги тасаввурим сочилиб кетди. Тасаввуримда Қодирий гурунгнинг гули, ҳаммани оғзига қаратиб ўтирадиган одам эди. У эса чурқ этмай ўтирибди. Шу аснода адабиёт муаллимларидан бири баъзи нарсаларни сўраб олишга Қодирийдан ижозат сўради:

— Шу... масалан, Отабек билан Кумуш ва Анвар билан Раъноларнинг образ сифатида ҳаётимиздаги кишиларга қиёси борми?

Қодирий кулимсираб бош кўтарди ва муаллимнинг ўзига савол берди:

— Ўзлари нима деб ўйлайдилар?

— Улар мен кўриб юрган одамлар орасида кимларгадир ўхшаб кетадилар.

Қодирий хушҳол илжайди:

— Балки. Аммо буларни фалончи деб бўлмайди, аслида муаллиф ҳаётдан нари кетмаса, кимларнидир сурати, хулқи одатдаги кўз ўнгида турса ҳам...

Муаллим яна ниманидир аниқлаб олишга оғиз жуфтлаган эди, гурунгда сал нарида, қўлида хўрозқанд, обакидандон сўрганича югуриб кетаётган бола йиқилиб тушди ва йиғлай бошлади. Қодирий беихтиёр бола томон ўгирилиб қараб қолди, бола туриб яна югургилаб дор сари кетди. У қайрилиб муаллимга қараганда суҳбат мавзуи ўзгарган, Рафиқ латифа бошлаган эди...

— Мен Наманган аҳлининг шоиртабиатлигини кўп эшитганман. Афсуски, шаҳрингизда кам бўлганман, кам биламан. Чунончи ажойиб латифалар, қочиримлар...

Рафиқ Мўмин кўзлари шўх кулиб, унинг сўзини узди:

— Худо излайвериб, охири лайлакни худо деганимизни-чи?..

— Бу ажойиб.— У Сўфизодага қаради. Жим қулоқ солиб ўтирган домла латифани такрорлади.

— Ажаб бир ҳолат,— деди Қодирий,— фожиадан кулги туғилади...

Рафиқ танбур чертиб аста қўшиқ бошлади. Одамлар диққатини энди танбур садоси, қўшиқ чулғаб олди. Қимдир:— Сиз йўқ, «Ўртар»ни жуда соғиндик, ака Машраб,— деди. (Рафиқ сочини гарданига тушириб юрганлиги, тахаллуси ҳам Машраб бўлганиданми, шаҳарликлар уни кўпинча шундай деб атардилар.) Дарҳақиқат, унинг бастига монанд ширали овози бор эди.

Даврада «Ўртар» янграй бошлади. Қодирий няғни муштирага тираб, Рафиққа синчков тикилиб қолди. Кейин қўшиқ тугаб, ҳофиз танбурни ёнига қўйгач, меҳмон қаддини ростлади, гурунгдагилар унга қарашди.

— Машраб ҳам шу ерда туғилиб ўсган дейишади. Демак, у ҳам Наманган халқининг фарзанди. Аммо афсуски, бизлар у зотни ҳали дуруст билмаймиз... Урганишимиз лозим...

Шу суҳбатдан кейин орадан йиллар ўтгач, Абдулла Қодирий наманганлик пахтакор Маллабой ака ҳақида бир очерк эълон қилди. Бунда ўша «ўрганиш» таъсири баралла сезилиб турарди.

Бу вақтларда мен, Тошкентда, газета редакцияларидан бирида ишлардим.

Баланд Мачит маҳалласида яшовчи Шароф қори Жамолов Абдулла Қодирий номини ҳурмат билан тилга олар, унинг романларини, газеталарда, хусусан, «Муштум» журналида босилган ҳикоя ва мақолаларини йиғар, завқланиб ўқирдилар. Инқилоб бошида адиб билан озиқ-овқат қўмитасида бирга ишлаганликларини айтиб фахрланардилар. Мен Жулқунбойнинг «Қалвак махзум», «Тошпўлат тажанг» каби ҳажвий асарларини у кишининг уйида ўқигандим.

Қунлардан бир куни Қори ака билан кўча оғзида гаплашиб турган эдик. У киши елкамга туртиб, Жулқунбой келаётибди, танийсизми?— дедилар. Мен танийман, деб бош ирғатдим.

Улар омонлашишди. Қори ака бир пиёла чойга таклиф қилувди, у илжайиб бош чайқади-да: «Ҳали ҳам суд маҳкамасида котибмилар?» деб сўради-ю, ўтиб кетаверди. Кетидан қараб қолдик, ён-верига қарамай борарди.

— Ғалати одамлар-а, ака, индамай юрганлари-юрган...

Қори ака кулимсираб осмонга қарадилар.

— Урганган одат. Вақти бўлса гаплашади. Уй суриб юрган бўлса гаплашмайди. Сиз маза қилиб ўқийдиган китоблар шу ўй меваси,— мийиғларида кулиб, жим турдилар-да, кейин давом этдилар:— Қизиқ, озиқ-овқат қўмитасида ишлаб юрганимизда, Жулқунбой газетани деворга қоққанда ҳамма дув ёпирилиб борарди, бировлар куларди, бировлар ўзининг аксини, ножўя қилиқларини кўриб ерга қараганча бурилиб кетарди...

Кейин орадан бирон йил ўтдимиз, «Еш ленинчи» газета редакцияси ходимларининг ташаббуси билан адиб учрашувга чақирилди. Асосан ёшлар йиғилишган эди.

Эғнида қизил тўн, бошида қора духоба дўппи, ўрта бўйли, қорачадан келган, кулча юзлари сепкилли — Абдулла Қодирий хийла жим турди-да, ўзининг гапдон эмаслигини айтди: сизлар савол беринглар, мен жавоб қилай. Осонроқ усул шу.

У саволларни ёзиб олди. Саволлар эса, кўпроқ ёзувчининг ёзиш усул, услубига доир эди. Кейин у хатига

кўз югуртирди, чамамда, саволларни саралади. Оҳиста сўз бошлади. Ногоҳ хона жимиб қолди.

— Ҳар ёзувчининг ўз ўрганган йўли бўлади. Мен олдин шакл-жисми кўз олдимга яхлит келадиган бўлгунча асарни бутун ўйлаб чиқаман. Асосий қаҳрамонларнинг ранг-рўйи, феъл-атворлари кўрина бошлайди. Кейин, фаразан, узун қоронғи туйнукдан қарайман, агар шу туйнук охиридаги ёруғлик аниқ кўринса, кўнгил ёришади, ишга киришаман, яъни биринчи бобни алоҳида ўйлаб ёза бошлайман, шакл ва мазмун яхши етилган бўлса, мени қаҳрамонларнинг ўзлари воқеалар ичига етаклайдилар. Мабодо хом бўлса, қайта ўйлаб пишитиш зарур бўлади.

Унинг сўзи узилди, ўтирганлар бир-бирларига маъноли қараб олишди. Қодирийнинг кўзи тингловчиларда эди. Фикрини жамғариб олди шекилли:

— Менинг қандай ёзишим сўралибди,— деди у, оҳиста товушда,— ҳар ким ҳар ҳолатда ёзади. Бировлар ўтириб столда, бировлар туриб, қоғозни бирон нимага қўйиб ёзиши мумкин. Мен бўлсам бағримга болиш қўйиб, ётиб ёзаман, қиш вақтларида оёғим сандал кўрпа тагида бўлади. Асосан, мен қишда ишлайман, ёз иссиғида кўпроқ боғ ишлари билан куйманаман, у ёқ-бу ёққа саёҳатга чиқаман, одамлар орасида бўлман, тўғрироғи, турмушни ўрганаман, кишиларнинг феъл-атворига назар солиб юраман. Лекин ёзиш ода-тимни ҳеч кимга тавсия қилмайман, зинҳор,— деди у кулимсираб. Шу орада кимдир савол ташлади:

— Сиз қандай пишитасиз?

Қодирий жиддий тортди:

— Айтганларимдан бу саволга жавоб чиққандир деб ўйловдим. Майли, ифодам аниқ бўлмади шекилли, тўлдирай: ўйлаб пишитаман. Кундузлари кўчада одам кўп бўлади, таниш-билишлар билан сўрашиб хаёл бўлинади, ўзимни овлоққа тортаман, оҳиста юриб ўйлайман. Кўпроқ кечалари, кўча соявир тортиб, жимлик чўккан вақтларда ҳеч ким ҳалақит бермайди, хаёл бўлинмайди...

Абдулла Қодирий, чиндан ҳам гапириш мажбуриятидан ўзини олиб қочармиди, ҳар қалай, учрашувларга камдан-кам қатнашар, катта йиғинлардагина кўри-нарди. Унга бирон савол беришса қисқагина жавоб берарди-да, кўпинча, индамай, ўтириб чиқиб кетарди. Аммо у «Гулистон» журнали идорасига бот-бот келар, редакция котиби Санжар Сиддиқ билан оҳиста гапла-

шиб ўтирганларини кўрардик. Санжарнинг укаси Мўқсид Сиддиқовнинг айтишича, улар яқин дўст бўлиб, Қодирий Санжарлар уйига доимо ойисининг исмини атаб кирар, янга, ошингизни соғиниб келдим, ҳеч ким сизчалигини мазали палов пиширолмайти, деб унинг пазандалигини мақтар, кейин Санжарни сўраркан, кампир хушнуд жилмайганча уйга имо қилар, китобдан бош кўтарармиди, дер экан.

Уша кезларда Мўқсид ҳали ёш йигитча, чой ташиб уларга хизмат қилиб юрарди. Абдулла Қодирий Гоголнинг «Уйланиш» пьесаси, Санжар Сиддиқ «Ревизор» таржимаси билан банд бўлиб, суҳбатлари асосан таржима йўли, қандай қилса Гоголь ҳажвиялари ўзбек томошабини кўнглига тез жо бўлиши, кулгини қўзғашади, кучайтириши устида бўларди.

Санжар ўйланиб маслаҳат соларди:— Масалан, мақтанчоқ, лофчи генерал ўзининг маҳобат сўзлари орасида мен ўша Бойқаросини, Алишерини ҳам кўрганман, ҳамгап бўлганман деворса, кулги авж олмай-дими?

Абдулла Қодирий чакагини эзгилаб тинглар ва унинг фикрини тасдиқларди. Маъқул, «Икки бойга бир малай»да қарол бир қўшиқни узиб-узиб хиргойи қилиб юради. Бу пьесанинг ўзида йўқ, таржимон қўшган, лекин асарни бузмайти, бу — қўшиқ қаролнинг ҳаракатларини ўзбек томошабинига яқинлаштиради, Европа ҳаёти воқеаларини чуқурроқ кузатишга кўмаклашади.

Санжар кулиб илова қилади:

— ...Кимнинг майли кимда бўлса қўйворинг, ўйнасин.

— Ҳа, баракалла,— дейди Қодирий,— барча халқларда ҳам дастлаб ана шундай эркин таржима қилиш ҳоллари бўлган, мукамал таржималар шу кўникмалар, шу тажрибалар соясида вужудга келган.

Уларнинг бу борадаги суҳбатлари узоқ давом этар, кўпинча баҳсга айланиб кетарди, кейин жимиб қолишарди...

Уттизинчи йилларда «Қизил Ўзбекистон» ва бошқа газета-журналларнинг редакциялари шаҳарнинг Иқон кўчасида бўлиб, бу жой шоир ва адиблар, журналистлар билан гавжум эди. Қодирий бу ерга кўпинча бир маҳалда, Аъзам Айюб билан Санжар Сиддиқ шахмат сура бошлаган дамда келадиган бўлиб қолди. Келарди-ю, суриладётган шахмат доналаридан кўз узмай ўтирарди, гоҳ эшитилар-эшитилмас бир нима деб қўяр,

шу заҳотиёқ тиниб, чеҳрасидаги ўйчанлик яна ўз ҳолига қайтарди. Бир куни қандай жим келиб ўтирган бўлса, худди шундай жим турди-да, ғойиб бўлди. Бир маҳал Аъзам Айюб бош кўтариб қарадию кулди:

— Шарпасиниям сезмабмиз-а, қаёққа кетди экан?— деди.

— Уни «Обид кетмон» дарди тутиб юрибди. Бундай маҳалларда у баттар индамас бўлиб кетади,— деди Санжар Сиддиқ.— Қани, юринг.

Чиндан ҳам орадан йил ўтиб «Обид кетмон» босилиб чиқди.

ЮРГАН ЙУЛЛАРИДА ҲАМ...

Абдулла ака «Муштум» журналининг масъул котиби бўлиб ишлаган йиллар эди. Мен ўша вақтда 12—13 яшар боламан. Абдулла ака яшаган Самарқанд дарвозага яқин Сузук ота маҳалласида яшар эдим. Уша пайтларда одамлар энди-энди газета, журналларга қизиқиб қарайдиган, воқеликларни ўқиб тушуна ва муҳокама қила бошлаган давр эди. Маҳалламизга «Муштум»нинг янги сони келиб қолса қўлдан-қўлга ўтар, одамлар тўп-тўп бўлиб йиғилишиб ўқишарди. Журналхонлар ичак узулгудек бўлиб қотиб-қотиб кулишаркан, «оббо Жулқунбой-ее», деб қўйишарди. Мен: «Жулқунбой ким экан», деб ўйлардим. Яна тўғрироғи «Жулқунбой» деган қозоқча номдан таажжубланардим. Чунки, тахаллусга ақлим етмас экан-да.

Абдулла Жулқунбойни кўришга ҳавасим ортиб борди. (Ен қўшнилар, айниқса қариялар Абдулла акани «Абдулла Жулқун» дейишганини кўп эшитганман.) Ниҳоят у кишини таниб олдим. Бир кун (1925—26 йиллар бўлса керак) эрталаб Чорсу томонга кетаётган эдим, Абдулла акани кўриб қолдим. Унинг расмини кўрганим бор эди. Чамаси у киши тинчроқ, деб ишга Сузук ота маҳалласи томонидан кетаётган бўлсалар керак. Қетларидан қадамба-қадам боравардим. У киши бир хилда қадам босиб, ҳеч қаёққа қарамай кетар эдилар. Андижон маҳалласига етганда (ҳозирги Мирлар маҳалласининг ярми илгари Андижон маҳалласи эди) муюлишда бирдан тўхтаб қолдилар. Орқаларида бораётиб мен оз бўлмаса туртиниб кетаёзим. Енларидан блокнот олдилар-да, тез-тез бир нарсаларни ёзиб, ўзларича мамнун илжайиб қўйдилар. Орқаларидан эргашиб Чорсугача бордим. У киши трамвайга ўтириб ишларига, мен ўз юмушимга кетдим. Энди билсам, улуғ адиб юрган йўлларида ҳам ўйлаб кетар эканлар, бир нарса эсларига келиб қолса, вақтни ўтказмай дарҳол ёзиб қўяр эканлар. Бу ёзувчиларга хос одат.

Ўша вақтда «Муштум»нинг ўқувчилари кўп эканлигини яхши биламан. Абдулла аканинг ҳар хил имзолар билан ёзган фельетонлари, ҳажвиялари ўша вақтдаги иллатларни фош қилишда катта роль ўйнади.

Сузук ота маҳалла эркаклари орасида кимнинг ёши катта бўлса, ўшани «азизлар» қилиб сайланар, сайланган «азизлар» у масжидда бўладиган зикр-самоларга бошчилик қилар, назр-ниёзларни олиб, болаларнинг кокилларини «табаррук» қўли билан қирқар, хуллас, хўжадир, фуқародир — ҳаммалари уни ҳурмат қилишарди.

Шомаҳмудхўжа азизлар номли бир киши бўларди. У одам узоқ яшаб ўлгандан кейин, хўжалардан бирини ўрнига сайлаш керак бўлиб қолибди. «Ким катта» деган масала туғилиб, бириси «Холхўжани сайлаймиз», деса, бошқаси «Мўминхўжа акамни сайлаймиз», дейди. Сайланувчиларнинг иккисини ҳам ёши аниқ эмас. Эски ҳисоб билан йил ағдаришганда икковлари ҳам бир йилда туғилган бўлиб чиқади. Лекин қайси бири йилнинг аввалида туғилгану қайсиниси охирида — бу ҳам маълум эмас. Шундай қилиб, узоқ тортишув бўлади. «Азизлар»ни талашишиб хўжалар икки гуруҳга ажралишади. Ниҳоят Мўминхўжа «азизлар» қилиб сайланади.

Шу тўполон вақтида «Муштум»да Абдулла аканинг «Азизлар сайлови» деган сарлавҳа остида фельетони чиқади. Фельетонда хўжалар сайлови ва бўлиб ўтган тортишувлар кулгили тарзда батафсил баён қилинади. Фельетоннинг охириги хулосаси ҳамон ёдимда: «Азизликка номзод қўйилганларнинг иккиси ҳам саводсиз бўлиб, бириси чирмандакаш, иккинчиси беданабоз эди». Абдулла ака фельетонни шундай сўзлар билан тугатган эдилар: «Азизлар бўлишни талашганлар кимлар деб савол берарсиз. Мана, танишинг — бирлари Холхўжа бадабанг-у, иккинчилари Мўминхўжа питпилдиқ!»

«Ўтган кунлар» романи ҳақида Сотти Ҳусайннинг «Шарқ ҳақиқати» газетасида танқидий мақолалари кетма-кет чиқиб турган пайтлар эди. Май ойининг бошлари бўлса керак, Сузук ота маҳаллалик Усмон Муҳаммаджонов билан Чўпонотага кетаётган эдик. Абдулла аканинг боғига яқин борганимизда Усмон ака, «юр, Жулқунбойнинг боғига кириб бирпас гаплашиб ўтамиз», деди. Мен Абдулла ака билан суҳбатлашиш уёқда турсин, шу пайтгача сўзини ҳам эшитмаган эдим. Севиниб «хўп» дедим.

Абдулла ака оёғига эски этик, эгнига эски чопон кийиб олиб ер чопар эдилар. Бизни кўриб кетмонни кўйдилар-да, сўрашиб шийпонга таклиф қилдилар. Шийпон икки-икки ярим танобча келадиган боғнинг ўртасида бўлиб, у ердан атроф боғлар, кўчалар, Бўзсув қирғоқлари, ҳатто Кўкча даҳасидаги боғ-роғлар ҳам кўзга ташланиб турарди. Гуллар очилган, булбуллар сайраган сўлим палла. Шийпондаги суҳбат узоқ чўзилди. Усмон ака Абдулла аканинг боғ қўшниси бўлиб, ёши ҳам тенг, бир-бирларини сансираб гаплашар, ҳазил-мутоиба қилиб кулишарди. Мен уларнинг суҳбатини вужудим билан берилиб тинглардим. Ниҳоят гап уриниб газетада босилаётган танқидга келиб тақалди. Усмон ака савдо ходими бўлса ҳам адабиётга қизиқар, гарчи Абдулла акага берган саволи дағалроқ туюлса ҳам, лекин ўртоғига хайрихоҳлиги сезилиб турарди.

— Бу, Абдулла, дейман «Ўтган кунлар»ингни Сотти Ҳусайн газетада роса боплаяпти-ку?..

— Ҳа, танқидчи ёмонламай, мақтасинми?— дедилар кулиб Абдулла ака.

— Сен индамайсан... Жавоб қилмайсан ҳам..

— Қани, у айтадиганини айтиб бўлсин-чи, бир гап қилармиз...

— Нима қиласан, китобингни тузатасанми?

— Тушунмайсан, Усмон,— деди Абдулла ака кулиб,— танқидчи ёзаверади... Масалан, мана шу шийпонни олайлик: буни мен ўз дид-таъбимга мувофиқ қурганман. Энди биров келса-да: «Эй, Абдулла, менга шийпонинг маъқул тушмади, манавиндай қуришинг керак эди», деса, «хўп» деб бузиб қайтадан қуришим керакми?..

Усмон ака Абдулла аканинг жавобига қарши бир нарса дея олмади. Жавоб менга маъқул тушиб, завқландим. Яна анча ўтириб қўзғалдик.

«Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини шунча кўп ўқиганманки, баъзи саҳифалари ёд бўлиб кетган. Шунинг таъсири бўлса керак, ўз асарларимда Абдулла акага стил, воқеа, тасвир жиҳатлардан эргашиб сезаман. Буни ўртоқларим ҳам таъкидлашадики, бундан мен ниҳоятда фахрланаман.

1968 йил, 22 февраль

ЧИН ИНСОН

Менинг бир амаким, Шоисматилла, ўз замонасининг тараққийпарвар зиёлиларидан эди. У киши 1917 йилларгача кўп шаҳарлардан (Қозон, Оренбург, Уфа, Боку каби шаҳарларда чиқадиган) турли газета, журнал («Мулла Насриддин», «Иқбол», «Вақт»), роман, дарсликлар ва бошқа адабиётлар олиб турар эди. Бу асарларни ўзи ўқир ва ошна-оғайниларига ўқишга берар эди. (Шулар орасида балким Абдулла ака ҳам бўлиши мумкин.)

Инқилобдан кейин 1920 йилгача бўлса керак, Шоисматилла амаким Чорсуда (Тошкент) китоб билан савдо қилувчи шинамгина ойнабанд кичик дўконча очди. Бу ерда маҳаллий тошбосма китоблари ва Боку, Қозон, Оренбург, Уфа каби шаҳарлардан олинган адабиётлар, дарсликлардан ташқари дафтар, қалам, сиёҳ ва бошқа ёзув анжомлари ҳам сотиларди. Китоб дўкончасининг номи ҳам янглишмасам «Иршод» эди.

Дўконча шундай бежирим ишланган эдики, айниқса кечқурунлари дўкондаги «газфонар» ёқилгач, у гўё «жаннат» каби бир тусга кирарди. Буни кўрган ҳар бир киши беихтиёр дўконга кирар ва бирор нарса ҳарид қилар эди.

Мен ўқишдан бўшаган чоқларимда гоҳо дўконга келиб амаким буюрган резаги ишларга қарашардим. Китобларни жавонларга чиройли қилиб теришим ва анжомларни кўргазмага келиштириб қўйишим амакимга маъқул бўларди. Ўзига хос эстетик дид билан қурилган бу дўкончага замонасининг кўзга кўринган зиёлиларидан: Қудратилла махсум, Хислат эшон, Ҳайбатулло, Тавалло (Тўлаган Хўжамёров), Сулаймон Хўжаев, Саидахмад эшон (Қўшмозорлик бу кишини Саидахмад аския ҳам дердилар. У яхши танбур чертар, расм чизар ва уста аскиябоз эди) ва Камолхон домла, Муҳаммаджон Қори, Фулом Зафарий каби зиёли кишилар келарди.

Бир куни дўконга қорачадан келган, йўл-йўл оқ беқасам кийган ўрта бўйли бир киши кириб келди. Амаким дўконда эди. Қуюқ сўрашганларидан сўнг курсида ўтириб бир оз суҳбатлашдилар ва у киши 2—3 китоб харид қилиб, хайрлашиб чиқиб кетдилар. Бир оздан сўнг дўконни сотувчига қолдириб, амаким билан уйга қайтдик. Йўлда амаким, ҳалиги қорачадан келган киши Абдулла Қодирий деган одам, дўконимизда биз билан бирга ишламоқчи, дедилар. Лекин, Абдулла ака шу сўздан сўнг дўконда ишладиларми, йўқми, хотирлай олмайман.

Йиллар ўтди. Аста-секин матбуотда Абдулла аканинг қаламига мансуб асарлар пайдо бўла бошлади. «Ўтган кунлар» романининг китоб ҳолида чиқмасдан илгари, қайсидир бир журналда айрим парчалари чиққани ва уни завқланиб ўқиб давомини орзиқиб кутганларим ёдимда.

1923 йилнинг февраль ойидан бошлаб «Муштум» журнали чиқа бошлади. Абдулла аканинг фельетон, ҳажвий, саргузашт асарлари журналнинг асосий таянчи ҳисобланарди. Уқувчи уларни ўқиб ҳузур қилар, хандон ташлаб кулар, ҳордиқ чиқарар эди. Уша вақтларда ҳавас қилиб «Зулқарнай» тахаллуси билан «Муштум» га қатнашар, кичик-кичик лавҳалар ёзар эдим. Сўнгра журналга карикатуралар ишлай бошладим. Шу қатнашув жараёнида оз-оз бўлса ҳам Абдулла аканинг суҳбатларига мушарраф бўлгандим.

Абдулла ака камсухан, аммо маънодор сўзлардилар. Рассомликка бўлган қобилиятини кўрган Абдулла ака жуда қувониб рассомлик касбини қунт билан ўрганиш учун санъат макони Ленинград, Москва шаҳарларига бориб ўқишимни маслаҳат бердилар. Шундай ҳам бўлди. Дўст-биродар, ошна-оғайниларнинг далдаси билан мен шу касбни севиб ўргандим, Москва, Ленинградда таълим олиб, натижада танилган халқ рассоми даражасигача етдим.

Абдулла ака ўзларининг ҳақиқатан ҳам соҳиби камол чин инсон эканликларини, бир қатор романлари, ҳажвия, фельетон, мақолалар, шеър ва драма асарлари билан халққа изҳор этдилар. Ҳурматга сазовор бўлдилар. «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» тарихий асарларгина эмас, оламшумул адабий меросдир. Асарнинг услуби, тили, ипга тизилган дурдона жумлалар халқимиз учун абадий бир қомус хизматида қолажак.

Шу ерда бир мисолни қўшиб келтиришни лозим кўрдим: 1927 йилда Тошкентда чоп этилган «Қисқача русча-ўзбекча луғати»нинг муаллифи К. Юдахин луғат тузишда 1925—26 йилларда нашр қилинган «Утган кунлар»дан, яъни ундаги айрим жумла ва сўзлардан самарали фойдаланганлиги ҳақида луғатнинг сўз бо-шисида мамнуният билан қайд қилиб ўтади.

Мен Абдулла ака асарларини 1923 йиллардан бери неча-неча марталаб завқ билан ўқиб келаман. У киши-ни ажойиб бир инсон сифатида эъзозлаб келишимга яна бир мисол шуки, 1924 йилда Москвада ўқиб юр-ганимда, у кишининг потретини катта қилиб ишлаб, ўз ётоқхонам деворига осиб қўйгандим ва шу портрет-ни 1925 йилда муҳтарам Абдулла акага тортиқ қилган-дим. (Тарихий бу асарнинг 1924 йилда туширилган ва менда сақланиб қолган бир фотолавҳасини кўрса бўлади.)

Абдулла акани образли тасвир қилмоқчи бўлсак, негадир Мирзо Анвар, Отабекларнинг мардона сиймо-лари кўз олдимизда намоён бўлади. Балки бу табиий ҳолдир: кўпинча асарнинг қаҳрамонлари ўз муаллифи-га ўхшаб ҳам кетиши биз рассомларнинг, айниқса пор-третчи рассомларнинг асарларида сезилади. Муаллиф-да бўлган ички ё ташқи образнинг нозик бир штрихи асарда қандайдир мўралаб туради.

1970 йил, 7 декабрь

ҲАММАЕҚ МУЗАЙЯН

Қатортол қишлоқ Советига қарашли Хирмонтепадаги ўрта мактабда ишлаб юрганымда кўнчилик қатори мен ҳам шаҳарга пиёда қатнардим. Агар кечикиб ёки толиқиб қолсам машҳур адиб Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг Самарқанд дарвозадаги боғига кириб қолардим. Чунки, ёшликда адабиётга қизиққанлигим, Маъдалихон (ота маҳаллам) Эшонгузар маҳалласига қўшни ва амаким Омилхон Маҳмудов Абдулла ака билан дўст бўлганлиги важлардан мен Қодирийлар оиласига яқин эдим. Абдулла аканинг болаларидан Назифа, Ҳабибуллалар, билмадим, эртақ-ҳикояларим маъқул бўлгани учунми, мени жуда яхши кутиб олишар эди. Адиба, Масъуд, Анисалар ёш бола эдилар. Кечикиб келсам, айниқса, Раҳбар опам (Абдулла аканинг рафиқаси) сабабини сўраб-суриштирар, одми ва камгап Абдулла ака, «кўринмай қўйдингиз?» деб-қўяр эдилар.

Абдулла ака кўпинча ўз хонасида мутолаа ва ёзиш билан машғул бўлиб ўтирарди. Овқатланишга онаси ўлтирган атрофи ойнавонлик юқори катта хонага кўтарилиб, ҳаммалари биргаликда овқатланишар эди.

Бир кун овқат чоғи суҳбатлашиб ўтириб у киши менга; «Мен хатимда партиянинг олижаноб қарори, деб ишлатдим. Уртоқлар бунга қандай қарашар экан», деди. Катта ёзувчи олдида мен бир қишлоқ ўқитувчиси нима дейишимни билмай, «Нима дейишар эди, Жулқунбой ишлатибди деб, ҳамма ҳам энди олижаноб сўзини ишлатаверади-да», дедим.

У жуда камтар, ажойиб, хассос адиб эди. У одатда саҳардан туриб боғ айланар, қушлар чаҳ-чаҳлашига қулоқ солар, ўринда ётган болаларига қараб, кичикларининг уёқ-буёғини тузатиб қўярди, баъзан улар билан ўйнашарди. Жосият онанинг олдиларига бориб: «Яхши ухладингизми?» деб ҳол-аҳвол сўрар эди.

Бир кун Абдулла акани қизиқ ҳолатда кўрдим. Хонасида узоқ ўтириб, китоблар орасидан чиқиб келди.

Кўзлари йиғлагансимон, аммо руҳи баланд эди. Ҳайрон бўлиб қараб қолганимни сезиб: «Уйлаб юрган романимни ёзиб битирсам, китоб бўлиб чиқса, қўрқаманки, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»ларни ҳеч ким ўқимай қўяди, дейман», деди.

Баҳор ойлари эди, шекилли, бир кун уларникида бўлдим-да, Жосият она, Раҳбар опалар билан сўзлашиб ўтириб қайтишга чоғландим. Раҳбар опам билан хайрлашар эканман, овозимни эшитиб Абдулла ака ўз хонасидан чиқди ва «бу ёққа қиринглар, маслаҳатли иш чиқиб қолди», деб таклиф қилдилар. Раҳбар опам билан кирдик. У киши отимни атамасдан: «Сизга бир юмуш бор, синглим, Назифага бир қариндошимиздан совчи келяпти. Унинг розилигини олиб берсангиз», дедилар. Мен олиб бердим...

Тўй кунлари яқинлашди. Таклифлари билан мен тез-тез келиб тўй ҳозирликларига кўмаклашиб турдим. Бир кун келсам онам (Абдулла аканинг онасини ҳамма набиралари она дегани учун мен ҳам она дердим) куйиб-пишиб: «Абдулла бир сўзлик, мол ёйиб палак осишни нима кераги бор, деди, сиз тушунтириб айтинг, айланай», деди. Мен бир кун, овқат чоғи: «Она, палакларни шу катта уйга ўзим ўхшатиб ёяман», дедим, жўрттага. Абдулла ака: «Нима кераги бор?» деди. Мен: «Мол ёйилмаса Назифа ўқсийди-ку, ўз тенглари ичида», дедим. У киши индамай туриб чиқиб кетди. «Ҳайрият, индамади», дейишди. Никоҳга икки-уч кун қолганда кечаси билан палак ёздик, дор тортиб кийим-кечакларни ёйиб ташладик. Абдулла ака эртасига ясатилган уйга кириб, уёқ-бу ёққа қараб: «Ҳаммаёқ музайян бўлиб кетибди-ку!» дедилар. Яна ўша куни у киши менга: «Назифага айтинг, хитойи кўра-лаганларни Ҳабибуллага атаб олганман, шуларни берасизлар, деятган эмиш», деди. Мен Назифани кўндирдим. Тўй ширингина бўлиб ўтди.

Абдулла ака Назифанинг биринчи боласининг исмини Фарзона қўйган эди. У: «Набира ўз болангдан ширин бўлар экан», дерди. Бу бахтиёр оилани қачон кўрсам, хурсанд бўламан. Зотан дўстни бахтиёр кўришдай маънавий лаззатга нима етсин.

* * *

Тўйтепалик йигит-яланглар бир тўкмада «подшо-подшо» ўйнашибди. «Подшоси»: «Абдулла Қодирийнинг

«Меҳробдан чаён» китоби чиқибди, шуни қаердан бўлмасин эрталабгача топиб келтиринглар!» деб икки йигитга буйруқ беради. Бу йигитлар бизнинг яқин танишимиз бўлиб, улар тунда от чоптириб Маъдалихон маҳалласидаги ҳовлимизга эшик тақиллатиб келадилар. Биз, биронта қариндошимиз ўлибдими, деб (авваллари бирор киши ўлса кўпинча тунда от чоптириб келиб жанозага хабар қилиб кетилар эди) қўрқиб кетдик. Шошганимиздан авторнинг ўзи менга эсдалик қилиб автограф ёзиб берган «Меҳробдан чаён»ни бериб юборибмиз...

* * *

«Қизилқатортол» колхозининг темирчиси Саидхон ака шундай воқеани колхозчиларга фахрланиб айтиб юрарди:

«Жулқунбой бизнинг боққа тез-тез келиб турар эдилар. Мен баъзан бориб у кишининг асалариларига қараб турар эдим. 1935—36 йиллар бўлса керак, бир кун икковимиз Чинозга бориб сигир сотиб олиб келишни аҳд қилдик. Кечки пайт дачний поездга тушиб Чинозга борсак, карантин бўлгани учун мол сотилмас, шаҳарга ҳайдалмас экан. «Сигир ололмас эканмиз-да», деб бўшашиб, чойхонага кириб чой ичиб ўтирдик.

Шу чойхонада тунашни кўнгиллаб, чой ичиб ўтирсак, колхоз раиси бўлса керак, аравада кўсак келтириб, чойхўрларга, «эрмак қилиб кўсак чувиб ўтиринглар», деб ташлаб кетди. Биз ҳам чойхўрлар суҳбатига кулоқ солиб кўсак чувий бошладик. Бир вақт, ҳалиги раис, қишлоқ шўросининг раиси ва район прокурори учови негадир чойхонага кириб келишди. Прокурор шаҳарлик бўлиб, Жулқунбой акани танир экан. «Ия, Абдулла ака, бизнинг Чинозга нечук келиб қолдингиз?» деб келиб кўришди ва ҳамроҳларидан сўради:

— «Ўтган кунлар»ни ўқиганмисизлар, «Меҳробдан чаён»ни ўқиганмисизлар?

— Албатта ўқиганмиз.

— Ким ёзган у китобларни?

— Абдулла Қодирий — Жулқунбой.

— Мана шу киши ўша Абдулла Қодирий бўладилар. билсангиз!

— Ие, ие, кечирасиз, афв этасиз, деб ҳайрон бўлиб қолди колхоз раиси ва улар уйларига таклиф қилишди. Жулқунбой ака узр айтиб, уларникига бормадилар.

Бир ўрта ёшли муаллим бизни уйига олиб кетди. Унда меҳмон бўлдик, роҳатланиб ухладик. Эрталаб прокурор киши кечаги ҳамроҳлари билан келиб, уйларига меҳмонга таклиф қилдилар. Сигирни эса ўзлари сотиб олиб берадиган, ҳайдовчи топиб уйимизга юборадиган бўлишди. Шундай қилиб, Чинозда икки-уч кун меҳмондорчиликда қолиб кетдик. Яхшининг шарофатида мен ҳам бир сигирлик бўлиб қолдим».

1972 йил, 26 январь.

ГАП «УҒИРЛАБ» УТИРАР ЭДИЛАР

Октябрь инқилобига қадар Тошкент эски шаҳрида, Маҳсидўзлик маҳалласида ёнма-ён иккита театру бор эди. Бирини «Турон саҳнаси», иккинчисини, «Шарқ саҳнаси» деб аталар эди. («Турон саҳнаси» биноси ҳозир ҳам бор, унда Октябрь район ҳарбий комиссарлиги жойлашган.) Бу театрлар 1915—1916 йилларда пайдо бўлган. Дастлабки йилларда унда «Али човуш», «Кучук аскар», «Сўзлайдиган қўғирчоқ», «Андалуснинг сўнгги кунлари», «Бахтсиз куёв» каби пьесалар ўйналар, ҳамма ҳавас билан томошага борар эди. У пайтларда ёш бўлганим учун артистлардан кимлар ўйнаганини билмайман.

Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв»ини 1916 йил бўлса керак, биринчи бор «Турон саҳнаси»да кўрганман. Шунда, маҳалла имоми ролида ўйнаган артистнинг саҳнада кулгили талаффузда айтган шу сўзлари ҳали-ҳали ёдимда:

— Мее-ен ҳам айтдим-к-у-у, Фай-йзий — йбойникида бир гап бор-ку у-у, деб...

Бу чўзиб айтилган кулгили сўз кейинчалик томошабинлар оғзида анча вақтгача эрмак бўлиб юрган эди. У пайтларда мен «Бахтсиз куёв» кимнинг асари эканлигини билмаган эдим.

Отам—Назирхон ака Тошкентнинг машҳур бойларидан бўлган Миртоживой (Исамуҳамедов) қўлида приказчилик қилар эдилар. У киши бойнинг ишончли ваколатини олгани учун кўп ишларни бой номидан ўзи бажарар. Москва, Петроград каби рус шаҳарларига бориб фабрикантлар билан шартнома тузар эдилар. Шу билан бирга отам маърифатпарвар, илм кишилари жуда дўст кўрувчи эдилар. Шунинг учун уйнимизда меҳмондорчиликсиз кунлар оз бўлар эди.

Биз Маъдалихон маҳалласида яшар эдик. Абдулла Қодирий эса бизга қўшни бўлган Эшонгузар маҳалласида яшар эдилар. Шунинг учун у киши, кўпинча,

бизнинг эшикни босиб ўтиб, (трамвайнинг «Чақар» бекатида) шаҳарга қатнар ва баъзан меҳмонхонамизда кўнар эдилар.

Отам билан Абдулла аканинг (у киши отамдан ўн ўн беш ёш кичик эдилар) таниш-дўстлиги авваллардан бўлса керак. Чунки икковлари бир жойнинг кишиси, касблари ҳам аввалларида бир (приказчиклик) ва бунинг устига дадамнинг маърифатпарвар, «жаҳонгашта»лиги ҳамда уйимизнинг доимо аҳли илмлар билан обод бўлганлиги Абдулла аканинг бизнинг уйда тез-тез бўлашига сабаб бўлган бўлса керак деб ўйлайман.

Бизникига тез-тез келиб, меҳмон бўлувчиларнинг бириси Боқижонбой исмли киши эди (бу кишининг бизга тез-тез келиб туриш сабаби, у бобомнинг шогирди бўлган ва отам билан донм шахмат ўйнар эди). Боқижонбой ниҳоятда ўқимишли ва уққан, тадбиркор, эл ўртасидаги ҳар қандай уруш-жанжал, келишмовчиликларни адолатли ҳал этишга бениҳоя моҳир эди. Кишилар ўртасида бўлиб турадиган баъзи жанжалли ишлар, келишмовчиликлар шу киши кўлида битар, ҳамма унга мурожаат қилар эди. Шунинг учун ўз-бойлиги билан эмас, ақл-заковати билан халқ ўртасида кўпроқ обрў қозонган эди¹.

Отам бир вақт шундай ҳикоя қилган эдилар: Ака-ука савдогар бойлар арзимаган бир сабаб билан уришиб қоладилар-да, иш улғайиб, ҳар иккалалари бир-бирлари устидан арз-даъво қилиб қозига мурожаат қилишади. Иш етти йил чўзилади ва охири «Мировой судья»га ошади. Шаҳарнинг аҳли дониш кишилари орага тушиб ишни «Мировой судья»дан қайтариб олдиришади ва ижросини шу Боқижонбойга топширишади. Бунга ҳар иккала тараф, ака-ука «даъвогарлар» кўнишади.

Укасининг боғига куз пайти ҳамма казо-казолар йиғилишади. Зиёфат бошланади. Ҳамманинг диққати, кўз-қулоғи «қани, нима деркин, жанжални қандай ҳал қиларкин?» деб, тўрда ўтирган Боқижонбойга қаратилади. Боқижонбой зиёфат яримлай бошлаганда «даъвогар» ака-укаларни ҳам қаторга келиб ўтиришга таклиф қилади. Ака-укалар бир-бирларини еб-ичгундай бўлиб, чор-ночор бир-бирларига тескари қараб, ёнма-ён ўтиришгач, Боқижонбой кулимсираб, «машойихлар ҳангомадан гап яхши», деган эканлар, деб аста бир ҳикояни

¹ Боқижонбой Октябрь нақилобининг биринчи кунлариданоқ пахта тозалаш заводини ўз ихтиёри билан давлатга топшириб, тинч ҳаёт кечириб вафот қилган.

бошлайди. Ҳикоя шу қадар қизиқ, ҳеч эшитилмаган, ҳаяжонли бўладиким, гўё ҳаммининг вужуди қулоққа айлангандай тинглашади. Ниҳоят, ҳали ҳикоя тамом бўлмасданоқ ҳалиги икки ака-ука «даъвогарлар» ғайри-ихтиёрий ўринларидан туриб бир-бирларига салом беришади, узр айтишади ва йиғлаб, қучоқлашиб кўриша кетишади. (Афсуски, дадам бу ҳикоя мазмунини менга айтиб бермаган эдилар...)

Боқижонбой тамасиз, умрини халқ тинчлиги, дўстлиги йўлига тиккан олижаноб одам эди. Бу тафсилотлардан муддаом: Абдулла акам ҳам бу сўзамол кишининг суҳбатига доим мафтун, чой қуйиб бериб унинг қизиқ-қизиқ, ҳаётий суҳбатларини тинглаб, гап «ўғирлаб» ўтирар эдилар...

* * *

Мен Уғри кўчадаги Тошкент вилоят дорилмуаллимин техникумида ўқирдим.¹ Абдулла акам бизга қўниб, меҳмон бўлиб ўтганларида, баъзан мен билан суҳбатлашардилар. Ўқишимда қандай дарслар ўтилаётганлигини ва кимлар дарс бераётганлигини сўрар эдилар. Бир гал у киши менга Журжи Зайдоннинг «Усмоли инқилоб», Иброҳимбекнинг «Саёҳатнома» номли туркча китобларини ўқишга келтириб бердилар. Бу китобларни қийнала-қийнала ўқиб чиқдим. Шу йўсин аста адабиётга қизиқдим.

1924—1925 йиллар эди, шекилли, «Набижон» номли бир ҳикоя ёздим ва уяла-уяла Абдулла акамга кўрсатдим. У киши ўқиб, у ер-бу ерини тузатиб, «Қамбағал деҳқон» газетасида бостириб чиқардилар ва бир кунни уйимизга уч сўм қалам ҳақи ташлаб ўтдилар... Шу йўсин менинг ўқитувчилик, газетачилик, журналчилик фаолиятим бошланди.

Бир вақт Самарқанд дарвозадаги уйларига борганимда суҳбатлашиб ўтириб, гап уриниб Абдулла акамдан сўрадим:

— «Ўтган кунлар»ни фильм қилар эмишлар, деб эшитдим?..—

— Ҳа, шундай гаплар бор... Агар фильмнинг олиниши амалга ошадиган бўлса, ролларга мувофиқ кишиларни мўлжаллаб, киностудиядаги ўртоқлар билан келишиб қўйганман,— дедилар Абдулла акам ва кулдилар,— Отабек ролини ўзим ўйнасаммикин-а?

¹ Бу билим юртига кейинчалик «Карл Маркс» номи берилди (Н. Н.).

САМАРҚАНД ДАРВОЗАДАГИ БИР ХОНАДОН

1928 йили қишлоғимиздаги мактабга директор бўлиб тайинландим. Бир йилдан кейин Солиҳ Абдукаримов деган йигит ўқитувчи бўлиб келди. У сермутолаа, ўткир зеҳнли ва камтар йигит эди. Менинг китоб жавонимдаги «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини ва бошқа классикларнинг асарларини кўриб жуда қизиқиб қолди ва ўзининг ҳам бадий адабиёт мухлиси эканини айтди.

Биринчи кунидек, кечқурун, овқатдан кейин гурунглашиб ўтирар эканмиз, у бирданига: «...Хов ана, бир қалдирғоч тўғрига қараб ўқдек отилиб боради, учган йўлида вижир-вижир сайраб кўяди. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, севганининг олдига тезроқ етиш учун шошаётгандир, сайраши ҳам суйганини кўриш шодлиги учундир. Бахтли қалдирғоч...

Узоқда қўш ҳайдаб юрган бир йигитнинг ашуласи эшитилди: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» Руҳли, кучли кўкракдан чиққан бу қўшиқ тева-ракни зир эттириб юборганидан Отабекка ҳам бошқача бир таъсир беради. Гўё бу деҳқон унинг истиқболидан ҳикоя қилгандай бўлади...

Энди Отабекнинг кўнглидан: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!» деган фикр ўтади ва унинг маъноси Отабек истиқболини кўрсатгандай бўлиб уни йиғлатади...» деган парчаларни ўқиди.

Менинг таажжуб билан қараб турганимни кўрган Солиҳ ака: «Ўтган кунлар»нинг айрим жойларини ёдлаб олганман»,— деди.

Мен Солиҳ акага қойил қолганимни билдирдим. Ана шунда у Абдулла Қодирий билан қўшни эканликларини ва адибни деярли ҳар куни кўриб, сўзлашиб туришини айтди ва кези келганда мени ҳам таништириб қўйишга ваъда берди.

Кейин Солиҳ ака билан иккимиз Тошкент Олий агропед институтига ўқишга кирдик. Мен СоюзНИХИ нашриётига редактор бўлиб ишга кирдим. Солиҳ акани ҳам ёнимга тортдим.

1934 йили сентябрь кунларининг бирида Солиҳ ака: «Бугун бизникига меҳмонга борасиз. Абдулла акани ҳам таклиф этдим, розилик бердилар»,— деди. Ишдан кейин икковлон Самарқанд дарвоза томон йўл олдик. Солиҳ аканикига Қодирийнинг уйи ёнидан ўтиб борилганидан, яқинлашгач, «у кишининг уйлари мана шу»,— деб кўрсатди ва шу заҳотиёқ, «ана, ўзлари ҳам шу ерда эканлар»,— деб кўча ёқасидаги майдончадан беда ўраётган кишига имо қилди. Шу вақт Қодирий биз томонга қайрилиб қараган эди, биз шошиб қолиб, кўприк орқали айланиб ўтиш ўрнига ариқдан бирин-кетин сакраб ўтиб саломлашдик. Абдулла ака биз билан кўришди ва «келинглар, йигитлар», деб мулозамат қилди, Солиҳ ака мени таништирди. Мен Қодирийни бундан йлгарилар ҳам мажлисларда бир неча марта кўрган эдим. Энди яқиндан туриб қўл бериб кўришмоқдамиз. У ўртадан бир оз баландроқ бўйли, зуваласи пишиқ, қора кўзлари ўткир ва шўхчан.

Абдулла ака, «Мен ҳам ишимни тамомладим, ҳозир чиқаман», деб ҳовлига кириб кетди ва айтганидек тезгина чиқди. Адибнинг асарларини ўқийвериш ёд қилиб юборганимиз, бунинг устига Солиҳ аканинг турли хил саволлар бериши натижасида суҳбатимиз тезда қизиқ кетди. Табиий, мени ҳам, мезбон Солиҳ акани ҳам Қодирий асарларининг айрим қаҳрамонлари, персонажлари тўғрисида сўзлашиш ва ҳозир нималар устида ишлаётганини сўраб билиш қизиқтирар эди.

— Намоз ўғри тўғрисида бир қисса бошлаган эдим, баъзи бир сабабларга кўра асарни ярим йўлда тўхташишга тўғри келди. Ҳозир Умархон даврига доир тарихий роман ёзиш учун материал тўплаяпман, иш яхши борапти, эсонлик бўлса уч-тўрт йилда тугалларман, деган умиддаман,— деди. Биз адибга муваффақият тиладик.

Мен «Меҳробдан чаён» қаҳрамонларидан Солиҳ Махдумнинг тасвири жуда ҳам ажойиб эканини ва шу кунгача ўқиганим бирорта асарда киши шахсининг бунақа тасвирини учратмаганимни айтганимда, адиб кулиб сўзимни маъқуллаган бўлди.

Адибни ҳамма нарса қизиқтириши ва ҳамма нарса-ни синчковлик билан текшириши сезилиб турарди.

Мендан, «Безгак касаллиги билан оғриганмисиз?» деб сўраб қолди. Ҳақиқатан ҳам етти-саккиз йил илгари безгак билан оғриб тузалиб кетган бўлсам-да, рангим-да заҳиллик қолган эди.

— Менинг шунақа кузатувчанлик одатим бор. Кейинги вақтларда ўртоқ Файзулла Хўжаев уч-тўрт марта чақиртирди, колхозчилар ҳаётидан асар ёзишимни таклиф қилди. Ҳар сафар ҳам диққат билан кузатаман, ранги заҳил, юзини майда-майда ажинлар босиб кетган. Бу қониқиб ухламаслик натижаси бўлса керак,— деди. Яна:— Бутун мамлакатни бошқариш осон иш эмас,— деган сўзларни қўшиб қўйди.

Кечқурун соат ўнларга яқин, партактив ошхонасида ишлайдиган Зариф деган ҳамқишлоғим устимизга келиб қолди. Умрида сира кўрмаган бу жойни қандай топиб келганига ҳайрон бўлганимизда, даврамизда Қодирий ҳам борлигини билмагани учун:— Вивеска жуда зўр экан,— деди Зариф менга мурожаат қилиб:— уйингиздагилар сизни Абдулла Қодирийнинг қўшнисиникига меҳмонга кетди, дейишди. Ниёзбек кўчасида биринчи учраган кишидан:— ёзувчи Абдулла Қодирийнинг уйи қаерда, деб сўрадим. У, Самарқанд дарвозага яқин жойда, ўша ерга бориб сўрасангиз етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма билади, деди. Чорсуга келганимда бир кишидан, Занги ота маҳалласида яна бир кишидан сўраб тўғри топиб келдим,— деди. Биз Қодирийни ишора билан кўрсатиб:— Танишинг, Абдулла ака шулар бўладилар,— деганимизда, Зариф жуда шошиб қолди ва ўрнидан сакраб туриб, кечирасиз, деб Қодирий билан бошқатдан кўришди.

— Омбор мудири келавермагач, масаллиғларни қулфланмайдиган бир ҳужрага қамадим-да, эгамга топшириб келавердим,— деди Зариф. Унинг бир оз галдирлигини дарров пайқаган адиб:

— Зап кимсага ишонибсиз, масаллиғларингизни омбори билан кўтариб кетса ҳам, «ринг» демайди,— деди. Ҳаммамиз кулишдик. Энди адиб ўзининг ҳажвчиликига ўтган эди.

— Шаҳарга кўчиб келганмисиз, ёки ишга қишлоқдан қатнайсизми?

— Қариялар қишлоққа ўрганишган. Шунинг учун қийинчиликни ўзимга олиб уларни қўзғатмай қўя қолдим.

— Отангиз кексайиб қолганмилар?

— Олтмишнинг нари-берисидалар.

— Шу ёшда одам қарир эмишми? Мен отам етмиш иккига, укам Қудратилла отам етмиш еттига кирганларида туғилган эканмиз. Шарқда одам қаримайди.

— Ундан ташқари кўчиш даҳмазасини айтмайсизми?

— Ҳа, гап келиб қолди, хафа бўлмайсиз,— деди Абдулла ака,— мана шу жойдан 200 метрча нарида жарлик бор,— деди бир томонга ишора қилиб,— ўша ерда бир дарвиш истиқомат қилади. Баъзан кечқурунлари унга иссиқ овқат олиб бориб тураман. Бутун бисоти битта чойғўш, битта эски пўстак ва эғнидаги жулдур чопонидан иборат. Бир гал қишда, 15—20 метр наридаги бўш ётган обжувозхонани кўрсатиб, очиқ жойда ётгандан кўра, анави обжувозхонага кўчсангиз бўлмайдими, деганимда у:

— Яхши бўлардику-я, кўчиш даҳмазаси курсин, одамни жуда бесаранжом қилади-да, деб жавоб қилди.— Ҳаммамиз кулиб юбордик. Зариф ҳам кулди.

Ярим кечагача гурунглашиб ўтирдик.

Абдулла ака кетишга қўзғалар экан, нонуштани бизникида қиламиз, эрта билан чиқинглар, деди.

Зариф эрта билан барвақт туриб ишига кетди. Биз Солиҳ ака билан Қодирийникига чиққанимизда, адиб ўзининг машҳур шийпонида дастурхон ёзиб бизни кутиб ўтирарди. Кейин билсак, Абдулла ака эрта билан жуда барвақт туришга одатланган, асар ёзганда ҳам, боғда ишлаганда ҳам ишни тонгдан бошлар экан. Боғ каттагина бўлиб, анвойи гуллар очилган, узум, олма, анор, нок, шафтоли, гилос, олхўри ёнғоқ ва бошқа мева дарахтларининг шохлари мўл ҳосилдан ергача эгилиб ётар эди. Бу гул ва мева дарахтларининг ҳаммасини адиб ўз қўли билан вояга етказган.

— Ўзим экиб, парвариш қилиб ўстирган гулларим вояга етиб очилса, дарахтларим ҳосилга кирса, худди асарим босилиб чиққандай қувонаман,— деди адиб.

Абдулла ака сархил кўчатлар етиштириб атрофга тарқатиб турар экан. Мен Солиҳ аканикидан қайтишда Занги ота маҳалласида тоғамникига кириб ўтдим. Тоғам боғида меваси пишиб ётган бир неча хил дарахтларни кўрсатиб, мана шуларнинг кўчатини ёзувчи Қодирийдан олганман, деб фахр билан гапирди.

Қодирий билан яна уч-тўрт марта учрашиб гаплашиш шарафига муяссар бўлдим. Ўзбекистон Давлат нашриётига иш билан борганимда, гоҳо-гоҳо Наим Саид ва Нуриддин Сайфулмулқовлар, ҳузурда кўрардим.

Ҳар гал ҳам мени эски қадрдонлардек қаршилаб, ҳолаҳвол сўрар, ҳар замонда газета, журналларда кўринадиган материал ва очеркларимни, айниқса атоқли соҳибкор Ризамат Мусамуҳамедов ҳақидаги очеркларимни ўқиганини айтиб, яхши қиласиз, ёзиб туриш керак, деб таъкидларди.

1937 йил апрель кунларининг бирида СоюзНИХИга барвақт бориб, у ердан Янгийўлдаги механизация станциясига командировкага кетишим керак эди. Уйдан чиқиб қўшни Фрунзе кўчасига ўтганимда Абдулла ака уйларнинг номерига қараб, кимнингдир квартирасини ахтариб юарди. Мен яқинлашиб салом-аликлашганимиздан кейин, адиб:— Уртоқ Мўмин Усмонда ишим бор эди, уй номерини унутибман шекилли, тополмаяпман,— деди. (Мўмин Усмон Ўзбекистон КП Марказий Комитетида бўлим мудирини, хотини Собира Холдорова Тошкент шаҳар партия комитетининг секретари бўлиб ишлардилар.) Мен уларнинг уйларини кўрсатдим ва хайрлашиб ўз йўлимга кетдим.

Улкан адиб, улуғ талант, ҳақиқий инсон Абдулла ака Қодирийни шундан кейин яна кўриш насиб бўлмади.

1972 йил, 12 июль

ЧАМАН

Қувваи муҳофизам адаштирмаса, «Ҳаёт» номли ибтидоий мактабнинг 4-синфида ўқитган пайтларим, 1923 йилнинг хазонрезги мавсуми эди. Бизни Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан илк бор мактабнинг собиқ талабаси, кейин шу ерда илмий мудир бўлиб қолган Ғафур Ғулом ғойибона таништирган, бизга унинг ўзига хос фазилатларини мароқ билан тўлиб-тошиб ҳикоя қилиб берган эдилар.

Бунинг ҳайратланидиган ери йўқ. Ғафур ака тил-адабиёт домлаларимиздан, синфга кирдилар дегунча, адабнинг, хусусан «Муштум» журналида чоп этилган ҳажвиялари ва араб алифбесига босилган «Ўтган кунлар» романини ҳаммамизга кўз-кўз қилиб дердилар:

— Шунинг билингим, болалар, Абдулла Қодирий ўзбек элининг биринчи ҳажвиётчиси, биринчи романнависидир. Мен бу табаррук зот билан кўп мулоқотда бўлиб тураман. Уйларида ҳам бўлганман.

...Йиллар ўтди... Қодирийга бўлган ихлос ва эътиқод мени ҳам у кишининг даргоҳига етаклади.

Йигирма беш ёшлар чоғим эди. «Муштум» журнали редакциясида масъул котиблик қилар эдим. Москвадаги журналистика институтининг комсомол бўлимини битириб келгач, шу ишга тайинланган эдим. Бирор масалада уриниб қолгудек бўлсак, «Тез ёрдам» учун дарҳол Қодирийнинг ўзларига ва ижодларига мурожаат қилардик.

Биттагина мисол: «Обид кетмон» романини ўқиб, менда ҳам қолхозлаштириш борасида роман ёзиш ҳаваси туғилди. Уч-тўрт йиллик ижодий уринишнинг натижасида қалингина китобни ёзиб битказгандек бўлдим ва унга «Чаман» деб ном қўйдим. Асаримни муҳокама қилиш, маслаҳат олиш учун Ўзбекистон Давлат нашриётига топширдим. Нашриёт бош муҳаррири Хусайн Шамс ўқиб кўриб (ўша кезлари у «Муштум»га ҳам муҳаррирлик қиларди), «романингни аввал Абдулла

акага кўрсатганинг маъқул. У кишининг таҳрирлари соз, зора бир йўла қўлдан ҳам чиқариб берсалар»,— деди.

Унинг маслаҳати менга ёқди. «Хайр, ундай бўлса Қодирийга қўлэмани ўзларингиз топширинглар»,— дедим. «Абдулла ака бизга вақтим йўқ, дейишлари мумкин, яхшиси ўзинг учраш, илтимос қил, биласан-ку, Қодирий ёшларнинг дилини оғритмайдилар»,— деди.

1937 йилнинг эрта баҳорлари бўлса керак. Уриқлар шамолоқ гуллай бошлаган. Юрак ютиб Қодирий билан учрашдим. У киши илтимосимни қабул қилдилар ва қўлэмани биргалашиб ўқишга рози бўлдилар.

Келишувимизга мувофиқ, ҳафтанинг маълум кунлари эрталабдан у кишининг Самарқанд дарвозадаги боғ ҳовлиларига бораман. Шуниси эътиборлики, мен борганимда, кўпинча кимдир ҳовлиларидан чиқиб келаётган ёки кириб бораётган ва кимлардир эшикни тақиллатаётган бўларди.

Ҳамон эсимда: бир гал борганимда Қодирий билан хайр-хўшлашаётган машҳур қозоқ адиби Мухтор Авезовга дуч келиб қолган эдим. Янглишмасам, ўшанда Авезовнинг қўлтиғида «Ўтган кунлар» романи бор эди. Кейинчалик билсам, у Тошкентдаги қозоқ билим юртида таҳсил кўрган йиллардан бери Қодирий билан ошна экан...

Яна бир дафъа борганимда Қодирийни қўшнисининг боғида учратдим. Токпоя жанжалини сулҳга келтириш учун иштирок этаётган эканлар...

Ижодхона уйларига кириб, сандал курси теварагига ўтириб, лотин ҳарфидаги қўлэмамни яна қолган жойидан ўқий бошладим. Қодирий кўзларини бир нуқтага тикиб тинглар, ҳар замон рўпарамизда қулоқларини динг қилиб ўтирган ўғиллари Ҳабибуллони нигоҳлари остига олиб, «ёқадими?» дегандай қалин, тимқора қошларини чимириб қўярдилар.

Ҳабибулло ҳали ёш, ўн етти-ўн саккизни қоралаган, анчагина тийрак, ранг-рўйи, қарашлари худди Қодирийга ўхшар, асарнинг маъқул-номаъқул жойларини сезгирлик билан кузатиб борар эди. Буни Қодирий афтидан пайқасалар керак, бирдан, «мана шу ерини қайтадан ўқи!» дердилар.

Мен ўқийман: «Овчидан қўрққан қуён ҳаво орқали ўтадиган эгри-бугри йўллар билан чап бериб қочиб қолди. Уқини бекорга кетказмайдиган овчи биринчи отгандаёқ қуён «шалоп» этиб ерга тушди».

— Товба!— дедилар Қодирий носвойранг дўппиларини пешонага тортиб.— Нима ёзганингни ўзинг биласанми?! Қуён парранда эмас-ку, қандай қилиб ҳавода учиши мумкин? Ҳавода эгри-бугри йўл деганинг нимаси?!

Мен терлаб-пишиб қўлёмнамни тузатдим ва ўқишда давом этдим. У киши мени яна тўхтатдилар:

— Тўхта-тўхта, бу нима деганинг? Мақсадинг нима? Бу сўзинг анави фикрингга зид келяпти. Мана бу сўзларинг ортиқча, уни мана бундай қисқа жумла билан ифодаласа бўлади. Бу гапинг эса, қайтариқ, юқорида ишлатдинг. Бу сўзни манави жойга кўчир, ўхшатишларинг ўринсиз. Олдинги сатрларни қайтариб ўқи-чи...

Ҳа, Қодирий мана шундай савол-жавоб йўли билан асар камчиликларини ўзимга тузаттириб, таҳрир қилдириб берардилар. Баъзан персонажларнинг тили ёқмаса, бир оз асабийлашиб олар эдилар, яна ўқишдан тўхтатиб, сўрардилар:

— Ҳозирги сўзингни яна қайтариб ўқи-чи!

— Жаддол.

— Жаддолинг нимаси?

— Жаддол... жаддол-да!— дедим ўйланиб...

— Мен бунақа сўзни биринчи эшитишим. Сўзингни маъноси нима, бу исми, сифатми, феълми?!

— Қиёмат қойим бўлса, эшакка миниб келаркан, дейишади-ку...

— Э... ҳа-а,— дедилар кулиб,— ундай бўлса, «жаддол»мас, «дажжол»¹ деб ёз. Тилни тўғри ифодалаш керак, йўқса майна бўласан... Ёзувчилик осон ҳунарас, тил-жумла қанча равон, аниқ бўлса, ўқувчига шунча тез сингади. Бадий асардаги сўз, жумлалар силлиқлиги жиҳатидан худди кинолентадай аниқ, равшан бўлиши керак. Шундагина воқеалар унутилмайди, эсда қолади.

Ер ёрилмадики, мен кириб кетмадим. Қаллами бу ё ошқовоқ, «дажжол» сўзини «жаддол» деб юрарканман.

Шу тариқа Қодирийлар уйига кўп қатнадим. У киши асар билан тўлиқ танишдилар ва йўлакай юқоридаги каби тузатишлар киритдилар. Охир дедилар:

— Асарнинг мавзуи дуруст ва лекин ёзилиши бўш. Биринчи марта асарингни шунчалик эплабсан, бу катта

¹ Д а ж ж о л — арабча «дажл» сўзидан олинган, фирибгар, алдамчи, бузгунчи, қаллоб маъноларини англатади. Қадимда авом халқ этиқодича, охир замон бўлганда халқни йўлдан оздирувчи шундай фирибгарлар кўпаяр эмиш (ред.).

ютук. Менимча, ўқишли бўлсин десанг, асарингни айрим ўринларини қайта ишлаб чиқ.

Устоз маслаҳатларидан кейин «Чаман» романимдан айрим парчалар ўша йилларда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (ҳозирги «Шарқ юлдузи») журналида босилди. Бироқ китоб ҳолида чоп этилмади.

Улуғ Ватан уруши бошланиб, ижодий ишга қўл уришга вақт бўлмади. Фронтга кетдим. Асар чала қолди.

Сўнги учрашувларимизнинг бири, қизим Чаман эндигина дунёга келган пайтлар эди, Қодирий: «Шу романингни номини қизчангга исм қилиб қўй. Яхши топибсан уни. Яхши ният яхши бўлади. Мана бу бир туп олма кўчатини ҳам ҳовлингга ўтқаз. Бу француз ёзувчиси Жорж Санд хоним номига қўйилган нав», дедилар.

Гапнинг индаллоси шундаки, ўша олма кўчати ҳовлимизда салкам эллик йил ҳосил берди — олмадан тахчиллик кўрмадик. Устоз шундай соҳибкор, чет эл классик адабиётидан хабардор эдилар.

...Вақтнинг ўтишини қаранг, шунгаям қарийб эллик йил бўлибди. Романимнинг биринчи тингловчиси ва мунаққиди тийрак Ҳабибулланинг сочларини ҳам қиров босибди. Олтмиш ёшдан ўзиб қолган азиз фарзанд «Отам ҳақида» номли китоб битибди.

Китобни ўқирканман, ўзимча дейман: қанийди буюк истеъдод соҳиби ўз чаманларини кўрсалар, мийиғларида мамнуният ила кулиб қўйсалар...

Тошкент, 1983 йил.

ЭШОНГУЗАР МАҲАЛЛАСИДА

Тошкентнинг Себзор даҳасига қаршли қишлоғида (ҳозирги Тошкент обл. Оржоникидзе райони) боғимиз бўлиб, отам Азизхўжа боғдорлик — деҳқончилик қилар, қўлимдан келганча мен у кишига ёрдамлашар эдим. Қишда эса, шаҳар ҳовлимизга кўчиб тушиб (Тошкент шаҳар, Қози кўча маҳалла) ўқиш, билим орттириш билан машғул бўлар эдим.

1927 йили (йигирма ёшимда) «Наримонов» номидаги педагогика техникумининг тайёрлов курсига ўқишга кирдим. Техникумимиз янги шаҳарда, Ленин кўчасидаги «Пионерлар саройи» хиёбонининг рўпарасида, бир қаватли бинода жойлашган эди. Орамизда уйланган, бола-чақалилар ҳам бор, кўпчилик талабалар ётоқхонада яшар эдик.

Бир кун ётоқхонамизда овоза бўлиб қолди: талабалардан кимдир «Ўтган кунлар» романини келтирган эмиш, кечқурунлари тўпланиб ўқишар эмиш... Катта бир хонага йиғилишиб бир-икки кечада китобни ўқиб битирдик. Бу китоб биринчи ўқиган йирик асарим эди. Романни кейин яна бир марта ўзим ўқиб чиқдим. Шундан сўнг, менда бу асар ёзувчиси билан бир учрашиш, сўзлашиш ҳаваси туғилди ва ўйлаб кўриб у киши билан учрашишга «муҳим» бир баҳона топгандек бўлдим.

Бир-ярим талабалардан сўраб билдимки, Абдулла Қодирий Бешоғоч даҳа, Эшонгузар маҳалласида яшар эканлар. Эрта кўклам эди. Бир кун ётоқдан чиқиб, йўлни тахмин қилиб жўнадим. Сўроқлай-сўроқлай Тупроқ қўрғон, Ўқчи, Ўғри кўча, Қоратош, Чақар, Маъдалихон маҳаллаларидан ўтиб Эшонгузар маҳалласига келдим. Чойхонадан ўтгач, бешик орқалаб кетаётган бир кишидан сўрадим:

— Амаки, Абдулла Қодирийнинг уйлари биласизми?

— Ҳа, мана шу бораверишдаги биринчи ўнг қўл кўчага буриласиз, охиридаги, ўнг тарафдаги катта тираклик уй, мулла.

Раҳмат айтиб ўша томонга қадам қўйган эдим, орқамдан келаётган бошқа бир киши менга:

— Жулқунбойни сўраяпсизми, мулла, у киши чойхонада ўтирибдилар, у ердан мен ҳозир чиқдим...— деди.

Мен турган жойимда бир фурсат ўйланиб қолдим: чойхонада одам кўп бўлиши мумкин, айниқса маҳалла чойхонасига бегона кирса дарров билинади, ҳамма қарайди. Ноқулай... кейин у киши: «Нима ишинг бор?» деса, дарҳол нима дейман? Шундан-шунга келиб кўришмай кетиш... Кириб бир чеккада чой ичиб ўтириб у кишининг чиқишини кутсаммикан, деган хаёлларга бордим...

Журъатланиб чойхонага кирдим у дереза ёнида ўтирган Абдулла Қодирийни танидим. Худди китобадаги суратининг ўзи... У киши замонавий кийинган, бошларида мошранг дўппи.

Мен одоб билан бориб даврада ўтирган уч киши билан кўришиб, секин Абдулла ака ёнларига ўтирдим. Менинг Абдулла акада юмушим борлигини сезган чойхўрлар бизни ҳоли қўйиб, ўзларича сўзлаша бошладилар.

— Келинг, мулла йигит, саломатмисиз, хизмат?— сўрадилар.

Тортиниб жавоб қилдим:— Исми Раҳматулла, Наримонов номидаги педтехникумда ўқийман, адабиётга қизиқаман... Яқинда «Утган кунлар» романингизни ўртоқлар билан ўқидик, жуда ёқди... Лекин романдаги баъзи сўзларга тушунмадик, шуларни сиздан сўрагани...

— Жуда яхши, марҳамат, қайси сўзлар?

Мен ёнимдан тушунмаган сўзларни рўйхат қилган дафтарчамни олиб у кишига узатдим.

— Чойингизни ичинг, мулла йигит,— дафтардан кўз узмаган ҳолда ёнларидан қалам чиқариб рўйхатдаги сўзлар маъносини ёнига тез-тез ёзиб чиққач, тушунтира бошладилар:

— Латиф — гўзал, нозик, чиройли; машъум — шум, шумлик, ёмонлик; музайян — ясалган; музир — зарар; мусаллах — қуролланган маъноларда. Араб сўзлари бир ўзакдан бир неча хил маъноли сўзлар ҳосил қилади. Чунончи илм, олим, уламо, аллома ва ҳоказо...

Бизнинг суҳбатга мазкур ўтирганлар ҳам қизиқишди шекилли, сўзсиз тинглашарди. Суҳбатимиз бирор соат давом этди. Қодирий менинг нечанчи курсда ўқиётганим ва онлави аҳволларим тўғрисида ҳам қи-

зиқдилар... Мен раҳмат айтиб хайрлашарканман, у киши, «меҳмон қилолмадик, узр, келиб тулинг», дедилар. Мен ўз муваффақиятим ва у кишининг камтарона муомаласидан қувонган ҳолда қайтдим.

* * *

Уша кезларда бир гал, адабиёт ўқитувчимиз биз талабаларга эркин мавзуда иншо ёздирди. Мен иншони тарихий мавзудан танлаб, Қўқон хонлиги даврида зулм кўрган Али ота исмли бир темирчи ҳақида беш-олти қоғоз «ижод» қилдим. Иншога эса «Адолатсизлик қурбони» деб ном қўйдим. Ёзганим маънолироқ чиққани учун бўлса керак, ўқитувчимиз талабаларга эшиттириб яхши баҳолади. Ўқитувчимиз мақтовидан кейин менда ушбу иншони кенгайтириб ҳикоями, қиссами ёзиш ҳаваси туғилди. Шу баҳонада маслаҳат сўрагани Қодирийлар уйига бордим.

Қодирийнинг шаҳар ҳовлилари ички-ташқили эди. Қўш тавақали кўча эшикларини тақиллатиб ташқари ҳовлиларига кириб борарканман, фанерга ёзиб эшик теласига қоқиб қўйилган шу сўзларни ўқидим: «Абдулла Қодирий ариза ёзмайди». Мен ўзимча бу киши ҳожат чиқариб ариза ҳам ёзиб турарканлар-да... Ижодга халал бермасин деб, бу эълонни ёзган бўлсалар керак...» деб ўйладим.

Абдулла ака уйда эканлар. Ижодхоналарига таклиф қилдилар. Уйлари катта, кунгай, оқланган, тоқилари ҳаворанг қилиб бўялган, қўш деразали, гилам тўшалган, токчаларига чинни асбоблар терилган, сандал курси теварагига узун гиламча қоқилган эди. Абдулла ака ўтиришга жой кўрсатиб курси устида ўтирган қоғоз-қаламларини ёнларига олиб қўйдилар.

— Келинг, мулла Раҳматилла, саломатмисиз, уй ичларингиз тинчми, ўқишларингиз қалай?

Абдулла аканинг бу хил илиқ, меҳрибонона, камтарона сўзларидан енгил тортиб, ўзимни эркин сездим. Тўққиз-ўн ёшларда бўлган катта ўғиллари Ҳабибулла чой-дастурхон келтирди. Баъзи расмий гаплардан кейин мақсадга кўчиб, ўз ниятимни изҳор этиб ёзган иншомни уялиб узатдим. У киши ўткир кўзларини югуртириб иншони бирпасда ўқиб чиқдилар. Мен бўлсам, ўқитувчиси олдида имтиҳон топшираётган талабадек изтиробланиб ўтирибман...

— Ниятингиз яхши,— дедилар Абдулла ака бирмунча вақт ўйланиб, сўнг менга чой қуйиб узатгач,—

лекин ёзувчиликка бошловчи киши бирдан катта асарга қўл урмаслиги, олдин кичик-кичик мақола, ҳикоялар ёзиб анча вақт ҳадис орттириши керак. Бўлмаса у қийналиб қолади... Шу чоққача матбуотда бирор нарсангиз босилиб чиққанми— дедилар...

— Йўқ... деворий газетада битта-яримта...

— Ана кўрдингизми, сиз тўсатдан қисса, роман ёзмоқчисиз... Кечирасиз, эҳтимол сизда бунга қобилият бордир... Мен бу гапни ўз тажрибамдан ва бу тажрибани кўпгина ўзга ёзувчиларнинг ижодий ўсишларида ҳам кузатганлигимдан айтмоқдаман... Сиз ёзинг, кўп ёзинг. Кўриб, қўлдан келганча тузатиб бериш биздан...

Бу сафар мен янада мамнуроқ ва ўйчан қайтдим. Шундай улуг, олижаноб бир киши билан танишиб олганимдан қувончим беҳад эди. Шу йўсин Қодирийлар уйига гоҳо бориб турадиган бўлдим.

* * *

Шу кўкламми, кейингисими, Қодирийлар уйига бордим. Тасодифан шу кун уйларида катта зиёфат бўлаётган экан. Ташқари ҳовлиларидаги катта меҳмонхонада ўн-ўн беш чоғлик тенгқур, замонавий кийинган меҳмонлар улфатчилик қилиб ўтиришар эди. Мен одоб сақлаб, пойгакда уларнинг суҳбатини тинглаб ўтирдим. Меҳмонлар шўрвадан сўнг Қодирийлар уйи яқинидаги Хўжа Аълам-Бардор қабристонига боришди, кўм-кўк ўт-ўланлар ўсиб ётган текисликда тўп ўйини ўйнашди...

Ўйиндан сўнг Абдулла ака меҳмонларни Камолон дарвозаси тарафда сақланиб қолган шаҳар қўрғони қолдиқлари томон бошлаб бордилар. Икки-уч юз одим узунликдаги сап-сарик тупроқли, у ер-бу ерлари нураб, ўпирилиб, туясимон тус олган кенг, юксак девор қолдиқлари ҳамон савлат тўкиб турар эди. Бу қолдиқ осор кўрмаган меҳмонларда яхши таассурот қолдирди. Сўнг қабристонга кириб, у ердаги мажнуна бир девонани кўрдик, сўзлашдик. Бу кўрганларим менга «Ўтган кунлар»да тасвирланган баъзи манзараларни эслатди. Масалан: шаҳар қўрғони, Хўжа-маоз қабристони, мажнуна девона тасвирлари...

* * *

Яна бир сафар Қодирийнинг уйларига борганимда бадий асарда тил, сўз масалаларида гап бўлди. У киши:

— Ёзувчи бир неча тил билмоғи, айниқса, луғат бойлигига эга бўлмоғи шарт. Бусиз унинг ёзганларида «шира» бўлмайди...— дедилар ва менга бир китоб тақдим этдилар,— бу китобни ўқинг, луғатимизга кирган араб сўзларининг маъноси берилган. Бундан мен ҳам фойдаланганман...

Мен ташаккур айтиб китобни олдим. Китоб инқилобдан олдин чоп этилган бўлиб, араб тилини ўрганувчиларга қўлланма экан. Китобнинг титул бетиде Қодирийнинг «1916 йилда бошладим» деган дастхатлари ҳам бор.

* * *

1928 йилнинг қиш чиқиши эди шекилли, бир кун Абдулла ака биз тўрт-беш техникум талабаларини уйга чорлаб келиб, янги ёзиб тамомлаган «Меҳробдан чаён» романларидан нусха кўчиришга ҳашар қилдирдилар. Биз меҳмонхонада қатор қўйилган хонтахталар ёнида тизилишиб ўтириб, кўк сиёҳ қаламда нусха кўчирдик. Абдулла ака қўлёзмадан боб-боб қилиб ҳар биримизга бўлиб бериб турдилар. Қўлёзма дон-дона, чиройли, равшан ёзилган бўлиб, ўқилиши равон, кўчириб ёзилган жойлари деярли йўқ эди. Бу нусха кўчиришга иштирок этганлардан Ҳамид Сулаймон, Фазлиддин Ҳошимов, Мансур Ризқийлар ёдимда қолган...

Мен Солиҳ маҳдум образи тасвирланган бобларни нусхага кўчирган эдим. Кўп кун ўтмай маҳдум образидан руҳланиб, «Ой куйганда Маҳдумнинг фағвоси» номли ҳажвий ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя техникумимизнинг «Бизнинг фикр» номли газетасида чиқди. (Бу газетанинг асосчиси академик ёзувчи Ойбек бўлиб, ўша кезлари техникумимизда «Тонг юлдузи» номли кўп тиражли журнал ҳам чиқарилган эди.)

* * *

Биз «Меҳробдан чаён»нинг босилиб чиқишини кутиб юрар, роман эса чиқиш арафасида эди. Бир кун кечга томон Эскижўвада тасодифан Абдулла акани учратиб қолдим. Билишимча, у киши ўша ердаги биринчи босмахонадан чиқиб келар эканлар. Кўришиб, қаёққа кетаётганлигимни сўрадилар. «Уйга» дедим.

— Бўлмаса вақтингиз бор экан, юринг, бир жойга меҳмонга борамиз,— дедилар.

— Раҳмат, Абдулла ака,— дедим мен ўнғайсизланиб,— у ерда тенгқурларингиз... сиздек улуг киши билан бориш қандай бўларкан...

— Бу аҳамиятсиз...— Абдулла ака қўл силкиди ва трамвай бекати томон мени бошлаб кетдилар,— борадиган еримиз гапхўрлик, мени меҳмон тариқасида таклиф этишган. Ёлғиз ўзим боришга эриниб турган эдим, яхши кўриниб қолдингиз, далда бўлиб бориб келамиз...

Трамвайга ўтириб Тахтапул томонга кетдик.

— Хабарингиз борми, Раҳматулла, «Меҳробдан чаён»нинг босмадан чиқиши яқинлашиб қолди. Мана, корректураларини ўқяпман,— дедилар. Трамвайда борарканмиз, қўйинларидан романнинг бир даста корректурасини олиб кўрсатдилар. Мен дарҳол араб алифбосидаги корректураларни қўлга олиб кўрдим. Корректуралар кичкина китоб формасида эди. Биринчи роман («Ўтган кунлар»)ни катта форматда ўқиб ўрганиб қолганимиз учун, бу формат ёқмагандек бўлди. Мен эътироз билдирдим:

— Нега бу китобингизнинг формати «Ўтган кунлар» никига ўхшаш журнал бичимида бўлмади?

— Сиз Горькийнинг «Она» романини кўрганмисиз,— сўрадилар ва жавобимни кутмаёқ давом этдилар,— «Она» романи ана шундай кичик форматда босилган. Биз аввалда билмаган эканмиз, роман аслида шундай кичик бичимда бўлиши керак экан...

Биз Тахтапулда трамвайдан тушиб, Қайковус анҳори яқинидаги бир ҳовлига юзландик. Уй эгаси бизни мамнун кутиб олди. Тахта зинадан кўтарилиб, ҳашаматли катта бир уй-болохонага олиб кирди. Катта хонада йигирма беш-ўттиз чоғли меҳмонлар ўтиришарди. Истиқбол қилиб ҳаммалари қўзғалишди, кўришилгач, юқоридан жой кўрсатишди, ҳол-аҳвол сўрашилиб, умумий гап бошланди.

Мен шуни англадимки, борган уйимиз эгаси Ваҳоб ака исмли киши бўлиб, Абдулла аканинг ошналари экан. Билишимча, Ваҳоб аканинг акаси (ҳар ҳолда яқин кишиси) Эшонгузар маҳалласида яшаб, Абдулла ака билан гапхўр экан. Шу туфайли Ваҳоб ака ҳам Эшонгузар, ҳам Тахтапул маҳаллаларида гап ер экан. Бу гал Ваҳоб ака Тахтапул маҳалласидаги оғайниларига гап бераётган бўлиб, баъзи гапхўрлар илтимоси билан Абдулла ака у ерга меҳмонга таклиф қилинган эканлар...

Кимдир, кексароқ, басавлат бир киши, чамаси Абдулла акага эски таниш экан, ҳазил қилди:

— Ваҳобжондан эшитдик... ёзаётган янги романингиздан баъзи жойларни гапда ўқиб берибсиз... Биз Ваҳобжонга «Агар Жулқунбой келиб, бизга ҳам ўша янги ёзаётган китобидан ўқиб бермаса, гапингга келмай-миз», дедик...

Кулишдик. Шўрвадан кейин, «Қани эштайлик», деб таклиф қилишди. Абдулла ака ёнларидаги ҳалиги корректураларини олиб, варақлаб «Баримта» ва «Қўрқинчли бир жасорат» бобларини очиб менга узатдилар. Мен ўқидим.

Ёдимда, ўшанда ҳамма жим ўтириб тингларкан, Раҳим, Шарифларнинг аҳдлашишига келганда, кимдир, серзавқ киши бўлса керак, «О яшаворларинг, эр йигитлар, мардлик мана бундақа бўлади-да!» деб юборди ва Анварнинг Худоёрхон билан тахт қаршисида учрашувига келганда, «Барака топ, йигит, қойил жавоб қилдинг!» деб тиззасига шарт уриб қўйди.

Ўқиш бир-икки соат давом этди. Сўнг асар «муҳокамасига» ва ундан тарихий воқеаларга, турли кўрган-кечирган хотиротларга, аскияларга, пайровга ўтилди. Қарийб тун ярмида меҳмондорчиликдан чиқдик.

* * *

Шу (1928—1929) йиллар бўлса керак, техникумда бирга ўқийдиган Ғулом Саидвали исмли отасиз етим курсдошим (бу дўстим ҳозир ҳаёт, пенсионер) билан бир кун Абдулла аканинг шаҳар уйларига бордик. Меҳмон қилдилар. Суҳбатлашиб ўтирдик. Суҳбат асноси Абдулла ака Ғулом ва унинг оиласи ҳақида сўраб қолдилар. Ошдан сўнг биз кетишга чоғландик. Абдулла ака бизни кўчагача кузатиб чиқдилар. Биз ўттиз-қирқ одим йироқлашган эдик, орқамиздан Абдулла ака «Ғуломжон, бери келинг!» деб чақирдилар. Ғулом орқасига қайтди. Мен «Нима ишлари бор экан?» деб аста йўлимда давом этдим...

Бир вақт Ғулом орқамдан етиб келди. У бир оз изтиробли, йиғламсираган ҳолатда эди. Мен «Нега чақирган эканлар?» деб аста сўрадим. У бир оз жавобсиз борди-да, ўпкалагандек деди:

— Ҳали сен Абдулла акага отасизлигимни чакки айтдингда!

— Нима бўлди?

Ғулом камзулининг ён чўнтагидан бир червон пул оларкан, жилмайганча кўрсатди:

— Абдулла ака бердилар...

Мен дарҳол Абдулла аканинг нима учун Ғуломни алоҳида чақирганликлари ва пулни яширинча берганликлари сабабини тушундим. «Ердамингни яширин қил, ўзга билмасин», деган оқиллар сўзи бор...

— Биров пул берса,— дедим, вазиятни тушуниб турган бўлсам ҳам ўзимни билмасликка олиб,— нега ранжийсан, хурсанд бўлиш ўрнига?..

— Тўғри, ўртоқ, лекин бундай ҳолларда киши негадир ҳам хурсандликдан, ҳам хўрликдан йиғлагиси келар экан...

— Қўявер, хафа бўлма, ошнам, сен-мен талабамиз. Талаба ҳар вақт пулга муҳтож. Буни Абдулла ака ўзлари ҳам бошларидан кечирганлар... ўзлари айтганлар... Ҳа, энди биласанми, бу бир червоннинг беш сўм қирқ тийнига бир «мавзер» соат, уч сўм йигирма тийнига эса бир «скороход» ботинкасини оласан. Қолганини чой пули қиласан...

* * *

Мен Абдулла аканинг Самарқанд дарвозадаги боғларида ҳам кўп марта бўлганман. У киши оталаридан қолган паст-баланд, жар-жур файзсиз ерларни ўз қўл кучлари билан обод қилганлар. Ичин-ташин бинолар, ўз замонасида «Жулқунбойнинг шийпони» деб шаҳарга машҳур бўлган бир гўзал шийпон қурганлар.

Ўзбекистон Давлат нашриётида адабий муҳаррир бўлиб ишлардим. Ишим кўплиги ва зарурат йўқлигидан Абдулла аканинг уйларига анча вақт бормай юрсам-да, ундан-бундан у кишининг қишлоқ-колхоз ҳаётидан «Обид кетмон» номли катта бир асар ёзаётганликларини эшитиб юардим.

1932 йилнинг қиш-баҳор кезлари бўлса керак, бир кун Абдулла аканинг уйларига бордим. (Улар бу чоқларда боғда қишлайдиган бўлишган эди.) Сандалда ўтирдик. У киши «Обид кетмон»ни ёзиш билан банд эканлар. Курси устидаги узун камбар қоғозларга кўк сиеҳ қалам билан ёзилган қўлёзмалардан бир нечасини «ўқинг» деб менга узатдилар... Мен жимгина ўқийман. У киши ижод билан банд...

— Қалай?— деб сўрадилар, мен бир неча қоғозни ўқиб чиққанимдан кейин.

Мен кулдим:

— Сиз ёзасизу, қалай бўладими?..

Бироқ, мен асардаги бир сўзга эътироз билдирдим:

— Бригадир сўзини «бўлтабоши» деб ишлатибсиз... маъноси тўғри бўлармикан?..

— Нега тўғри келмайди?— сўрадилар.

— Қолхознинг бир бригадасида эллик-юз гектарга қадар ер бўлиши мумкин. «Бўлтак» дейилганда бу қадар катта ер маъноси англашилмай, кичикроқ парча ер тушунилади...

Абдулла ака ўйланиб қолдилару, бир сўз демадилар. Лекин китоб босилиб чиққач, ўқиб кўрсам, ўша сўз «бўлтак» ва «бўлтакбоши»лигича қолдирилибди. Билмадим, Қодирий ўзбек терминларини кўпайтириш мақсадида бу сўзни ўзгартирмадиларми?..

Уша кунни бўлса керак, адибнинг режалари ҳақида сўрадим:

— «Ҳамза» театрига бир комедия ёзиб беришимни илтимос қилишибди. «Намоз ўғри» ҳақида ёзмоқчиман...

Абдулла аканинг ёзмоқчиман деганлари менга навбатдаги ёзадиган асарим «Намоз ўғри»дир дегандек туюлди.

1982 йил, 12 июль

ОТА ИЗИДАН

Менинг отам Юсуфжон Мусамухаммад ўғли 1900 йилдан матбаачилик қилганлар. Дастлаб Карл Маркс кўчасидаги (Тошкент, собиқ Пионерлар саройи қаршисидаги) Ильин босмахонасида ишлаганлар, кейин, 1920 йилда Эскижўва маҳалласидаги Эски шаҳар намунали мусулмонлар босмахонасини ташкил қилиб, машина қуриб, «РОСТА» газетасини босиб тарқатган. Туркистон матбаачиларининг биринчиларидан бўлганлар.

Ота изидан деганларидек, мен ҳам шў хайрли ишга қадам қўйдим, 1924 йилдан Эскижўвадаги босмахона ишчиларига шогирд бўлиб ишга кирдим. Карим Содиков, Абдулла Низомхонов, Ғани Исҳоқов, Солиҳ Юнусов каби биз — 54 нафар шогирдлар 1925 йили бир йиллик ҳарф терувчилар (мураттиблар) кечки курсини, ишдан бўшамаган ҳолда, ўқиб тамомлагач, ихтисосли ҳарф терувчилар сифатида бригада бўлиб (ҳар бригадада 12 — 14 киши) ишлай бошладик.

Босмахонамизда китоб, — журнал (масалан: «Ер юзи», «Муштум», «Коммунист» журналлари) ва турли варақалар, афишалар, шиорлар босилар эди. Босилиш жараёнида бизга ўз мақолаларини, асарларини текшириш, кузатиш учун муаллифлар ҳам тез-тез келиб туришар эди. Шулар жумласидан сеvimли ёзувчимиз Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ҳам келиб турардилар. У киши кўпинча «Муштум» журналини босиш жараёнида назорат қилиш учун босмахонамизга келиб турар эдилар.

Шундай бир хотира ҳамон эсимда. 1925—26 йилларнинг ёз кунлари эди. Бизнинг бригадага «Ўтган кунлар» романининг (биринчи ёки иккинчи қисми бўлса керак) теришга берилди. Биз 12—14 киши (бир бригада) сиёҳ қаламда ёзилган қўлёзма ромanning бобларини бўлиб олиб завқ билан тера бошладик. Териш жараёнида Абдулла ака ўзлари ҳам босмахонага деярли ҳар кун келиб турар, бизга ёрдамлашар, ишимизни кузатар, хато-

ларимизни тузатар ва ҳатто ўзлари ҳам ҳарф теришар, бизни рағбатлантирар эдилар. Абдулла акам териш чоғида баъзан бизнинг фикрларни ҳам ҳисобга олар эдилар.

Бир кун, диққат билан ҳарф терарканмиз, ичимиздан кимдир, бир жумланинг келишмаганроқ тузилганини сезиб Абдулла акага мурожаат қилди. У киши дарҳол бориб, ўша жойни ўқиб кўрдилар ва ўйланиб қолиб, дераза тоқчасига бориб, энгашган ҳолда бир неча сўз қўшдилар ва келтириб ҳалиги терувчига бердилар. Терувчи тузатишни ўқиб, жилмайиб қўйди, Абдулла акам кулиб «энди маъқулми?» дедилар. «Маъқул» деди у мамнун ва теришни давом эттирди.¹

Абдулла акада ҳамма муаллифларга ҳам хос бўлмаган яна бир хислат шу эдики, у киши ишчиларни, уларнинг меҳнатини жуда қадрлар, ҳурматлар эдилар. Эски-жўвада босмахоманмиз қаршисида Бегларбеги мадрасаси ёнида Мусахон самоварчи деганнинг чойхонаси бўлиб, Абдулла ака ҳар кун туш пайтида шу чойхонада бригадамиз учун ош тайёрлатар ва биргалашиб овқатланар эдилар. Иш вақтимизни тежаш учун бўлса керак, чойхоначига буюриб ҳаммамизнинг дастгоҳимизга бир чойнакдан чой, пиёла келтириб берар эдилар. Биз шундай улур зотнинг бизга кўрсатаётган бунчалик меҳрибончилиги, одамийлигидан кўнглимиз тўлиб, ишга берилар эдик.

Шу йўсин, ўзбек романчилигининг биринчи қалдирғочи «Ўтган кунлар» биринчи бор бизнинг босмахонадан араб харфида учта (бўлим) китоб бўлиб чиқди ва халқимизнинг ўша чоқлардаги китобга бўлган чанқоқлигини бир қадар қондиришга хизмат қилди. Бу роман авваламбор халқимизни бадий асар ўқишга ўргатди ва рағбатлантирди.

¹ Қодирийнинг учта йирик асари «Ўтган кунлар», «Меҳробдан қаён», «Обид кетмон» ҳам негадир муҳаррирсиз, яъни муаллиф қандай ёзган бўлса шундайлигича босмага берилверган (бу ҳол, балки, ўша вақтларда ўткирроқ муҳаррир бўлмаганидан ва ёки муаллифга ўта ишонилганидан бўлса керак деб ўйлайман). Бинобарин, ўртоқ Юсупов айтганидек, муаллиф баъзан умумий воқеа йўналишига берилиб, жузъий жумла камчиликларига йўл қўйган бўлиши мумкин. (Ҳ. Қ.)

ЖУЛҚУНБОЙ БЕРГАН КУЧАТ...

Бизнинг ҳозирда ҳам яшаб турган уй-боғимиз «Зангиота» маҳалласида бўлиб, бир ёнимизда Эшонгузар ва иккинчи ёнимизда Самарқанд дарвоза маҳаллалари жойлашган. Маълумки, сеvimли ёзувчимиз Абдулла Қодирий (Жулқунбой)лар шаҳар ҳовлиси Эшонгузар ва боғлари Самарқанд дарвоза маҳалласида эди. Бинобарин уларнинг шаҳар билан боққа қатнов йўллари доимо бизнинг боғ уйимиз ёнидан ўтган тор, қинғир-қийшиқ «жинкўча» орқали эди. Тўғри, уларнинг боғига бориш учун бошқа кенг, тўғри кўчалар ҳам бор. Аммо бизнинг «жинкўча»миз тинч, салқин ва улар учун энг яқин йўл ҳисобланар эди. Қодирийлар боғи бизнинг боғдан тахминан етти-саккиз боғ нарида, эшигимизни ҳамиша босиб ўтганлари учун тез-тез у киши билан кўришиб, сўзлашиб турар эдик.

Мен баъзан ҳордиқ чоқларимда «Жинлар базми» асарларини ўқисам ҳамон ўша боғ кўчамизнинг эски ҳолатини эслайман. Чунки бу асарда ҳам шу бизнинг «жинкўча» тасвирланган, Қодир бобо ҳам бизнинг «жинкўча»да жинларга йўлиққан.

Мен 1908 йилда туғилганман, саккиз-ўн ёшли болалик чоғларимни эслайман. Бу чоғларда Қодир бобо юз ёшларга яқинлашган, соқоллари оппоқ оқарган, елкаси чиқиб, қадди чўккан, қулоқлари оғирлашиб қолган, лекин ҳали тетик, юришлари шаҳдам эди. У кўклам чоқларида эрта билан ёлғиз ёки ўғли Раҳимберди ака билан сигир ҳайдаб боққа ўтар, кечкурун эса катта бир боғ ўтми, ўтинми орқалаб шаҳар ҳовлига томон ўтар эди. У вазмин, камгап, ерга қараб юрар, салмоқлаб сўзлар эди. Баъзан, Қодир бобо кўча эшигимиз олдида дадамиз билан учрашиб қолса саломлашар, ундан-бундан, айниқса, боғбончилик илмидан сўзлашар эди. Бир гал Қодир бобонинг дадамга: «Ҳозир илик узулди вақти, Ҳошимхўжа, йўгон ингичка тортиб, ингичка узиладиган пайт!» деганлари ёдимда.

Бир кун шундай бўлди. Ўртоқларим билан деворимиз устидаги кўксултон дарахтига чиқиб кўксултон териб ер эдик. Шу вақт кўчадан ўтин орқалаб Қодир бобо ўтиб қолдилар. Мен шўхлик қилиб дарахт устидан у кишига кўксултон отдим. Қодир бобо менинг бу одобсизлигимни сезмадилар (чунки, отганим у кишига тегмади) ёки сезсалар ҳам индамай ўтиб кетдилар. Аммо болалардан кимдир бу одобсизлигимни дадамга етказди. Дадам мени койидилар ва насихат қилиб: «Қодир бобо табаррук одам, ўғлим, у киши кўп яшаган, кўп нарсани кўрган, хон замонларида Тошкент шаҳар кўргонининг Самарқанд дарвозасида дарвозабонлик қилган киши», дедилар.

Абдулла акани ҳам шу «жинкўча»миздан ўтиб юрганларида биринчи бор таниганман.

Дадамиз — Ҳошимхўжа ака (1931 йилда 68 ёшда вафот этдилар) ўқиган, шарқ классик адабиётидан анча хабардор киши эдилар. У киши доим боғ иши ва китоб мутолааси билан машғул эдилар. Боғимизда четларига тол экилган катта ҳовуз ва атрофи гулзор салқин супа бўлар, абдаста-самовар эса доим биқирлаб қайнаб турар эди. Абдулла ака ўта туриб баъзан дадам билан суҳбатлашгани боғимизга кирар, супада чой ичиб ўтириб, китоб мутолаасидан, кўрган-кечирганларидан ва боғ ишларидан сўзлашар эдилар.

Кеч кузакми, қишми кезлари эди. Бир кун кечаси фонус ёқиб дадамлар билан қаердандир келар эдик. Эшигимиз олдида Абдулла акани учратиб қолдик. Дадам ҳазил қилиб: «Ҳа, Абдулла, шундоқ изғирин тунларда боғингга қатнаганинг-қатнаган... Нима бало, чилтонлар тўғрисида ёзавериб, ўзинг ҳам чилтонларга қўшилиб кетдингми, дейман... Ёки боғингни ишонмаяпсанми...»¹ дедилар...

1923—1924 йиллар эди чоғи, ҳар ҳолда ҳали техникумда ўқимас эдим. Мендан ўн ёшлар катта Эшонхўжа акам шу вақтларда Эски шаҳар оқартув ва театру жамиятида раҳбар ходим бўлиб ишларди. Кузак кунларининг бирида ташқари меҳмонхонамизга бир гуруҳ ўртоқларини бошлаб келдилар. Буларнинг ҳаммаси зиёли, санъатмаърифат аҳлларидан бўлиб, ташрифдан мақсадлари драматург Хуршид тарафидан биринчи бор пьеса қилиб ёзилган «Фарҳод ва Ширин» асарини саҳнага қўйишмоқчи, бизникида эса репетиция қилишмоқчи экан... (У

¹ Ҳошим амаки бу сўзлари билан чамаси «Жинлар базми» ёки «Ўтган кунлар» асарларига шама қилган бўлса керак. (Ҳ, Қ.)

вақтларда репетиция қилиш учун махсус жой, шароит бўлмаган). Едимда, шунда асардаги роллар шундай бўлинган эди: Фарҳод — Саидмаъруф Каримов (бу киши жуда хушовоз, чиройли йигит бўлиб, кейинчалик врачлик қилди), Ширин — Москвада ўқиб юрадиган Саидазим исмли йигит (у вақтларда аёллардан саҳнага чиқиш ҳали расм эмас эди), Меҳинбону — Умаржон Исмоилий (бу киши кейинчалик драматург бўлди), Шопур — Шодмон домла (бу киши ўқитувчи, Мероват маҳаллалик эди), Хисрав — Юсуфбек.

Репетиция бизникида бир неча кун давом этди. Репетиция чоқларида асарнинг музика — ашула жиҳатларига маслаҳатлар бериб туриш учун Мулла Тўйчи ака, Шораҳим танбурчилар ва адабий жиҳатдан маслаҳатчи сифатида Хуршид, Абдулла Қодирийлар қатнашиб турдилар. Асар Свердлов номидаги театрда муваффақиятли қўйилди. Шу постановкадан кейин, бирор йил ўтар-ўтмас Сора Эшонтўраева, Замира Ҳидоятова ва Тошхон исмли яна бир аёл ўйналадиган асарларнинг репетицияси учун Кўкалдош мадрасаси биносига паранжи ёпиниб келадиган бўлишди.

* * *

Мен 1924—29 йиллар миёнасида Ленин кўчасидаги¹ Наримонов номли таълим-тарбия техникумида ўқир эдим. Хадрадаги трамвай тўхташ жойида болалар даста-даста газета ва «Муштум» журналини кўтариб юриб, баланд овоз билан қичқириб, мақтаб сотишар эди. Шунда сотувчи болалар «Бугунги сонда Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг ҳам мақоласи бор» деб қўйишса, кўпчилик югуриб келиб, ҳатто трамвайдагилар ҳам тушиб газета-журнал сотиб олишар эди.

1925—1926 йилларда «Ўтган кунлар» романи босилиб чиқди-да, мен уни сотиб олиб келиб дадам билан бирга бир неча кунгача ўқидик. Шунда дадам бир кун шундай деган эдилар: «Абдулла жуда довурак йигит. Китобни кундуз кунлари юришга қўрқадиган мана шу жар-жилгалардан кечалари ёлғиз ўзи ўтиб бориб «Шайхи Зайнитдин, Хўжа Аълам — Бардор қабристонларида тунаб, ёзадиган нарсасини обдон ўзида синаб, кейин битган», деган эдилар.

¹ Ҳозирги Феликс Дзержинский ҳайкали ўрнида.

1927 йил эди, ҳозирги ТЮЗ театри биноси ўрнида Тошкент эски шаҳар партия комитетининг кенгайтирилган актив мажлиси бўлди. Мажлисда ўша даврнинг илғор кишилари, жумладан Абдулла ака ҳам қатнашдилар. (Бу мажлисга мен эски шаҳар комсомол ташкилотидан вакил бўлиб қатнашган эдим.) Мажлис икки кун давом этди. Мажлисда кўрилган масала асосан битта, яъни паранжи ташлаш масаласи... Бироқ, бу масалада мажлис қатнашчилари икки гуруҳга бўлинган эди: бир гуруҳлар «Аввал аёлларни ўқитиб, онгини ошириб, кейин паранжисини ташлатиш керак», деса, иккинчи гуруҳлар «Паранжисини аввал ташлатиб, кейин ўқитиш керак», деб тортишар эди...

Мажлисдан чиққач Абдулла ака билан бирга қайтиб кела туриб, мазкур тортишув тўғрисида у кишининг фикрини билмоқчи бўлдим ва савол бердим. Абдулла ака жавоб қилдилар:

— Паранжи ташлашга онг-билимининг алоқаси йўқ... Агар аёлларнинг онг-билимини ошириб, кейин паранжини ташлатамиз дейилса, бу пишмайдиган ош бўлади... Ундан ташқари, паранжида ўқишга қатнаб билим олиш ҳам қийин...

Шу мажлисдан кейин «Муштум» журналида бир мақола ва карикатура босилиб чиқди. Мақоланинг мазмуни ёдимда қолмаган, аммо карикатура шундай чизилган эди: иккита паранжиллик аёл, бириси трактор, иккинчиси трамвай ҳайдаб кетишяпти.

1928 йил, баҳор кезлари, техникумда ўқийман. Бир кун Абдулла ака мени кўчада учратиб, «Меҳробдан чаён» романини ёзиб битирдим. Тезда нашриётга топширишим керак. Машинкада нусха кўчиришнинг иложи йўқ. Бир оз ҳусни хати бор ўртоқларингдан уч-тўрттасини бошлаб келиб, қўлёзмадан нусха кўчириб берсанглар», деб илтимос қилдилар. Мен ҳўп деб, курсдош дўстим Мирҳоди Жалолов (бу дўстим Гулбек тахаллусли шоир ва журналист эди. У Совет Армиясида хизмат қилиб, Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлди), Ҳамид Сулаймон, Раҳмат Азизхўжаев, Мансур Ризқий — бешов, Эшонгузардаги уйларига йнғилиб, меҳмонхонада романи кўчириб бердик. Хотирамда, шунда орамизда кимдир, чизиксиз оқ қоғозга тўғри ёзишни билмагани учун уялиб, ошга ҳам турмай кетиб қолган эди...

1930 йил бўлса керак, Ўрда суви (тўғони) бузилиб кетиб, Чорсуда катта сув тошқини рўй берди. Чорсу суви бўйидаги кўп хонадонлар қаттиқ шикаст кўрди. Чуқурликдаги сувда сигир, қўйлар, гилам, наматлар, ҳатто бешикка беланган болалар оқди. Бу оқиб келган буюмлар Чорсу кўпригига келиб тиқин ҳосил қилгани учун кўприк бузиб ташланди. Бу кўприк ёғочдан ясалиб, кўча сатҳи билан баробар, кенг арава юрадиган қилиб қурилган эди. Сув тошқини бартараф қилингандан кейин, кўприк тезликда қайтадан қурилмай, халқ беш-олти ойгача жар ичига тушиб омонатгина қурилган яккачўп орқали қатнаб юрди. Бир кун Абдулла ака билан бирга шаҳардан уйга қайта туриб, жарликка тушиб шу омонат кўприкдан ўта бошладик. Абдулла ака кулиб менга дедилар:

— Пулсиротдан эҳтиёт бўлиб ўт, Фазлиддин!

Мен ҳазил қилдим:

— Бир фельетон қилсангиз тузалиб қолар...

— Гапинг тўғри,— дедилар жарликдан кўтарила туриб,— бу жой шаҳар ўртаси, серқатнов ер, айниқса болачақалар, хотинлар, кексаларнинг вақт-бевақт ўтиши учун жуда хавфли... Фельетон бўлмаса ҳам бир огоҳлантириш ёзиб қўйилса савобли иш бўлади...— дедилар.

Шу суҳбатдан сўнг Абдулла ака бирон нарса ёзди-ларми, йўқми, билмадим. Аммо тез кунда баланд, кенг, пишиқ қилиб ёғочдан кўприк қурилди.

Наримонов таълим-тарбия техникумида ўқиб юрган чоқларимда шоир Ҳамид Олимжон Ўзбек билим юртида ўқир эди. (Бу билим юрти Скверда Курант соати қаршисида эди.) Уқув юртларимиз бир-бирига яқин бўлганлиги ва ўқитувчилар етишмаганлиги сабабли баъзан лекцияларимиз бирга бўлар, шоир Шайхзода икки ўқув юртининг талабаларини қўшиб адабий тўғарак тузган эди. Шу йўсин Ҳамид Олимжон билан танишиб, дўстлашиб қолган эдим. Бир кун у менга «Сен Абдулла Қодирийларга яқин турасан, мени у киши билан таништириб қўйсанг...» деди.

1928 йили бўлса керак, баҳор кезида бир кун Ҳамид Олимжонни Абдулла акамлар уйига бошлаб бордим.

Шу чоқларда у кишининг машҳур шийпонлари янги қурилган эди. Атрофи гулзор қилинган, четига қозик тоғлар экилган, ариқдан сув шарқираб оқар эди. Абдулла ака бизни қарши олиб боғларини томоша қилдирдилар ва бир вақтлар ташландиқ хароб бўлиб ётган бу ерларни қандай обод қилганликлари тарихини сўзлаб бердилар. Шийпон рўпарасида ариқ устига узун ўқ ўтказилган бир чархпалак ўрнатилган эди. Биз сувда овоз чиқариб айланиб турган чархпалакни томоша қилиб сўрадик:

— Бу чархпалакни ўзингиз ясадингизми, Абдулла ака?

— Ҳа.

— Қандай мақсадда ясадилар?

Абдулла ака кулиб дедилар:

— Шундай... Сувда чархпалакнинг айланиб туриши ўзи бир табиат гўзаллиги... Мен шу чархпалак орқали иссиқ кунларда уйни совутиб турадиган бир елпуғич ясамоқчиман...

Шийпон тагидаги уйга бошлаб кирдилар ва стол-стулларга ўтиришга таклиф қилиб, ўзлари дастурхон келтиргани бўлса керак, чиқиб кетдилар. Биз эса вақтдан фойдаланиб, уйнинг орқа томонидаги икки тавақали шкаф-эшикчани очиб кўрдик ва ажабландик. Чунки, у жой шкафга ўхшаш уйча бўлиб, ариқда айланаётган ҳалиги узун чархпалак ўқининг иккинчи учи шу шкаф — уйча ичида айланиб турар эди. Бир оз томоша қилиб туриб, шкаф эшигини ёпдик ва тоқчадаги тахлоғлиқ китобларни олиб кўра бошладик. Бу китоблар кўпроқ шарқ адабиётига оид бўлса-да, ичида русча китоблар ҳам хийла бор эди. Шу вақт Абдулла ака дастурхон кўтариб келиб қолдилар. Биз дарҳол китобларни ёпиб жойига қўя бошладик. Бироқ, Абдулла ака дедилар:

— Уқийверинглар, бемалол!

Шу кун биз анча вақт суҳбатлашиб қайтдик.

* * *

Техникумни битириб, икки-уч йил ўқитувчилик қилгач, 1932—37 йилларда ТошМИда ўқидим. Институтда ўқишимнинг биринчи йили эди, шекилли, бир кун Пиёнбордан трамвайга чиққанда Абдулла акани учратиб қолдим. У киши қўлимдаги анатомия ўқув китобини олиб, очиб кўриб дедилар:

— Мен сендан адабиётчи чиқар деб кутган эдим...
Докторликни танлабсан-да?

— Ҳа,— дедим ва сўрадим.— Нима, сизга докторлик маъқул эмасми?

— Йўқ, мен шундай айтдим-да. Билъакс, доктор бўлишингдан қувондим. Адабиётчилар, ўқитувчилар бизда анча кўпайиб қолди. Аммо докторларимиз ҳали жуда оз, уларни кўпайтириш керак,— дедилар ва яна сўрадилар: — анатомия китобинг русча экан, тушунишга қийналмаяпсанми?

— Қийналяпмиз... Лекин нима чора, ўз тилимизда ўқув китоби йўқ, қийналиб бўлса-да, русчадан фойдаланишга мажбурмиз...

— Бу жуда яхши, жуда яхши. Қийналиб бўлса-да, рус тилини албатта ўрганиш керак. Русча ўрганмасанг, билиминг сира кенгаймайди. «Правда», «Известия» газеталарини кўп ўқи, газета кишига тил ўргатади...

Абдулла ака ёш зиёлиларни жуда севар, ҳурмат қилар, уларни қўрсалар қувонар ва ўз билимларини, насиҳатларини аямас эдилар.

У киши ўз боғларида турли-турли яхши нав кўчатларни етиштирар эдилар. 1933—34 йиллар бўлса керак, бир кун Абдулла ака Эшонхўжа акамга икки туп яхши нав олча кўчат берибдилар. Кўчатни боғимизга ўтқаздик. Кўчатлар кўкариб жуда зўрайиб ўсди ва яхши мева берадиган бўлди. Меваси калта банд, донаси йирик-йирик гилосга ўхшар эди. Ҳаммамиз бу олчани севиб ер эдик. Уғилжон ойим (1964 йилда 101 ёшга кириб вафот этдилар) ўқимишли хотин эдилар. Абдулла акамни жуда ҳурмат қилар, ёзган китобларини йиғлаб-йиғлаб ўқир эдилар. У киши баъзан: «Жулқунбой берган кўчатни яхши асранглар, қуритиб қўймаглар, меваси ёзган китобларидек жуда мазали» дердилар.

Бу кўчат ҳозир ҳам боғимизда ўсяпти.

1978 йил, 1 сентябрь

БИР УЧРАШУВ ТАРИХИ

Форс-тожик ва ўзбек адабиётлари-ни бир-бирисиз тасаввур қилиш қийин. Чунки бу икки халқнинг ҳаёти, адабиёти қадимдан бир-бирига боғланиб кетган. Бинобарин, биз тожик халқи адабиётга қизиққанамиз учун ўзбек адабиётини ўз адабиётимиз каби севиб, кузатиб борамиз. Мен Ўзбекистонда чоп этилган ҳар бир асарни олиб ўқишга ҳаракат қиламан, асар муаллифлари билан қизиқаман, муносабатда бўламан, ютуқларидан севинаман, ижодларини қадрлайман. Бу менинг ёшликдан одатим, муҳаббатим...

Мен асли Қонибодомликман. Шу ерда туғилиб, бошланғич таълимни ҳам шу ерда олдим. 1924 йили тўлиқ ўрта таълим ва бирор ихтисос олиш мақсадида ўқишимни Қўқон шаҳрига кўчирдим. Унда аввал (1924—1927) янги шаҳардаги биринчи ўзбек мактабида, кейин (1928—1930) механика техникумида ўқидим. Синфимизнинг талабалари ҳозиргига ўхшаш ёш жиҳатдан бир текис эмас, орамизда бир-биримиздан уч-беш ёш тафовут қилувчилар ҳам бор эди. Шунинг учун ичимизда сиёсатни, дунё воқеаларини мустақил идрок қилиб, тўғри фикр юритувчилар, адабиётга қизиқувчилар ҳам кўп эди.

У вақтлар Улуғ Октябрь инқилоби туфайли халқимизга энди маърифат эшиклари кенг очилган, ёшларда билимга, ҳунарга қизиқиш кучайган пайт эди. Аммо у чоқларда ёшларни ўқишдан бошқа машғулоти йўқ эди. Эндигина расм бўла бошлаган, лекин ҳали жуда сийрак, овозсиз чодирхаёл (кино), мактабларда ва баъзи муассасаларда ташкил этилган «Санойи нафиса» тўғарақларини ҳисобга олмаганда, асосий эрмагимиз китоб, журнал, газета ўқиш, шаҳар театрусига томошага бориш эди, холос.

Уша йиллари мактабимизда «Санойи нафиса» тўғараги ташкил қилинган бўлиб, мен ҳам унга қатнашар, ўқитувчимиз Эргаш Раҳмонов раҳбарлик қилар, шоир Собир Абдулла эса тўғарагимизда адабий эмакдош эди.

У ҳафта сайин тўғарагимизга келиб биз билан машғулот ўтказарди (Шоир Собир Абдулла билан мен биринчи бор шу ерда танишиб, то вафотига қадар дўстлик алоқамиз узилмади. У киши билан тез-тез учрашиб, хат ёзишиб турардик).

Бир кун, жума оқшоми бўлса керак, навбатдаги машғулотдан сўнг Собир ака бизга: «Бугун театрда «Ҳалима» пьесасининг янги варианты премьераси бўлади. Тўғарак аъзоларини шу премьерага олиб боришни комсомол ячейкаси котиби Али Мухсиндан илтимос қилдим. Албатта боринглар. Сизларни ўзим кутиб оламан. Қўқонга Тошкентдан атоқли ёзувчимиз Абдулла Қодирий ва Зиё Саидлар келишган. Улар ҳам премьерада бўлишади...» деди.

Мен худди шу кунларда «Ўтган кунлар»ни ётоғимдаги ўртоқларимдан олиб эндигина ўқиб тугатган, роман таъсирида ҳамон ҳаяжонланиб юрган ва иккинчи ёқдан шундай ажойиб асар ёзувчисини бир кўришга ҳавас қилган чоқларим эди. Собир аканинг сўнгги сўзидан ҳушёр тортдим...

Кечқурун комсомол ячейкамиз котиби бошлиқ ёш шоир Усмон Носир (у ҳам бизнинг мактабда ўқир, тўғарагимиз аъзоси ва мен билан бир ётоқда яшар эди), ёш ёзувчи Одил Қувват ва бошқа ҳамма тўғарак аъзолари эски шаҳар театрусига бордик. Унда бизни Собир Абдулла кутиб турар эди. Ичкарига, электр нурлари билан ёритилган залга кирдик. Кечроқ борганимиз учун зал томошабинлар билан тўлиб бўлган экан. Ўртароқдан жой олиб ўтирдик. Олдинги қаторда бизга танишлардан округ маорифи мудирини Мирзоҳид Оқилов, округ комсомол ташкилотининг котибини Муҳиддин Эрматов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, «Ҳалима» пьесасининг муаллифи Фулом Зафарийлар ўтиришар эди.

Улар орасида Сўфизода ва Абдулла Қодирийлар ҳам бор, дейишди, уларни Усмон Носир дарров таниди. (Мен буларни илгари кўрмаганман. Менимча, улар асар кўригига махсус келган бўлмасалар ҳам примьера кунига тасодифан келиб қолган бўлишлари мумкин.)

Премьерада бош ролларни Бобораҳим Мирзаев, Ҳалима Носирова, Лутфихоним ва Мурод Қўлдошевлар бажаришди. Узр тутсинлар, бу узун хотиротдан муддаом шуки, томоша тугаб, парда ёпилгач, Қори Ёқубов сахна олдида чиқиб томошабинларга қўл билан «озгина тўхтанглар», дегандай ишора қилди:

— Ўртоқлар, бугунги кўрсатувимизга бир неча раҳбар ходимларимиз, Ҳамза афанди, пьеса муаллифи Гулом Зафарий, Сўфизода, Абдулла Қодирий каби азиз меҳмонлар ташриф буюришган,— деди Қори Ёқубов йўғон овоз билан меҳмонларга «қани бу ёққа марҳамат» дегандай таъзим-ишора қилди. Номлари зикр қилинган меҳмонлар чапақлар остида Ҳамза Ҳакимзода бошлиқ бирин-кетин саҳнага кўтарилдилар ва парда орасидан узатилган стулларга ўтирдилар.

Сўфизода бугдойранг, кулча юз, кулранг яланг тўн кийган эди. Абдулла Қодирий қорадан келган, узун силлиқ қора сочли, кичкина мийиқли, бошида қорами, кўкми бахмалдан тикилган Тошкент дўпписи, европача кийинган эди. Қори Ёқубов уларни томошабинларга бир-бир таништирди ва:

— Қани, меҳмонлар, ўйинимиз ҳақида бир нарса дейсизларми? — деди.

Ҳамза Ҳакимзода ва бошқа меҳмонлар бирин-кетин ўйин ҳақида илиқ сўзлар айтишди, Зафарийни ва театр ходимларини ютуқлар билан табриклашди. Мен уларнинг хусусан нималар деганини тўла эслай олмасам ҳам «Ўтган кунлар»ни янгигина ўқиб, Қодирийга эътиборим чексиз бўлганлигидан, у кишининг бир оз ўйланиб, айтган шу сўзларини эс-эс хотирлайман:

— «Ҳалима» ўзбек турмушини ёрқин акс эттирувчи ҳаётий асар. Мен унинг олдинги вариантини ҳам кўрганман. Унисида Европа саҳначилигига қараганда бирмунча соддалик, ибтидоилик сезилиб турар эди. Бу галгиси менга ёқди. У анча ислоҳ қилинган, ихчамлашган, сўз-жумла маънолари қуюқлашган. Бу ютуқлар учун биз Гулом акани (у киши Зафарийга ишора қилдилар) ва театр ходимларини табриклаймиз...

Қодирий сўзларини тугатиб ҳали ўринларига ўтирмаган ҳам эдилар, орқа томондан ўрта ёш бир киши (ҳар ҳолда зиёли бўлса керак) ўрнидан туриб баланд овоз билан деди:

— Ҳурматли меҳмонлар, аввало, ҳаммаларингиз ҳам шаҳримизга хуш келибсизлар! Кейин, сиз, ўртоқ Абдулла Қодирийга, айбга қўшмасалар, бир саволимиз бор!

— Марҳамат,— дедилар у киши бош эгиб.

— «Ўтган кунлар»дан кейин, яна каттароқ асар ёзясизми, йўқми?! Ёзаётган бўлсангиз, қанақа асар? Малол келмаса, айтсангиз!

Ҳамма жим бўлиб қолди. Абдулла Қодирий ерга қараган ҳолда ўйлаб аста жавоб қилдилар:

— Албатта, яна бир китоб ёза бошлаганман. Лекин китобимга ҳали ном қўйганим йўқ. Аммо, шуниси аниқки, бу китобим ҳам тарихий ва шахрингизга оиддир...

Ҳамма чапак чалиб юборди, «яшанг, раҳмат» деган овозлар эшитилди ва ғовур-ғувур ичида тарқала бошлашди. Биз дарҳол саҳна олдига ўтиб табаррук ёзувчиларни то кўчага чиқиб узоқлашгунларича ҳавас билан кузатиб бордик.

Шу учрашувдан икки-уч кун кейин эди, «Янги Фарғона» газетасининг клубида (бу клуб бизнинг ётоқ интернатимиз яқинида эди) ишчи-деҳқон мухбирларининг кенгаш мажлиси ўтказилди. Комсомол комитети топшириғи билан биз бир неча (шу жумладан юқорида номлари зикр қилинган) талабалар ҳам кенгашга қатнашдик.

Кенгаш бошланган эди. Шу вақт тўсатдан Абдулла Қодирий ва Ғулом Зафарийлар кириб келишди (чамаси улар таклиф қилинган бўлсалар керак). Раҳслик қилувчи Шариф Ризо («Янги Фарғона» газетасининг муҳаррири) уларни ҳайъатга таклиф қилди. Бироқ, улар қўлларини кўксиларига қўйиб узр айтган бўлишди ва аста бориб олдинги қаторга ўтиришди. Маъруза ва музокара-лардан сўнг, Шариф Ризо Қодирийга мурожаат қилиб, ёш мухбирларга ўз тажрибаларидан сўзлаб беришни илтимос қилди. Қодирий минбарга чиқмадилар, пастдан туриб, уялинқираб, қисқагина сўз сўзладилар. У кишининг сўзидан шу мазмунлар эсимда қолган.

— Журналист, мухбирнинг вазифаси муқаддас ва шу билан бирга масъулиятлидир. Аввало, мақола-хабар ҳаққоний, ғаразлардан холи, давлатимиз сиёсатига мос, ғояси аниқ бўлиши лозим. Ундан ташқари мақолада мураккаб, тушунилиши қийин бўлган жумлалар тузиш, халқ тилига ёт сўз, ибораларни ишлатишдан сақланиш керак. Жумлалар содда, ҳаммага тушунарли, раван бўлмоғи даркор. Шундагина мухбир, журналист ўз вазифасига омил, чиниққан бўлади...

Кенгашдан сўнг, ташқарига чиқиб одоб билан улуғ зотларни кузатдик. Абдулла Қодирийни бошқа кўриш муяссар бўлмади. Шундай бўлса-да, у улуғ сиймонинг майин сўзи ва содда, илтифотли, салобатли қиёфаси кўз ўнгимда ҳамон сақланиб келади ва бу қиёфа ул зотнинг ўлмас асарларини қайта-қайта ўқиганим ёки улардан бирон воқеани эслаганим сари ёрқин намоён бўлаверади.

1935 йил. Куз эди. Мен Панжакент район комсомол комитетининг котиби бўлиб ишлардим. Бир кун устоз Садриддин Айний бизнинг районга келдилар. Мен Айний домлани биринчи кўришим эди. Райком партия топшириғига биноан кўмина ва яна икки киши устоз билан икки кун биргалашиб юриб районимиз аҳволи билан таништирдик. Мактаб ўқувчилари ва ўқитувчилари, район газета ва маданият ходимлари билан учрашувлар ўтказдик, қолхозларга, тарихий жойларга бордик... Кейинчалик, Самарқанд шаҳрига тушганимда баъзан у кишининг зиёратларига кириб ўтадиган бўлдим. Айний домла менинг адабиётга, тарихга қизиқишимни билиб яхши қабул қилар, очилиб сўзлашиб ўтирар эдилар. Шу йўсин дўстлигимиз у кишининг вафотига қадар давом этди.

1938 йил бўлса керак, ёз ойлари эди, Айний домла ёзувчи Абдусалом Деҳотий билан яна Панжакентга келдилар. У киши бу гал Абу Абдулло Рудакий туғилиб ўсган кишлоқда бўлдилар, Рудакий қабрини зиёрат қилдилар, қишлоқ аҳли билан суҳбатлашдилар, Рудакий ҳақида оғиздан-оғизга ўтиб келаётган хотираларни ёзиб олдилар (чамаси, у киши шу чоқларда Рудакий ҳақида асар ёзаётган эканлар).

Шу ташриф кунларининг бирида мен Айний домла ва Деҳотийни уйимга меҳмонга чақирдим ва суҳбат асноси «Ўтган кунлар»нинг лотин алифбосида босилган бир нусхасини (мен бу китобни қолхозларни айланиб юрганимда бир қишлоқ чойхонасининг қизил бурчагида стол устига териб қўйилган газета, журнал, китоблар орасидан топиб келтирган эдим) домланинг олдига келтириб қўйдим ва кулимсиб индамай қараб турдим... Айний домла тушунмагандай қора муқовали китобни аста қўлларига олдилар ва биринчи варағидаги расмни кўриб таажжубландилар:

— Иби, мулло Абдулаҳад, Жулқунбойнинг расми-ку, бу «Ўтган кунлар»ми?

— Ҳа, домла.

У киши бир мунча вақт жим қолдилар, кўзларида ёш пайдо бўлди...

Мен сўрадим:

— Сиз Жулқунбойни кўрганмисиз, домла?

— Ҳа, кўп кўришганман, борди-келдимиз бор эди,— дедилар домла ва китобни стол устига қўйиб аста давом қилдилар:— Жулқунбой аллома ёзувчи, моҳир до-

нишманд, истеъдодли санъаткор, қалби пок соҳибқалам эди. У Урта Осиёда биринчи бўлиб ажойиб романлар ёзди, кенг оммага танилди. У менинг ёзган романларимни ўқиган ва холисона қимматли маслаҳатлар кўрсатган эди.

* * *

1946 йил июль ойининг охирлари эди. Мен Нов район партия комитетида ишлардим. Бир кун шоир Собир Абдулла Ойбек домла билан бизга келиб қолишди. Бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари Фарҳод гидростанцияси курувчилари билан учрашгани келишган экан. Собир Абдулла менинг Нов районида эканимни билиб, учрашувдан сўнг кўриб ўтгани Ойбек домла ҳамроҳлигида бизга келишибди. Шу кун биз уларни Тошкентга юбормай, меҳмон қилдик. Меҳмондорчиликда шоир Аширмат Назаров (у асли Новлик бўлиб, Душанбе шаҳрида ишлар эди), район ижроия комитети раиси, район газетаси муҳаррири қатнашди. Кечаси узоқ гаплашиб ўтирдик. Сўз адабиёт ва ёзувчилар устида тўхтади.

Сўз ўрни келиб шоир Аширмат:

— Мен Абдулла Қодирийни рус тилини дуруст билмайдиган «эски» таҳлилдаги ёзувчилардан бўлса керак деб ўйлардим. 1935 йили Гоголнинг «Уйланиш» комедиясини унинг таржимасида сахнада кўриб ва бошқа баъзи русчадан қилган таржималарини ўқиб таажжубда қолдим...— деди.

Ойбек домла «балки бошқа киши сўзлар» дегандай теваракка кўз юбориб бир оз жим ўтирди, кейин аста:

— Абдулла ака содда, деҳқонсифат кўринса ҳам Фарб ва Шарқ адабиётидан чуқур маълумотли, мутолааси зўр киши эди. Араб, турк, форс-тожик тилларида унча гаплаша олмаса ҳам рус тилида бемалол сўзлаша олар эди. Чунки, у инқилобга қадар рус-тузем мактабини тамомлаган, кейин Москвада журналистлар институтида ўқиган,— деди Ойбек ва бир оз тўхтаб ниманидир хотирлагандай давом қилди,—1925-1926 йиллар, ёзувчиликка ҳаваскор чоқларим эди. Қодирийнинг Москвадан келганини эшитиб, икки-уч ўртоқ уни кўргани боғларига бордик. Бизни меҳмон қилдилар, Москва таассуротларидан сўзлаб бердилар. Шунда, ёдимда, Қодирий, биз ёш ёзувчиларга ўнгит тариқасида сўзлаб, миллий республика ёзувчиларининг дунёқарашини кенгайтиришда рус адабиётининг аҳамияти катталигини айтган эди. У, айниқса, Лев Толстой ва Чеховни севиб сўзларди.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ ҲУЗУРИДА

1934 йил ёзида Москвада Бутун-иттifoқ ёзувчиларининг биринчи съездини чақириб ва съезд кунлари СССР халқлари адабиётининг кўргазмасини ташкил қилиш белгиланди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ҳам бошқа республикалар қатори съездга қизгин тайёргарлик кўрар ва кўргазма ташкил қилиш учун китоблар тўплар, Қодирийга эса халқ ичидан кўплаб араб-туркий ҳарфда ёзилган эски ўзбек классик китобларини сотиб олиш вазифаси юклатилган эди. Бу вазифанинг Абдулла акага топширилишининг сабаби шундаки, союзда эски Шарқ асарларини Абдулла акадан яхшироқ билувчи ва олинадиган китобларни тўғри қадр (баҳо)ловчи йўқ эди. Мен бу ишда Абдулла акага ёрдамчи (ғазначи) этиб тайинланган эдим. Абдулла ака мен билан бозорга тушиб эски ёймачи китобфурушлар олдига ўтириб олиб китоб кўрар, улардан адрес олиб маҳаллама-маҳалла юриб, ҳар кимларнинг уйида уюлиб ётган эски китобларни кўздан кечириб танлар ва китоб маъқул келса савдолашар эдилар. Абдулла акани ҳамма ерда танишар, китоб бор ерларга уйма-уй бошлаб юришар ва ҳатто меҳмон ҳам қилишар эди.

Шундай қилиб, биз икки юз-уч юз нусха эски ўзбек классик китобларини сотиб олдик ва съезд кунларига ўн-ўн беш кун қолганда Союз раиси Раҳмат Мажидийнинг маслаҳати билан Абдулла ака иккаламиз кўргазмани тайёрлаш учун китобларни олиб Москвага вақтлироқ жўнадик.

Москвага бориб билсак биз анча кечикибмиз... Горький номли боғ (парк)да ташкил қилинган кўргазмага ҳамма республика вакиллари биздан олдин келиб, яхши жойларни эгаллаб олишиб, бизга кимса бормас чет бир бурчакдан кичкина жой қолдиришган экан. Биз жуда бўшашиб тушдик. Икков маслаҳатлашиб дурустроқ жой талаб қилгани СССР Ёзувчилар союзига (Воровс-

кий кўчасига) бордик ва съезд кўргазма ишларига мутасадди этиб тайинланган раҳбар (фамилиясини унутдим) нинг олдига кириб, тилагимизни айтдик. У киши гапимизга ортиқча аҳамият бермай, «Жойни ўзгартира олмаймиз» деб қўя қолди.

Умидсизланиб Союздан чиқдик. Абдулла ака, «Бўлди, кўргазмани ўша кўрсатган ерларига бўлганича очавериш керак», дедилар. Аммо шу онда бошимга М. Горький ҳузурига кирсак қандоқ бўларкин деган фикр келиб қолди-ю, ниятимни Абдулла акага айтдим. Бу фикр аввалда у кишига маъқул тушмагандай кўринди, «шу арзимас иш билан у кишининг олдига кириш унча маъқул бўлмас» дедилар. Кейин, ўйлаб кўриб биргаллашиб киришга рози бўлдилар. Икки кун оралатиб Союзга бордик, навбат кутиб икки-уч кишидан сўнг М. Горький ҳузурига кирдик.

М. Горький очиқ чехра билан саломлашиб, бизга ўтиришга жой кўрсатди. У расмдаги каби озгин, баланд қадди бир оз букилган, оқ оралаган қисқа соқол ва мўйловли, вазмин ҳаракатли киши эди. Русча сўзлашга чечанроқ бўлганим учун гапни мен бошладим. Тошкентдан келганимизни айтиб, ўзимизни танитдим.

Горький чамаси, Абдулла акани исми-фамилияси билан танимас экан, Жулқунбой тахаллусларини эшитиб, кулиб ўрнидан турди, стол устидан узун бўйини чўзиб Абдулла ака билан қўл олишиб кўришди. Улар орасида шундай сўз бўлди. Горький деди:

— Жулқунбой исмингизни эшитганман, сиз яхши сатирачи ва романчисиз, танишганим учун хурсандман.

Абдулла ака бош ирғаб жим ўтирардилар. Горький бир оз тўхталиб олиб, давом этди:

— Афсус, асарларингиз русчага таржима қилинмаган, ўқимаганман. Ҳозир бирон каттароқ асар ёзясизми?

— Ёзясман.

— Қандай мавзуда, кечирасиз?

— Қишлоқ-колхоз ҳаётидан, «Обид кетмон» номли қисса.

— Жуда яхши, мен худди шунинг учун бу саволни бериб эдим. Хурсандман. Адабиётимиз шундай мавзудаги асарларга камбағал, кўпроқ ёзиш лозим. Асарларингизни рус тилида ўқишни орзу қиламан. Таржима масаласида, умуман, ижодингизда, ҳаётингизда бирон монелик туғилса, хат ёзинг, ёрдамга тайёрмиз...

— Раҳмат,—Горькийнинг бу меҳрибон сўзларидан Абдулла аканинг мамнун бўлганликлари юзларидан сезилиб турар эди. Биз асосий мақсадга кўчиб, илтимосимизни баён қилдик. Горький масалага тушуниб, ўйланиб қолди ва сўради:

— Кўргазмага қандай китоблар келтирдингиз?

Абдулла ака бир неча ўзбек классик ёзувчи, шоирларининг номини айтдилар. Булар орасида Алишер Навоийнинг исми ҳам бор эди.

Горький:

— Навоийнинг қандай асарларини келтирдингиз?— деди қизиқиб.

Абдулла ака келтирилган китоблар орасида машҳур ҳаттотлар қўли билан битилган ягона нодир нусхалар борлигини, уларни ҳеч қандай қиммат билан тенглаштириб бўлмаслигини айтдилар.

Шундан сўнг Горький ҳалиги биз биринчи учрашган раҳбарни чақирди ва бизга истаган еримиздан кўргазмага жой ажратиб беришни буюрди. Раҳбар бизни машинага ўтқазиб олиб бориб РСФСР халқлари адабиёти кўргазмаси ёнидан жой кўрсатди.

Съезд бошланишига икки-уч кун қолганда менинг тезликда қайтишим тўғрисида Тошкентдан телеграмма бориб қолди ва мен съездга қатнашмай Тошкентга қайтдим. Абдулла ака эса съездга қатнашиш учун Москвада қолдилар.

ҚОЗОН ШАҲРИДА

1936 йилнинг июль ойида Татаристон ёзувчиларининг қурултойи бўлиб ўтди. Ўзбекистондан Абдулла Қодирий, Зиё Саид, Шокир Сулаймон, Ғафур Ғулом, мен ва яна бир неча ёзувчилар вакил бўлиб Қозон шаҳрига бордик. Татаристон ёзувчилари бизни яхши кутиб олишди. Қурултой икки кун давом этди. Сўнг бизни Татаристон Марказий Ижроия Комитети ҳузурига зиёфатга чақирдилар ва хоҳловчиларни Татаристон бўйлаб саёҳат этишга таклиф қилдилар.

Ғафур Ғулом ва яна кўп ёзувчилар вақтлари зикрлигиданми, узоқ турмай жўнаб кетдилар. Мен, Абдулла ака, Шокир Сулаймон яна бир оз муддатга қолдик.

Абдулла аканинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини, «Қалвак маҳзум...», «Тошпўлат тажанг...»

каби ҳажвий асарларини ўқимаган татар зиёлиси, китобхони камдан-кам экан. Шунинг учун Абдулла акани у ерда айниқса ҳурмат қилишар, «Абдулла обий» деб қариялар маҳаллама-маҳалла зиёфатга чақирар эдилар.

Абдулла ака Волга бўйидаги Верхний Слон (Татаристон Ёзувчилар союзининг боғи) да бир неча кун дам олдилар, ёзувчилар билан улфатлашдилар, кейин татар овулларини айланиб танишишга хоҳиш билдирдилар.

Ёзувчилар союзи махсус извош ажратди: ўзи Бухоро мадрасаларида ўқиган, ўзбек тилини яхши билувчи, шу чоқларда Татар Академик театри кутубхонасида мудирлик қилувчи ёши улуроқ бир кишини кучер қилиб тайинлади ва ҳозир Татаристон Ёзувчилар союзининг раиси, таниқли романчи Иброй Ғозийни Абдулла акага ҳамроҳ қилиб, татар овуллари бўйлаб саёҳатга жўнатди.

Абдулла ака татар овулларини ўн беш кундан кўпроқ айланиб қайтдилар ва саёҳатдан олган таассуротларини Ёзувчилар союзи йиғилишида бирор соатлар чамаси сўзлаб бердилар. Ёдимда, у киши қўлларидаги ёзув дафтарларига қараб-қараб овуллардаги ободонлик, колхоз, совхоз қурилишлари, ўзига хос табиат гўзаллиги, ёшлар, қарилар билан бўлган баъзи суҳбатлар, овулларда ишлатиладиган кўп сўз-ибораларнинг икки (ўзбек — татар) тилда ҳам муштараклиги тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини сўзлаб берган ва «татар деҳқонлари билан суҳбатлашдим, бир-биримизни бемалол англашдик» деган эдилар.

Абдулла ака унда Қави Нажмий, Шариф Камол, Фатхулла Бурнаш, Тўфон Тулумбайский, Иброй Ғозий, Тинчурин каби ўша замоннинг кўзга кўринган ёзувчи, шоирлари билан яқиндан танишдилар, дўстлашдилар. Ёдимда, бир гал ўтиришда, Қави Нажмий Абдулла акага деди:

— Абдулла обий, прозада бизга устозсиз, сизга ташаккуримиз зўр...

Абдулла ака:

— Сизлар мени устоз билсангиз, менинг ҳам сизларнинг улуғ ёзувчиларингиздан ўрганган жойларим бор...— дедилар.

МАҚТАБДА

Менинг отам савдо билан шуғуланарди. 1906 йил бўлса керак, бўш ётган болохоналик ташқари ҳовлимизда (йилига минг сўм ижара тўлаш, уй ремонтини ўзимиз қилиб бериш шarti билан) ерли халқ болалари учун «Русско-туземная школа» (рус тақлидидаги бошланғич мактаб) очилди. Очилиш маросимига Тошкент генерал-губернатори Самсонов қатнашди. Мактаб очилишга очилди-ю, талаба йиғиш осон бўлмади. «Ўрис бўлиб кетади», деб кўп ота-оналар болаларини бизнинг мактабга юбормас, юборганларни «ўғлингни ўрис қилмоқчимисан», деб койишар, айнатишар эди. Шу сабабли мактабимизда дастлабки йилларда талабалар жуда оз, борлари ҳам бири келиб-бири кетиб, тез-тез ўзгариб турар эди. Иккинчи ёқдан, маҳалладагилар «Уйда ўрис мактаб очиб берди», деб дадамдан хафа бўлишар эди.

Мактабимиз тўрт йил муддатли бўлиб, иккитагина ўқитувчимиз бор эди. Бири Алижон исмли домла бўлиб, бу киши диний дарслар, тажвид (қуръонни ўқиш қоидалари), форс тили ва ҳуснихат ўргатар эди. Иккинчиси, Леонид Дмитриевич Пудовкин исмли домла эди, буниси рус тили қондаси, сўзлаш, ҳуснихат ва илми ҳисоб ўргатар эди. Мактабнинг асосий вазифаси ерли халқлардан русча ёзув-чизувни билувчи, фасих (риторик) сўзлаша олувчи приказчик (бойлар дўконида савдо қилиш учун) ва таржимон идора ходимлари етиштириб чиқариш эди.

Абдулла иккимиз бир партада тўрт йил ўтириб, мунтазам илм олдик. У вақтларда мен Абдулланинг ёзувчиликка бўлган ҳавасини, қобилиятини пайқаманман, балки бўлса ҳам эътибор қилмагандирман. Аммо Абдулла дарслардан илғор ва ёшлиқдан меҳнаткаш эди. У ўқишдан бўшаган ва таътил кезларида қариб қолган отаси ёнида боғ ишларига қарашар, Раҳимберди акаси билан васса бозорига тушиб, тоқи йўнишар эди. Баъзан дарс чоғида у «буни қара, Акмал», деб меҳнатдан қава-

риб қадоқ бўлиб кетган қўлларини менга кўрсатар эди.

1912 йил кўкламида фақат иккимиз биринчи бўлиб мактабни битирдик. Хадрадаги (собиқ Ҳамза театри қаршисидаги бир бойнинг ҳовлисида) «1-сон русско-туземная школа»га бориб, иккимиз имтиҳон топширдик. Имтиҳон чоғида генерал Самсонов иштирок этди ва имтиҳонларни аъло даражага топширганимиз учун иккимизга ҳам биттадан кумуш соат мукофот беришди...

ҲАЙВОН СУЯГИ ЭКАН...

Мен 1935—1936 йилларда Тошкентда ТожиқИнПроснинг икки йиллик география ўқитувчилари тайёрлов бўлимида ўқир эдим. Ёз кунларининг бирида Душанбе шаҳридан Мунирхон Муинзода исмли бир дўстим Тошкентга келиб ётоғимга қўнди. Муинзода мендан уч-тўрт ёш катта, яхши шоир ва ўқитувчи, хўжандлик ҳамшаҳарим эди. У шу чоқларда Душанбе шаҳрида «Тожикистони сурх» (ҳозирги «Тожикистони совети») газетасида адабий ходим ва таржимон бўлиб ишлар эди. (У сўнгги чоқларда Тошкент нашриётида ҳам ишлади.) 1970 йиллар бошида 80 ёшларда Ленинобод шаҳрида вафот этди.

Муинзода ётоғимда тураркан, бир кун кечки пайт менга «юр, Абдулла Қодирийнинг уйига бориб келамиз», деди (чамаси, Душанбе газетаси ёки нашриётидан Қодирийга учрашиш тўғрисида топшириқ бўлган экан). Икков яёвлашиб боғларига чиқиб бордик. Қодирий уйда дам олар эканлар, кутиб баҳаво чиройли шийпонларига ўтқазиб меҳмон қилдилар. Мен Қодирийни илгари кўрмаган эдим. У киши ўрта бўй, қорача тан, ўсиқ силлиқ қора сочли, оқ суруп кўйлак-лозимда эдилар.

Шу кун Қодирий биз билан гаплашиб ўтириб шундай бир тарихни ҳикоя қилиб бердилар (чамаси бу гап бизнинг хўжандлик бўлганимиздан келиб чиқди):

«Мен ёзмоқчи бўлган асаримга¹ материал тўплаш учун яқинда Фарғона шаҳарларига сафар қилиб қайтдим. Жумладан, сизнинг шаҳрингиз — Хўжандда ҳам бўлдим,— дедилар Қодирий.— Хўжандлик кексалар менга Маллахоннинг фуқарога ўтказган зулми ҳақида ҳикоя қилиб, «Маллахон Хўжанд шаҳри теварагига қўрғон олдирганда эрдир, аёлдир, ёшдир, кексадур, хастадур, мажруҳдир ҳеч кимсага раҳм қилмаган, ҳеч нарсани

¹ Бу асар «Амир Умархоннинг канизи» романи бўлмоғи керак. (Х. Қ.)

узрга санамаган, ҳамма фуқарони қўрғон олиш меҳнатига мажбур қилган. Ҳатто Тошкенбой, Сангинбой, Пўлатбой, Турсунбой, Темирбой, Маҳкамбой каби номлари қаттиқлик, пишиқликни, мустаҳкамликни ифодаловчи кишиларни тутиб келтириб, ирим қилиб қурилаётган қўрғон тагига тириклайин бостириб, устларидан девор олдирган. Шу боисдан қўрғон олдирган чоқларда ҳалигидек номли кимсалар Хўжанддан бошқа жойларга қочиб қутилганлар. Алҳол, баъзан эски қўрғон ўринларини қазилганда ўша бостирилган кимсаларнинг чириган суяклари у ер-бу ерлардан чиқиб туради. Биз шундай суяк чиққан бир чуқурни кўрганмиз... — дейишди.

Мен кексаларнинг сўнгги сўзларига ишонимимни ҳам, ишонмаслигимни ҳам билмай ўйланиб қолдим. Чунки, мустаҳкам бўлсин деб одамларни тириклайин девор тагига кўмиш, сув тўхтасин деб тўғонларга босиш, фишт яхши пишсин деб хумдонларга ёқиш каби ирмодатлар қадим замонларда ҳукм сурган бўлса ҳам ислом дини жорий этилгандан сўнг, бу хил одатлар қатъиян ман қилинган бўлиши керак, бинобарин, бундай ваҳшийликларга руҳонийлар руҳсат бермасалар керак эди, деб ўйладим. Иккинчидан, Туркистон хонлиги даврига онд тарихий китобларни кўплаб ўқиб, бундай ривоятларни учратмаган эдим. Кексалардан ўша инсон суякларни кўмилган чуқурни кўрсатишларини илтимос қилдим. Улар мени шаҳар четроғидаги бир маҳаллага бошлаб боришди. Собиқ Дарвозаи Масжиди Савр маҳалласи (ҳозирги автовокзал ўрни С. А.) ва эски қўрғон ўрни бўлган, кейинчалик нима учундир қазилган бир чуқурликни кўрсатдилар. Чуқурликда дарҳақиқат, ярим-ёртиси тупроқдан кўриниб турган анчагина суяклар бор эди. Мен чуқурга тушиб баъзи суякларни тортиб олиб кўрдим. Мулоҳазам тўғри чиқди: суяклар инсон суяги эмас, ҳайвон суяги экан...

Хўжанддан Қўқон, Марғилон, Андижон тарафларга ўтдим. Учқўрғонда Аҳмад амиркончи исмли бир кекса билан учрашдим. У киши асли хўжандлик бўлиб, ёши юзлардан ошган. Маъдалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахон даврларини кўрган экан. Суҳбатлашиб анча маълумотлар олдим. Жумладан, аниқлаш учун, Аҳмад отадан Маллахоннинг Хўжанд теварагига қўрғон олдириш воқеаларини ҳам сўраб кўрдим. Ота хўжандлик кексаларнинг бу тўғрида берган маълумотларини асосан тасдиқласа ҳам, қўрғон тагига одам бостириш ҳақидаги ривоятни рад қилди ва Хўжандга қўрғон олишда ўзининг

ҳам қатнашганини, унда кўрган-кечирган воқеаларини сўзлаб берди: бир ҳомиладор аёл эрига лой узатиб туриб нарвонда турган жойида туғиб қўяди. Гўдак ҳам, онаси ҳам шу ерда ҳалок бўлади. Бу воқеа зулмдан сабрлари тўлган халқ исёнига сабаб бўлади. Оломон мухосилларни¹ тутиб ўлдира бошлашади...»

Қодирий бу воқеани сўзлаб, «Хулоса шундаким, тарихий асар ёзганда бирор шахснинг хоҳ оғзакидир, хоҳ ёзмадир берган шоҳидлигига дарҳол ишонавериш бўлмайди, уни обдон текшириб, мантиқ андозасига солиб, сўнг асарда фойдаланиш керакким, китобхонда эътироз, шубҳа туғилмасин...» дедилар.

1978 йил, 10 август

¹ Мухосил — солиқ йиғувчи, зўрлаб ишлатувчи киши.

ҚУРУЛТОЙДА

Мен 1903 йил Хўжанд музофотининг Қистакўз қишлоғида туғилдим. Эски мактабда ўқиб саводим чиққач, 1920 йилда Самарқанд шаҳрида очилган олти ойлик таълим-тарбия курсини битириб, ўқитувчилик қила бошладим. 1925 йилдан ҚПСС аъзосиман.

1925 йилнинг ноябрида Хўжанд шаҳар ва музофот халқ маорифчиларининг конференцияси бўлди. Конференцияда (жумладан) ер ислоҳоти тўғрисидаги декретни Ўзбекистонда амалга ошириш ва Ўзбекистон шўро зиёлиларининг вазифалари каби масалалар кўрилиб, конференция охирида Ўзбекистон зиёлиларининг бўлажак биринчи қурултойига вакиллар сайланди. Жумладан мен ҳам вакил бўлиб кирдим.

Ўзбекистон шўро зиёлиларининг биринчи қурултойи 1926 йилнинг 26 январида Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон фирқа шўро мактабининг янги биносида очилди. Қурултой ҳайъатига қирқ беш киши сайланиб, шулардан эсимда қолганлари: И. А. Зеленский (Сред-Азбюронинг биринчи секретари), В. И. Иванов (Ўзбекистон КП МК биринчи секретари), Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Боту, Абдулла Қодирий, Ҳамза, Садриддин Айний, Рафиқ Мўмин ва ҳоказолар...

Қурултойда ўнлаб масалалар кўрилиб, хотирамда қолганлари шулар: 1. Халқаро аҳвол. 2. Ўзбекистон Совет Социалистик республикасининг бир йиллик ҳисоботи (докладчи И. Охунбобоев). 3. Мафкура майдонида кураш (докладчи В. Иванов). 4. Зиёлилар ва зиёнлилар ҳақида (докладчи А. Икромов). 5. Ўзбекистонда маориф ва маданиятнинг тараққиёти. 6. Ер ислоҳоти ҳақида (докладчи Ўзбекистон КП МК секретари Х. Бурнашев) ва ҳоказо...

Қурултойда сўзланган нутқлардан хотирамда шу ўрин қолган: Акмал Икромов ўз нутқида зиёлиларни уч гуруҳга бўлади: 1. Совет зиёлилари — ўқитувчи, доктор, инженер, кимёгар, агроном ва ҳоказолар. 2. Мулла, эшон, умуман руҳонийлар. 3. Аросатда қолганлар, яъни на у ёқли, на бу ёқли бўла олмаган зиёлилар (Икромов сўнгги сўзни кулгу учун айтди)...

Қурултой жуда қизгин, мароқли докладлар, музокара ва мунозаралар билан саккиз кун (2 февралгача) давом этди. Ёдимда, қурултой кунларида шундай воқеа рўй берган эди: Танаффусдан сўнг мажлис энди давом этмоқчи эди, раёсатда ўтирган аёллардан бири минбарга яқин келиб эълон қилди:

— Уртоқлар, ижозатларингиз билан сизларга бир хушхабар етказмоқчиман: Тошкент музофотидан келган бир ҳомиладор вакиламиз (номини унутдим — А. Ҳ.)-нинг ҳозир кўзи ёриди... Яъни, қурултойимизга яна бир ўғлон вакил қўшилди!..

Бу хушхабар ҳамманинг юзида табассум, қувонч ҳосил қилди, чапак чалишиб юборди. Уртоқ Охунбобоев кулиб, ёнғичини ковлаб хабар эълон қилган аёлга учта ўн сўмлик (червонец) суюнчи чиқариб берди. Раҳбарнинг бу олийжаноб ҳиммати бошқаларга ҳам бир оз кулишиб дам олишга, мажлис мавзудан озгина четга чиқишга рухсат бергандай бўлди. Хурсандчилик йўсинида янги меҳмон ҳурматига шу хил таклиф-тилақлар киритилди:

Татаристон мухтор республикасидан келган бир вакил янги меҳмон номига уч йил давомида «Татаристон халқ маориф ўқитувчиси» журналидан юбориб туришга ваъда қилди.

Урта Осиё осор-атиқа бошқармасининг раиси янги меҳмоннинг мактабгача бўлган уч йиллик тарбиясини ўз зиммасига олди.

Ўзбекистон халқ маорифи комиссари шундай улғу анжуманда дунёга келган янги меҳмонни халқ маориф комиссарлиги коллегиясига фахрий аъзо қилиб қабул қилинганлигини эълон қилди.

Вакиллардан бири янги меҳмонга «Қурултойча» деб ном қўйишни таклиф қилди. Таклиф чапаклар билан қабул қилинди, «яшасин ёш Қурултойча!» деб олқишлар кўтарилди ва шу кун янги меҳмон шарафига кечқурун зиёфат уюштирилди....

Қурултой бошланиши олдидан ўртоқ Охунбобоев вакиллар билан учрашдилар ва икки машинада кел-

тирилган турли адабий китобларни биз — вакилларга тортиқ қилдилар. Мен ҳам бошқалар қатори йигирматача китоб олдим. Бу китоблар ичида хотирамда сақланганлари: «СССРнинг биринчи Конституцияси» (ўзбек тилида), «Ўзбекистон ишчи-деҳқонлари календари» (муаллифи — Шокиржон Раҳимий) ва Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи (фақат китобнинг алоҳида-алоҳида босилган 1—2 қисмлари)ни олдим.

Шу чоққача мен Қодирийни кўрмаган, асарларини деярли ўқимаган эдим. Баъзи ўртоқлардан билдимки қўлимдаги роман уч қисмдан иборат бўлмоғи керак экан. Бинобарин дарҳол романнинг учинчи қисмини ҳам қўлга киритмоқчи бўлдим. Бироқ уни сўроқлаб ҳеч қаердан (ҳатто китоб дўконидан ҳам) топа олмадим. Шу ҳолатда бошимга бир фикр келди: «Романнинг учинчи қисмини қаердан топишни ёзувчининг ўзидан сўрайман, баҳонада у киши билан танишаман...»

Бир кун мажлисдан ташқари вақтда Қодирийни учратдим. У киши ўрта бўй, қорачадан келган бошларида духоба дўппи эди. Мен адибга ўзимни таништирдим ва китоб мухлиси эканлигимни айтиб «романингизни учинчи қисмини қаердан ахтарса бўларкин?» деб сўрадим. У киши кулиб:

— Романнинг учинчи қисмини ахтарманг,— дедилар.

— Нега?— дедим тушуна олмай.

— Чунки, китобнинг учинчи қисми энди босмаҳонада босилмоқда...— дедилар.

Кейинчалик романи тўлиқ ўқиб чиққач, мулликча бўлган муҳаббатим ошди. 1932 йилнинг августида, дам олиш чоғимда, Тошкентга келдим ва зиёрат қилиш ҳамда дўстларимнинг илтимосига биноан қишлоғимизга таклиф этиш ниятида сўроқлаб Қодирийнинг уйларига бордим. Бироқ, афсуски, у киши уйда йўқ эканлар. «Обид кетмон» қиссасини ёзгани материал тўплаш учун Чирчиқ тарафга сафарга кетган эканлар...

ШИРКАТДА

Инқилобнинг биринчи йили фирқага янги кирган йилларим эди. У чоқларда Тошкентда гадо, қаландар, маддоҳлар кўп бўларди. Улар куни билан бозорларни тентиб, ҳазрати Ғавсил, Аъзам, Баҳовиддин номларини талқин қилиб, нон, пул, мева-чева йиғар эдилар-да, Ҳожибемалолнинг такиясида (Чорсудаги эски ҳаммом орқасида) тўпланишиб жами бемазаликларни қилиб ўтиришарди, на оила ғамини ер, на сиёсатни тушунар, на дунёда нима бўлаётганини билар эдилар. Эски шаҳар фирқа қўмитаси менга ана шундай бекорчи дайдиларни йўқотиш, уларни ишга ўргатишни топширган эди...

Бир кун, атайлаб, мулла Абдуллани бошлаб, шу такияга кирдим. Чой чақриб, Абдулла билан сўзлашиб ўтирдим. Гадоё, қаландар, маддоҳлар бириси таряк-кўкнор ичар, иккинчиси наша чекар, яна бириси оғзига келганни ўтлаб, ҳангома сўқар эди. Мен уларни кўрсатиб мулла Абдуллага:

— Бу бекорчи сабиларни йўқотиш керак, ишга жойлаш керак,— дедим.

— Кошки эди,— деди Абдулла,— йўқотилса катта иш бўларди, илож қани?

— Ширкат (артель) очамиз, уларни ишга тортамыз, ёрдам берасан...— дедим.

Абдулла кўнди. Чорсу билан Эски номозгоҳ ўртасидаги жарликда Боқижон бойнинг пахта заводи бўлар (Боқижонбой инқилобдан кейин заводни ташлаб кетган) эди. Ана шу заводни наматчилик ширкатига айлантирдик. Мен раис, Абдулла саркотиб бўлиб иш бошладик. Ҳар куни икковимиз (ишни бошлаб юборгунча) Ҳожибемалолнинг такиясига тушиб ҳалиги бекорчи гадо-қаландарларни ишга ундаймиз, ташвиқот қиламиз. Абдулла бўлса эълон ёзади, қўлида қоғоз-қалам, ишга борадиганларни рўйхат қилади...

Шундай қилиб, ширкатимиз бошда бир оз ривож топмай турса ҳам, кейинчалик жуда гуриллаб кетди. Даромади дуруст бўлгани учун улар бир-бирларини «тортиб» кела бошладилар. Кўп гадо, қаландар, маддоҳлар ўз ҳунарларини тарк қилиб, ширкатда ишлаб кетдилар. Ширкатимиз янги барпо бўлган давлатимизга ҳам яхши фойда берди. Қизил аскарларнинг отларига тўқим тайёрлаш учун наमत зарур эди...

Инқилоб йилларида ходимлар оз, Абдуллага ўхшаш ўқиш, битиш, русчага чечанлар ҳамма ерда етишмас эди, шу ваздан Абдулла мен билан уч-тўрт ой бирга ишлашгач, бошқа юмушга чақириб олинди ва мен ҳам бир-икки йил шу ширкатда ишлагач, Фарғона область фирқа комитетига ишга тайинланиб кетдим...

УЗИГА ХОС УСЛУБДА

Профессор Евгений Эдуардович Бертельс¹ менинг устодим, кандидатлик ёқлаш ишимда илмий раҳбарим эди. Иш юзасидан маслаҳатлар олгани Москвага унинг уйига тез-тез бориб турардим. Бир гал, 1954 йил куз ойлари эди, устоднинг уйига бордим, суҳбатлашиб ўтириб гап Абдулла Қодирий устида тўхтади. Мен Қодирий тўғрисида устод фикрини билмоқ учун бир неча саволлар бердим.

— Мен Қодирийнинг «Утган кунлар» романини 1925-1926 йилларда Тошкентдалигимда ўқиганман. У, улуғ романчи,— деди устод ва ўрнидан туриб жавондаги китоблар орасини тимискилаб иккита китоб олди. Жойига ўтираркан китобларни менга узатди. Кигоблар, иккиси ҳам менга таниш, жадид (ислoҳ этилган араб) алифбосида босилган, «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг биринчи босмаси эди. Китобларнинг кўп саҳифаларида ҳошиясига устод қўли билан баъзи ўзбекча сўзларнинг русча маънолари ва қандайдир бошқа бир хил изоҳ-ишоралар ёзилган эди. (Бу китоблар ҳозирда ҳам унинг кутубхонасида сақланади. Э. Р.) — Эрон, турк, араб ёзувчиларининг ҳам кўпгина романлари бор. Лекин уларники услуб жиҳатдан инглиз, француз, немис романчилик мактабларидан жилла фарқ қилмайди (яъни уларда тақлидчилик бор),— деди устод сўзида.

Абдулла Қодирий ҳам кўпгина романчилик мактабларидан чуқур ўрганган бўлиши мумкин. Аммо унда тақлидчилик кўринмайди. Қодирий романлари бутун

¹ Е. Э. Бертельс (1890—1957) Совет шарқшунос олими. СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси, шарқ адабиётини чуқур билувчи, кўплаб илмий китоблар муаллифи, Тошкентда кўп вақт яшаган, САГУда дарс берган, ўзбек, тожик, озарбайжон, турк, форс, араб, инглиз, немис ва шунингдек кўп тилларни яхши билувчи мутахассис эди. (Ред.)

таркиби билан ўзига хос услубда ёзилган ўзбек романларидир. Дунёда бешта, яъни: француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди, олтинчисини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди.— деди.

* * *

Бир вақтда мен Москвада Максим Горький номидаги Дунё адабиёти институтида қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов билан тасодифан учрашиб қолдим (тахминан вафотидан бирор йил бурун эди, шекилли). Уни «Москва» меҳмонхонасига кузатиб, суҳбатлашиб бордим. Табиийки, суҳбатимиз адабиёт ҳақида эди, гап Абдулла Қодирийга бориб тақалди...

— Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 20-йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди. Қодирий асарларини Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандек дам олиб ўқийсан киши... Гарчи Жулқунбой 20-йиллар бошида матбуотда газетчи, публицист бўлиб танилган бўлса ҳам, унинг романларида газетчилик, журналчилик тили сира из қолдирмаган. Унинг тили равон, ширали, мусиқий, менимча, ҳамма Ўрта Осиё халқларига ҳам таржимонсиз тушунарли,— деди Аvezов ва илова қилиб қўйди,— масалан, биз қозоқлар Жулқунбой асарларини таржимасиз ҳам бемалол ўқиб тушунаверамиз...

1966 йил, 22 сентябрь

ШУНДАГИНА БИРОР НАРСА...

1934 йил эди. Чирчиқ кимкомбинати қурилиши қошидаги кечки ишчилар университетида мудирлик қилардим. Етоқхонам «Ударник Чирчик-строй» газетаси идорасининг ёнида эди.

Баҳор кунларининг бирида Ёзувчилар союзи тарафидан Чирчиқ қурилиш ҳаётини ўрганиб асарлар ёзиш мақсадида Абдулла Қодирӣ, Элбек, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Ғайратӣ, Ойдин Собирова, Илс Муслим каби (ёдимда қолганлари шулар) бир гуруҳ ёзувчилар қурилишни кўздан кечириб, танишиб шеър, мақолалар ёздилар ва баъзиларини ўша ер газетасида бостирдилар.

Мен адабиётга қизиққанам ва Абдулла акам билан қўшни, маҳалла таниш бўлганим учун, улар билан икки-уч кун биргаликда ҳамроҳ бўлдим. Чирчиқ дарёсидан паромда ўтиб Хумсон қишлоғига бордик, Элбеклар уйида бўлдик (шоир Элбек шу қишлоқда туғилган). Ёзувчилар жуда қувноқ юришар, тоғларга чиқишар, табиат манзарасидан илҳомланиб бир онда шеърлар тўқир, ким нималарнидир ёзар эди. Абдулла акам эса ҳеч нарса ёзмас, фақат табиат манзарасига мафтун бўлиб аста юрар эдилар. Шунда мен у кишидан сўрадим:

— Сиз нега ҳеч нарса ёзмайсиз, Абдулла ака?— У киши майин жилмайдилар.

— Мен шоир эмасманки, дарҳол шеър тўқисам... Чирчиқ ҳаётидан ёзмоқчи бўлсам, аввал шошилмай Чирчиқ дарёсининг бир ёқасидан тушиб, иккинчи ёқасидан қайтишим керак. Шундагина бирор нарса ёза олишим мумкин.

**«ЖУЛҚУНБОЙ ГАП
ЕЗИПТИМИ?»**

1919—1920 йиллар бўлса керак, Тошкентда «РосТА»¹ газетаси чиқар эди. Сиёсий, ижтимоий, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган бу газета босмахонада йирик араб ҳарфида бир ёқлама босилиб, негадир дўконларда сотилмас, деворларга, мачит дарвозаларига ёпиштириб қўйилар, йўловчилар тўхтаб ўқиб ўтар эдилар. Абдулла Қодирий (Жулқунбой) шу чоқлардаёқ танилган ёзувчи, РосТАда унинг қизиқ-қизиқ мақола, фелъетонлари босилиб турар эди.

Қодирийнинг танқидий, тарбиявий, сиёсий, аҳамиятга эга бўлган бу мақолалари мазмундорлиги, равонлиги, ҳаётийлиги билан кўнгилга тез ўтирар, шу жиҳатдан у бошқалардан кескин ажралиб турар, халқ тарафидан севиб ўқилар эди. Мен ўша вақтларда бир намозхон, ўқитувчи йигит эдим... Тўғриси айтганда, Қодирий ёзган ана шу тиниқ, ажойиб фикр-мулоҳазалар дастлабки чоқларда менинг дунёқарашимнинг ўзгаришига зўр таъсир кўрсатган, десам муболаға бўлмайди.

Отам Қаримқори руҳоний киши бўлсаларда, тараққийпарвар киши эдилар. Мачит дарвозасига ёпиштирилган «РосТА» газетасини кўзойнак тақиб ўқир ва бошқаларга ҳам ўқиб эшиттирар эдилар. Баъзан менга «бу Жулқунбойнинг қурғур зап қизиқ гапларни топиб ёзди-да, ўзи қозоқми?» дердилар ва гоҳо масжидга чиқолмаган чоқларида сўрардилар:

— Обидқори, бугун масжидга янги газет ёпиштирибдиларми?

— Ҳа.

— Жулқунбой гап ёзиптими?

Мен газетанинг мазмунини баён қилиб берар эдим. У киши завқланиб тинглар эдилар...

¹ РосТА — Россия телеграф агентлиги газетаси. Бу инқилобий газета 1919—1921 йилларда чиққан.

ГУЛ ШАЙДОСИ

1936—1937 йиллар эди. 24-мактабда¹ олтинчи-еттинчи синфларда ўқирдим. Шу чоқларда «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» асарлари лотин алифбосида янги босилиб чиққан, биз ёшлар ўқиб ундан шеърлар ёдлар эдик:

Очилмай сўлса ҳар гул ғунчаси пиру жавон йиғлар,
Эмас пиру жавон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар...

Эрта баҳорнинг бир куни мана шу севимли асарлар муаллифи билан мактабимизда адабий учрашув ўтказилгани ёдимда. Абдулла Қодирийнинг қиёфаси, кийиниши тўғрисида хотиранавислар кўп ёзишган. Шунинг учун бу жиҳатларни такрорлаб ўтирмайман.

Абдулла Қодирий ва яна бир неча меҳмонлар мактабимиз идораси олдидаги айвонда стол-стулларда ўтиришди, ҳовлига эса, юқори синф талабалари тўпланишди. Тил-адабиёт ўқитувчимиз Муҳаммад Шодмонов учрашувни очиб, Абдулла Қодирийни биз талабаларга таништирди:

— Манови улуғ зот, — деди у, — қўлингиздаги ўқиб юрган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» романларининг муаллифи Абдулла Қодирий бўладилар...

Биз болалар тасавурида буюк кимса ҳисобланган бу ёзувчининг мактабимизга ташриф буюриши қизиқ туюлган эди. Менга айниқса таъсир этгани шу бўлдики, у кишининг қиёфаси уст-боши «Обид кетмон» муқовасида берилган расмнинг худди ўзи эди.

Шодмонов ёзувчининг ҳаёти, ижоди тўғрисида доклад қилди ва яна бир-икки киши сўзга чиқди чоғи. Охирида ёзувчига сўз берилди. У киши қисқагина гапириб шундай дедилар:

¹ Тошкент шаҳар Шастри номидаги мактабнинг эски биноси. (Н. И.)

— Яхши гаплар бўлди. Раҳмат. Ёзилган асар ўқувчига маъқул тушса ёзувчиси қувонади... Мен сиз ёш ўқувчиларга ҳам атаб бир асар ёзмоқчиман. Лекин асаримнинг қачон бажарилишини ваъда қилолмайман...

Ёзувчига галстук тақишди. Раззоқ исмли ўқувчи «Ўтган кунлар»дан ва яна бир бола «Муштум» журналидаги ёзувчи ҳажвияларидан парчалар ўқишди.

* * *

1960 йилга қадар Чангалзор мавзуида¹ Қичқириқ суви бўйида боғимиз бўларди. Кейинги вақтларда Ҳофиз кўйи маҳалласидаги шаҳар ҳовлимизни сотиб боғ билан бўлиб кетгандик. Боғимиз ва атрофи жуда манзарали жойлар бўлиб, уруш йилларида бўлса керак, Ҳабиб Абдуллаев, Тошмуҳаммад Саримсоқов, Иззат Султонов каби бир неча олимлар ёнимиздан боғ-дача олиб чиқишган эди. Улар ёз ойларида енгил-елпи кўчиб чиқишар эди-да, салқинлаб биз боғдорлар билан апоғ-чапоғ қўшничилик, улфатчилик қилиб дам олиб қайтишар эди. Бу чоқларда мен институтни битириб, мактабда дарс берардим.

1957—58 йиллар бўлса керак, май ойининг охирлари авжи гулларнинг очилган чоғи, китобхонлар қўлида «Ўтган кунлар»нинг янги нашри пайдо бўлди. Бир кун Иззат Султон сарғиш «Москвич» машинада ёзувчи Ойбек (бу киши илгаридан кўз таниш, асарларини кўп ўқиган эдим) ва яна икки киши (мен бу сўнгиларни танимадим, янглишмасам бириси рус киши эди) билан боққа чиқиб боришди. Улар чамаси наврўзлик қилиб дам олишмоқчи, машиналарида емак-ичмак сероб эди...

Шу кун мен уйда эдим. Табаррук меҳмонларга хизмат қилдим. Ҳали кўчиб чиқмаганлари учун, уйимиздан палос, кўрпача, ёстиқ чиқариб Иззат аканинг шийпонига жой қилдик, қозон-товоқ чиқариб ўчоққа ўт ёқдик. Иззат ака бир меҳмон билан ўчоқ бошида таом пиширар, рус меҳмон боғ айланар эди. Ойбек домла эса устидаги кулранг костюмини ва тус дўпписини ечмаган ҳолда шийпонда ёстиққа ёнбошлаб ўтирар эди. Мен чой дамлаб келтириб у кишига пиёлада узатдим.

Шу вақт, Ҳабиб Абдуллаев боғида боғбонлик қилувчи Тожибой (Асқаров) поччам бир даста гул келти-

¹ Тошкент шаҳар, Қорасарой тарафда. (Н. И.)

риб Ойбек домлага узатди. Гулдаста оқ, қизил, пушти атиргуллардан ва райҳон, анор баргларида ясалган эди. Ойбек домла мамнун бир тусда гулни олиб тутилиб-тутилиб (у киши шундай тутилиб ва баъзи ҳарфларни тушириб, қисқа-қисқа сўзлар экан) поччамга раҳмат айтди ва менга у кишига чой қуйиб узатишни буюриб, гулни узоқ ҳидлади, завқланиб томоша қилди, сўнг хаёл суриб тўсатдан бир нарсани хотирлагандай бўлди-да, тутила-тутила шу сўзларни айтди:

— Абдулла Қодирий гулни яхши кўрарди, гулларнинг шайдоси эди, шайдоси... — Ойбек домла бир оз тўхтаб олиб афсусланган оҳангда қўшиб қўйди.— Устоз, келди-ю, кетди...

Поччам ҳам Қодирийнинг китобхон мухлисларидан эдилар. Уччовимиз ҳам сўнгги сўз таъсирида бир мунча вақт жим қолдик...

1975 йил, 20 октябрь

ОЗГИНА УТ БЕРИШ КЕРАК...

Мен «Қизил Ўзбекистон» газетасининг Самарқанд области бўйича мухбири бўлиб ишлаган чоқларимда Айний домла билан яқин, баъзан уйларига бориб, суҳбатлашиб турар эдим. Домла Қодирийни кўп ёдлар, у киши (А. Қ.) билан бўлган муносабатларини ҳикоя қилар эдилар.

— «Одина»ни ёзиб тамомладим-да, маслаҳат сўраш, фикр олиш учун, Жулқунбойга топширдим,— деб ҳикоя қилган эди Айний домла менга бир гал суҳбатда,— Жулқунбой ўқиб чиқиб, «Асарингиз яхши, домла, бироқ озгина ўт бериш керак, ўқишли бўлади», деди. Мен дафъатан Жулқунбойнинг «Озгина ўт бериш керак», деган сўзига тушунмадим. Китобим ёқмабди-да, «ёқиб юборинг» деяпти, деган хаёлга бордим¹. Кейин ўйлаб қарасам, у «асарингизга озгина муҳаббат аралаштирсангиз ўқишли бўлади», демоқчи экан... Дарҳақиқат, мен кейин Жулқунбойнинг берган маслаҳатларига кўра, асаримга озгина ўт (муҳаббат) қўшганимда, китобим ўқишли бўлганини сездим...

¹ Менимча, Айний домла бу сўзни кулги учун айтган бўлса керак... (А. Қ.)

КҮКТЕРАКДА

Мен Жулқунбой номини аввалдан эшитиб, асарларини ўқиган бўлсам ҳам ўзларини кўрмаган эдим. «Кўктеракка Жулқунбой келибди», деб эшитдим. Бир кун гузарга чиқсам, чойхона ёнидаги ҳовуз-супада зиёфат катта. Колхозимизнинг раиси, бухгалтери, ҳосилоти, сельсовети, қўйинг-чи, ҳамма раҳбарлари ўтирибдилар. Сўраб билсам, улар орасида Жулқунбой ҳам бор экан. Узоқдан назар солдим, соч қўйган, қоп-қора киши эканлар...

Шу кун кечқурун боғимда юмуш қилиб юрсам танишлардан бири кириб: «Эшигингизда Жулқунбой сизни чақираётир», деди. Ажабланиб нима юмушлари борлигини ўйлаб, югуриб чиқдим. Кўришиб, сўрашиб, уйга таклиф қилдим. Абдулла ака ортиқча такаллуфсиз кириб меҳмон бўлдилар, суҳбатлашдилар. Билсам, у киши ҳалиги улуғлардан «Мени бирон деҳқончилик — боғбончилик илмини дуруст биладиган кексароқ киши билан таништирсанглар, суҳбатлашсам», деб илтимос қилибдилар. Раҳбарлар ўйлашиб мени маъқул кўришибди ва таништиргани одам қўшиб йўллашибди. Абдулла ака шу кун бизникида қолдилар. Суҳбатлашиб ётдик. Сўз орасида у киши: «Колхоз раҳбарларингиз маишатни жуда дўст тутадиган кишилар экан. Қарасам, иш бу ёқда қолиб, зиёфатдан бўшамайдиганман. Секингина ўзимни четга ола қолдим», дедилар. Бу сўзларидан қувондим, у кишига муҳаббатим ошди. Шу-шу Абдулла ака ҳар Кўктеракка келганларида тўғри бизникига қўнадиган бўлдилар... Кейинроқ билсам у кишининг Кўктеракка келиб юришидан мақсадлари колхоз турмушидан бир китоб ёзмоқ экан...

* * *

Абдулла ака Кўктеракда бир неча вақт гузарда, колхоз идорасида юриб, раис, ҳосилот, ҳисобчилар би-

лан сўзлашиб юрдилар. Кейин гоҳ ўзлари, гоҳ менинг ҳамроҳлигимда бригадама-бригада айланиб юриб иш бошида бўлдилар, аъзолар билан суҳбатлашдилар, колхоз ери билан танишдилар. Шундай бир кулги ёдимда: бир кун тушки пайт Абдулла ака билан айланишиб бир бригадага бордик. Аъзолар пахта чопиқ қилишарди. У киши улар тепасига бориб, ҳорма-бор бўл қилиб, ишга разм солиб турдилар, чопиқнинг қоида-усулини сўрадилар. Кейин бир кетмончига «қани сиз кетмонни бериб, дам олингчи, бир ўзимни синаб кўрай», дедилар кулиб ва кетмонни олиб чопиқ қила кетдилар.

Шундай қилиб, Абдулла ака бизнинг «Ўткин» колхозимиз билан эринмай танишдилар, колхоз кишилари ҳам у кишининг кимлигини, нима юмушда келганларини билиб олишди ва колхозимиз раисининг нобоплигидан нолиб, Абдулла акага жуда кўп аъзолар арз қила бошлашди. Абдулла акам аввалига, раисга тил тегишдан бир оз истиҳола қилиб юрдилар: ҳатто менга «қизиқ иш бўлди-ку, яхши ниятда келиб, туз берганинг тузлуғига тупуриш...» деб, маслаҳат солдилар. Мен: «Ёзинг, савобга қоласиз...» дедим. Хуллас, Абдулла ака кўпчиликнинг илтимосини ерда қолдиролмай, «Ўзи хон, кўланкаси майдон» деб газетага бир мақола (фельетон — Ҳ. Қ.) ёздилар¹ ва шундан сўнг ўша нобоп раисдан халос бўлдик...

¹ Бу фельетон 1933 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Йўловчи» имзоси билан босилган.

«АВВАЛ ПУЛИНИ ТУЛА...»

Мен 1928—1932 йилларда «Аланга»¹ журналида масъул котиб бўлиб ишлаган пайтларимда ўша даврнинг илғор зиёлилари, ёзувчи, шоирлари билан яқиндан танишиб, уларнинг мажлисларида, суҳбатларида, мушоираларида иштирок қилганман, таниш-билишлар орттирганман. Тошкентлик ёзувчилар эса (жумладан Абдулла ака ҳам) Самарқандга келсалар, кўпинча менинг уйимга қўнар эдилар.

Мен Бибихоним мадрасаси яқинидаги «Биринчи май» маҳалласида Шарифжон Ражабий исмли хўжандлик дўстим билан болохона уйда ижарада турар эдик. Абдулла аканинг кўпинча бизнинг уйда қўнишларининг сабаби шундаки, уйимиз шаҳар ўртасида, тинч, озода, биз икки дўст бўйдоқ, эрта кетиб, кеч қайтар эдик. Абдулла ака бўлса, ўз уйларидек унда дам олар, хоҳлаган ерларига борар, одатланганларидан бўлса керак, доимо узун энсиз қоғозга сиёҳ қалам билан ёза-ёза ижод қилар эдилар.

Самарқандда Маъруф Расулий² номли ўқимишли, адабиёт ҳомийси, ўзига тўқ, ўрта ёш бир киши бор эди. Уша давр мунавварлари³ кўпинча шу боғда йиғилишар, зиёфат-мажлислар, адабий кечалар ўтказишар эдилар. Йиғилишда Садриддин Айний, Абдулла ака, Абдулла Алавий, Фулом Зафарий, Ғози Юнус, Шокир Сулаймон, Элбек, Санжар Сиддиқ каби кўп қаламкашларни, адабиётчиларни ва мухлисларни кўриш мумкин эди.

Ёдимда, шу боғдаги бир йиғинда кексароқ бир киши (исми ёдимда қолмаган) Абдулла ака билан суҳбатлашиб ўтириб, «Ўтган кунлар»даги Мирзакарим қутидор образига тўхталиб, «Қайси ота ўз қизи устига кундош олиб беришга рози бўлади?»— деб эътироз бил-

¹ Бу журнал 1928-1932 йиллар миёнасида Самарқандда чиққан.

² Бу киши тўғрисида «Самарқанд тарихи» китобида маълумот бор.

³ М у н а в в а р — зиёли, ўқиган, интеллигент.

дирди. Абдулла ака жавоб қилиб, у кишини қаноатлантирдилар.

1929 йил бўлса керак, ёз кунлари эди. Бир кеч эшигимиз тақиллади. Чиқсам, Абдулла ака, Элбек, Ғози Юнус ва яна бир-икки киши йўлтовур кийинишган, кулиб туришар эди. Мен улар билан бирин-бирин кўриша бошладим ва охир Ғози Юнусга қўл чўздим. У (қизиқчи эди) кўришмай, қўлимни қайтариб, нарироқда турган извошга ишора қилиб жиддий деди:

— Аввал извошчининг пулини тўла, кейин сен билан кўришаман!..

Ҳаммалари кулиб юборишди. Мен дарров масалага тушуниб, уларни ичкарига олдим ва извошчини рози қилиб жўнатдим. Билсам, улар бир ярим ой бурун Тошкентдан саёҳатга чиқишиб, Қўқон, Фарғона, Андижон, Ўш ва қишлоқларни кеза-кеза охириги пуллари тугаб Самарқандга кириб келишган экан...

ЕЗ КУНЛАРИНИНГ БИРИДА

1935 йил эди. Марғилон шаҳар комсомол комитетида бўлим бошлиғи бўлиб ишлар ва ўқитувчилик қилар эдим. Ез кунларининг бирида мени Марғилон шаҳар партия комитетининг котиби Саъдиев ўз кабинетига чақирди. Кабинетга кирсам, Саъдиев қорадан келган бир киши билан сўзлашиб ўтирарди. Кўришдим. Саъдиев менга деди:

— «Ўтган кунлар»ни ўқиганмисан?

— Ўқиганман.

— Ким ёзган?

— Абдулла Қодирий.

— У кишини кўрганмисан?

— Йўқ.

— Кўрмаган бўлсанг, — деди кулиб Саъдиев ва Абдулла акага ишора қилди, — мана таниш...

Мен ўнғайсизландим, Абдулла ака билан қайтадан кўришдик. Саъдиев менга буюрди:

— Бу киши Марғилонга янги ёзмоқчи бўлган романи учун материал йиққани келганлар. Кетгунларича бирга ҳамроҳ бўласан, истаган жойларига олиб борсан...

Бозор ўртасида Шамсиддин Ҳожи деганнинг ташқари болохонасида ёлғиз ўзим яшардим. Абдулла акани хужрага бошлаб келдим.

Абдулла ака Марғилонда Абдуллахон Абдурахмонов, Юсуфжон қизиқ каби кўпни кўрган, тарихни билган кишилар билан учрашиб суҳбатлашдилар. Хотирамда, бир гал мен Абдулла акани Юсуфжон қизиқнинг уйига бошлаб бордим. Унда бир оз ўтиришгач, учовлашиб марҳума шоира Увайсий (Увайса ёки Жаҳон отин)нинг уйига бордик. Абдулла ака шоиранинг яшаган уйлари, баъзи қолдиқ асарлари, қариндошлари билан танишдилар, сўзлашдилар. Айтишларича, Увайсий гўзал аёл бўлган, Нодира бегим билан саройда бирга турган, Нодирага шеърятда устозлик қилган экан...

Бирор ҳафтадан кейин Асакага ўтиб, тўғри райком котибининг ҳузурига кирдик. Абдулла ака унга ўз ташриф муддаоларини айтиб, тарихни дуруст биладиган кексалар билан учрашиш орзусида эканлигини айтдилар. У бизни извошга ўтқазиб, Чўнтак қишлоғига йўллади.

Эртасига қаёқдандир Асака домла исмли бир кекса киши келиб Абдулла акага ҳамсуҳбат бўлди. Домланинг нима иш билан шуғулланишини билмасдим, аммо ўзи кўп тарих билувчи, аллома табиат, шоирнамо киши экан. У Абдулла ака билан уч кун бирга бўлди; Умархон, Маъдалихон шеърларидан ёд билар экан, Абдулла ака ёзиб олдилар. Домла у кишига яна қандайдир бир баёз китоб ҳам кўрсатди.

Кейин Абдулла ака Андижонга ўтиб кетдилар.

ҚУВОНИБ АЙТАМАНКИ...

1931 йилнинг ёзида ҳамкасб дўстим Нодир Назаров Кичик Қозировот (Тошкент) мавзесидаги боғига биз бир неча ўртоқларини меҳмонга (боғ сайлига) чақирган эди. Шу ўртоқларнинг баъзиларини илтимосига биноан меҳмондорчиликка (ганишиш мақсадида) Абдулла Қодирий ҳам таклиф қилинган эдилар. Суҳбат чоғида Абдулла акамнинг шу айтган сўзлари ёдимда қолган:

— Мен Оврупо адабиётини кўп мутолаа қилдим. Гёте, Шиллер, Лев Толстой, Чехов асарларини чуқур ўргандим...

...Улуғ Октябрь инқилобига қадар бизнинг халқ турмушдан йироқ афсоналарнигина ўқиб кифояланар эди. Шу афсоналар ўрнини босарли бирон каттароқ реалистик асар яратишга ният қилган эдим. Қувониб айтаманки, ниятимда янглишмадим. «Ўтган кунлар» романим ўзбек оиласига чуқур сингиб кирди, китобхонларни анави афсоналарни ўқишдан халос этди.

«УЛОҚДА» УЛОҚНИ ОЛИБ ҚОЧИБДИ...

Бир вақтлар Тошкентдаги Ленин номли ўрта мактабда ўқиб юрганимда Ойбек домла бизга адабиётдан дарс берардилар. Уша кезларда се-викли домламиз туфайли синфдошларим, шу қаторда мен ҳам китобхонликка берилиб кетган эдик. Домла-мизнинг тавсияси билан бошлаб мен «Ўтган кунлар» китобини сотиб олдим. Жума куни (ўша вақтда жума куни дам олинарди) нонуштадан то эртаси кун нонуш-тасигача китобни бош кўтармай ўқиб чиқдим. Мендан кейин синфдошларим ва бошқа талабалар ҳам олдин-ма-кетин «Ўтган кунлар»ни ўқиб чиқишди. Роман ҳам-мамизга ёқиб қолди. Ойбек домла роман муаллифи — Абдулла Қодирий ҳақида анча-мунча илиқ гаплар ай-тиб берди. Шу-шу бўлди-ю, бари талабалар Абдулла Қодирийнинг қайси бир асари эълон қилинмасин дарҳол сотиб оладиган бўлиб қолди.

Худди бугунгидек ёдимда: 1929 йил февраль ойи-нинг бошлари эди, Шайхантоҳур дарвозаси рўпараси-даги афишалар ёпиштириладиган деворда фавқулодда бир эълон пайдо бўлди. Чўзинчоқ-сарғиш қоғознинг гир айланаси жимжимадор безаклар билан ясатилиб, ўрта-сига йирик босма ҳарфларда: «Тез кунда «Меҳробдан чаён чиқади» деб ёзилган эди. Биз, талабалар, домлала-римиздан Абдулла Қодирийнинг янги китоб ёзаётганини эшитган эдик. Уша кезларда «Шарқ ҳақиқати» газета-сида ҳам жумбоқсимон бир эълон чиқиб қолди: «Меҳ-робдан чаён».

Газета эмас, журнал эмас, кино эмас, нима бу?

Яқин кунда маълум бўлади.

Ниҳоят китобхонлар зориқиб кутган «Меҳробдан чаён» 1929 йилнинг март ойида китоб магазинларига чиқди. Муқовасида меҳроб манзараси тасвирланган ки-тобни мактабда ҳаммадан илгари мен сотиб олдим. Уша куниеқ ўқий бошладим, кейинчалик яна бир неча бор ўқидим. Мендан кейин ўртоқларим ҳам ўқиб чиқишди. Китоб қўлдан-қўлга ўтиб юрди. Ўқиган асаринг дилинг-

га жо бўлса асти унутиб бўлмас экан. Роман қаҳрамонлари — Анвар билан Раъно тилидан бир-бирларига айтилган байт китобнинг кириш сўзида эди. Уша байт мактаб талабаларининг кўпчилигига жуда ёқиб қолди, деярли ҳамма уни ёддан биларди, мен эса уни хиргойи қилиб юрардим:

— Агар Фарҳоднинг Ширин бўлса, Мажнувларнинг Лайлоси,
Насиб бўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.
— Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жувунидан,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг мирзоси.

«Муштум»да ажойиб фелъетонлар: «Тошпўлат тажанг нима дейди», «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» каби эсдан чиқмас ҳажвий ҳикоялари билан танилган Жулқунбой деган ёзувчи ҳам шу Абдулла Қодирийнинг ўзи эканини ўшанда билиб олган, ғойибона мухлиси бўлган эдик. Мен уни қачонлардир бир кўриш, суҳбатда бўлиш иштиёқида юрардим. Бир жума кuni синфдошим Қуддус Муҳаммадий: «Абдулла Қодирийни кўришга борасанми?» деб қолди. Кўнглимдаги орзунни яширмадим: «Боравераман» дедим.

Мактаб мураббийларидан рухсат олдик. Қуддус йўл бошлади. Адибнинг уйи Эшонгузар маҳалласида экан. «Қорёғди» кўчасидан трамвай йўли бўйлаб пиёда кетавердик. Йўлма-йўл икки гузардан ўтиб, «Қатортерак»ка етганимизда «Эгарчи» маҳалласига бурилдик. Бу жин кўчани мен яхши билардим, чунки мактабга қатнаб юрган чоғимда «Қоратош»дан ўтиб, шу кўча орқали Шайхантоҳурга борардим. Энди мен Қуддусни етакловчи бўлдим — уни тўппа-тўғри «Олмазор»дан Чақар гузарига олиб чиқдим. Кейин сўраб-сўраб пешинга яқин Эшонгузарга етиб бордик.

Узун айланма кўча, худди бизнинг «Кунчак» маҳалламизга ўхшаб кетарди. Йўлкасига гадир-будир харсангтош, бесўнақай япалоқ гишт терилган. Арава йўли эса ўнқир-чўнқир, тизза бўйи тупроқ. Кўчада одам сийрак. Баланд-паст томларда лолақизғалдоқ, чучмўма қуёш тигида қовжираб ётибди. Кўча бўйлаб кета бердик. Дарвозалар, бир табақали эшиклар ҳалқасида хилма-хил қулфлар. Афтидан, эгалари боғ-роғларига кўчиб кетишган. Юриб-юриб катта тош йўлга чиқиб қолдик. Муюлишда кичкина гузар бор экан. Бунда бир боққол, битта чегачи, нарироқда кўчанинг у юзида — қассоблик дўкони-ю, бир тақачи. Мўйсафид боққолдан сўраб билсак: тошйўлдан чап томонга юрилса — Са-

марқанд дарвоза гузарига, ўнг томонга юрилса — Чорсуга борилар экан. Болалик қилибмиз: нимага, кимга борганимизни унутиб, Чорсуга қараб жўнадик. Айла-ниб-айланиб Жангоҳга келдик, қош қорайганда ҳориб-толиб интернат боғига — «Қошиқчилик»ка қайтиб келдик...

Ўша кўча кезганимиздан унча вақт ўтмай, мен «Ўтган кунлар» муаллифини учратдим, кейин бир неча бор суҳбатларида ҳам бўлдим.

Қизиқ, редакциямизга бир бор келган киши иккинчи келишида, албатта ўзига яқин бирор кишини бошлаб келарди. Бир куни чошгоҳга яқин йўлакка чиқсам, рўпарадан икки киши тўппа-тўғри менга томон келяпти. Дафъатан уларни йўлак қоронғисида таний олмадим, йўл бериб ўтиб кетдим, икки қадам юрар-юрмас орқамга қайрилиб қарасам, улар бизнинг хонамизга бурилишди. Чор-ночор изимга қайтдим, чунки шу куни редакцияда мендан бошқа киши йўқ эди. Эшикни очиб хонага киришим билан меҳмонлар менга ялт этиб қарашди, кўришдик, ўтиришди.

Катта қора кўзойнакли, жингалак соч кишини энди дарров танидим, илтифот билан:

— Хуш кўрдик. Шокир ака, қандай шамол учирди,— дедим.

— Ҳа, сизларни таниб олдим, шамол турмаса ҳам, бўрон кўтарилмаса ҳам шу томонга парвоз қилавераман,— деди ҳозиржавоблик билан Шокир ака. Сўнг кўзойнагини қўлига олиб дастрўмоли билан арта бошлади. — Ука, бу кишини танирсизлар?— дея гап бошлади у. — Дарвоқе, ўзлари тошкентлик бўладилар,— Шокир ака кўзойнагини тақиб, энди шапкасини қўлига олди.

Шокир ака бизга таништираётган бу киши ёзувчи Абдулла Қодирий эканини сал илгарироқ билиб олган эдим, шу бондан:

— Севикли адибимиз бўладилар,— дедим қувончимни ичимга сиғдиrolмай. — Бир менгина эмас, бутун коллективимиз танийди бу кишини.

Таажжуб. Мен бу кишини илгари қандай либосда кўрган бўлсам, бугун ҳам худди шундай кийимда учратдим: бошида гулли қора духоба дўппи, оёғида қора ботинка, эғнида йўл-йўл қорамтир костюм. Қорачадан келган, истараси иссиқ, салобатли адиб қаршимдаги диванга суянган ҳолда суҳбатдоши сўзига диққат билан қулоқ солиб, мийиғда кулиб ўтирарди.

Шокир ака болалар журналларининг истиқболи ва

уларнинг мухлислари ҳақида, болалар ёзувчилари энди куртак ёзаётгани, кўзга кўринган адиблар, шоирлар ва журналистлар эса ёш бўғинларга атаб махсус асарларни кам яратаётганлари тўғрисида куйиб-пишиб гапирарди. Абдулла ака ҳамон жим: дам дераза ташқарисига, дам хона шифтига, дам ҳамроҳининг юзига боқар, нималарнидир ўйлаб ичида гапирётгандек гоҳ-гоҳ бошини чайқарди. Шокир ака ногоҳ ирғиб ўрнидан турди-да, чарм папкасини титкилаб қандайдир бир китобни олди, шоша-пиша варақлаб-варақлаб:

— Биласизми,— деди у бирдан, гўё йўқотган ҳаменини топиб олган кишидек қувониб,— биринчи ва илк бор болаларга атаб ҳикоя ёзган адиб Абдулла Қодирий десам янглишмайман, ишонинг! Мана, «Улоқда»ни олинг, ҳали-бери ўзбек ҳикоянавислари болалар ҳаётидан бунчалик ўринлатиб ҳикоя ёзганларича йўқ. «Жинлар базми» ҳам аслида болалар учун ёзилган ҳикоя. Иложи бўлса буларни болалар журналларида расмлар билан безаб босиб чиқарса чакки бўлмайди.

Боядан бери «лом-мим» демай ўтирган Абдулла Қодирий Шокир аканинг сўзини энди ортиқча деб билди шекилли, суҳбат мавзуини бўлак ёққа бурди.

— Журналга кўпроқ бўёқли расмлар босиш керак, табиатнинг турли-туман манзараларини болалар ёқтиришади, имкони борича ўлкамиздаги ҳамма парранда-даррандаларнинг худди ўз рангида расмини солиб, остига қисқа-қисқа ғазалми, масалми ёзиш керак. Бунда болалар табиат гўзалликлари билан ошна бўладилар ҳамда беҳад завқланадилар, журналингизнинг ҳам қадр-қиммати ошади. Менинг маслаҳатим шу сизларга, укалар...

У кишининг гапларини жон қулоғим билан тингладим. Шокир ака эса «билиб қўй!» дегандек менга неча бор атайлаб қаради. Буни мен сезиб турдим.

Ходимларимиз тушки танаффусдан қайтишди. Улар оға ёзувчилар билан саломлашиб ўз жойларига ўтиришганларида Шокир ака билан Абдулла Қодирий хайрмаъзур қилиб хонамиздан чиқиб кетишди.

— Бирор нарса келтиришибдими?— кимдир сўраб қолди мендан.

— Талай эсдалик қолдиришди,— дедим қувониб.

Ростдан ҳам, улар ёш авлодлар учун унутилмас хотиралар қолдиришган эди...

Уч кундан сўнг Давлат кутубхонасидан «Болалар дунёси» журналининг 1923 йилда чиққан 2—3 сонини олдириб келдик, унда Абдулла Қодирийнинг «Улоқда»

ҳикояси босилган эди. Редакция ходимлари катта қизиқиш билан ўқиб чиқдик. Журнал ҳикоя ҳақида муаллифнинг махсус изоҳини ҳам берибди. Изоҳда: «Бу ҳикоя 1915 йилда ёзилган эди. Болалик даврининг ёдгори бўлгани учун ортиқча ўзгартишлар киритмадим», дейилган.

— Буни қаранг,— деди Халид кўзларини порлатиб, ҳикояда ўзига ёққан бир жумлани овоз чиқариб ўқий кетди, — «...қуюшқони ҳам ўрнида, эгар ҳам яхши кўнган, қоринбоғи ҳам жипс, югани ҳам аъло даражада. Лекин умулдуруғининг йўқлиги бир оз кўнглимни ғаш қилди...

Энди тойчам жуда ҳам гижинглаб кетди. У ёқ-бу ёғини супургандан кейин устунга қантариб қўйдим, энди қолди: оқ жужунча камзулимни, ўрисча шимни, амиркон этикни, бахмал дўппимни кийиш... Ана шундан кейин отга минсак чин тўра бўламыз-да!»

— Болаларнинг ўзига яраша характерлари қойил қилиб тасвирланган, мана ана шу жойи...— деди Мажид ва ҳеч кимга қулоқ солмай, ўзича дўриллаган дағал овози билан ўқий бошлади. «...Биз тўртталамиз отларимизни қатор қўйиб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб турдик. Нурхон дадасидан ола йўргани сўраганда қилган баҳонасини айтиб кулди. Ҳайдар соқов саман отининг йўлда Шокир мишиқининг байталига қараб кишнаганини айтиб, Шокирни масхара қилди. Кулишамиз. Шокир бўлса бурнини торта-торта: «уялиб кетдим, бундан сўнг бия минмайман», деб қизариб бўзарди. Отимнинг умулдуруғига уларнинг ҳаваслари келиб, баҳосини сўрашди, мен: «ўн беш танга» деб кумуш қамчимни ҳам кўрсинлар учун ўйнагансимон эгарнинг қошига тақ-тақ уриб қўяман. Улар: «Қани, қани, кумушми?» деб қамчимни қўлимдан олиб кўрадилар».

«Улоқда»ни ҳар қайсимиз улоқ қилиб, ўзимизга ёққан, маъқул бўлган жумла, ибора, тасвирларни турли оҳангга солиб ўқидик. Тўғриси, шу вақтгача болалар ҳаётига оид босилиб чиққан, аниқроғи, биз ўқиган ҳикоя, лавҳалар ичида «Улоқда», ҳеч шубҳасиз, улоқни аллақачон олиб қочибди.

Афсуски, бу ажойиб ҳикояни «Қолхозчи болалар»да босишга имкон тополмадик. Биринчидан, ҳикоя анча узун, иккинчидан, Абдулла ака — қисқартириб беришнинг иложи йўқ, дегандек бўлдилар. Шунга қарамай, биз «Улоқда»ни кўчиртириб эсдалик учун редакция делосида сақлаб қўйдик.

ИШ АДОЛАТЛИ БУЛСИН

Тошкент шаҳри Чўпонота, Қатортол ва Самарқанд дарвоза мавзелари боғдор — деҳқонларидан ташкил топган ширкатимиз давлатга картошка, сабзи, пиёз, карам, помидор ва олма, узум, ўрик, шафтоли етказиб берар, эвазига пул, саноат ҳамда озиқ-овқат моллари олар эди (1929—1932).

«Баракат» деб аталган бу ширкатимизнинг идораси Самарқанд дарвоза маҳалламизда, бир бойнинг болохона уйида¹ жойлашган бўлиб, ширкат раиси Маҳмудбек исмли киши, ширкат ҳамда янги тузилган колхозлар тафтиш комиссиясининг раиси мен, Абдулла Жулқун эса котиб эди. Мен қанчалик ташкилотчи бўлмай, барибир саводсиз эдим. Ширкат, колхоз ишларида Абдулла Жулқун билан кўпинча маслаҳатлашар эдим. У, мен фалончиман, деб ўзини юқори тутмас эди. Ҳаммамизга баробар, маслаҳатини, хизматини аямас эди. Баъзи масалаларда «раисман» деб сўзимизни ўтказмоқчи бўлсак, хатомизни тушунтирарди, ўз сўзини исбот қиларди.

Уша йиллари мен (1929—1930 йиллар) қулоқ қилиш комиссиясида ҳам ишлаганман. Шунда, ёдимда, биз Чўпонота мавзедан ўнлаб ер-мулки кўп бойларни қулоқ қилиш рўйхатига олдик, номзодларни умуммаҳалла мажлисида овозга қўймоқчи бўлдик. Шунда, бир кун Абдулла Жулқун келиб комиссияга шундай мурожаат қилди:

— Ҳурматли комиссия аъзолари, сизлардан бир илтимосим бор.

— Қандай илтимос, марҳамат,— дедик.

— Рўйхатингиздаги Усмонхон домлани қулоқ қилинмаса...

— Нега, унинг ери катта, мулки кўп, киши кучидан фойдаланган, биласанми?

¹ Ҳозирги «Самарқанд» чойхонаси ўрнида (Ҳ. Қ.)

— Биламан... — деди кулиб Абдулла,— аввало ер-мулк унга отасидан мерос қолган. Кейин, ўзи беозор, кўп йиллаб мударрислик қилган, сиз-бизга илм-одоб берган олим киши. Мадрасалар ёпилгандан буён қўлида кетмон, доим боғида меҳнат қилиб келади. Баъзан, каттакон боғини ишлаб улгурмаган чоқларда, битта-яримта одам ёллаган бўлса бордир...

Бир оз бўшашиб, ўйланиб қолдик.

— Нима қилиш керак, шунча катта ер-мулки билан уни қўйиб қўявериш керакми, сенинг-ча?— дедик.

— Йўқ, менимча, унинг ортиқча ер-мулкни давлат ихтиёрига олинса-ю, ўзини қулоқ қилинмаса, илмини, маърифат йўлида элга қилган хизматини ҳисобга олинса адолатли иш бўларди...

Биз Абдулланинг фикрига қўшилдик, уни рўйхатдан ўчирдик...

МАКТУБ¹

Мана, қўлимда «Ўтган кунлар»нинг сўнгги саҳифаси... Уни икки кун ўқидим. Тасвирланмиш воқеанинг «иштирокчиси» бўлдим.

Абдулла Қодирий! Биласизми китобингизнинг сеvimли қаҳрамонлари билан жудолашиш менга нақадар оғир! Воқеа ўтмишдир, шундай эса-да, у менинг юрагимда сира-сира унутилмас таассурот қолдирди ва ишонтира оламанки, бу таассурот ҳамма китобхонда ҳам бирдай-дир. Шу кунгача менга номингиз таниш эмасди. Энди «Ўтган кунлар»нинг ҳар бир сатрини, умуман асарларингизнинг ҳаммасини қайта-қайта ўқишга тайёрман.

Китобингизнинг муқаддимасида ўзингизнинг ҳали тажрибасизлигингизни айтиб узр сўрайсиз, камтарлик қиласиз... Эҳтимол, сиз йигирманчи йилларда ўз истъдод кучингизга ишонмай қарагандирсиз... Бироқ, уни (истъдодни. ред) ўша чоқлардаёқ кучлилигини китобингиздан сезасан, қадрлайсан, киши. Мен ёзувчига биринчи мактуб ёзишим. Бинобарин, эҳтимол кўнглимдагини ифодалай олмасман. Лекин, Сиз ёзувчисиз, мени тушунасиз. Мен Сиз яратган қаҳрамонларни сиз севган каби (бунга ишончим комил. Чунки, ҳар бир етук чиройли образ муаллифнинг қаҳрамонига бўлган муносабатидан келиб чиқади) севиб қолдим.

Ахир, Отабекни севмаслик мумкинми! Отабек каби оқибатли, садоқатли ажойиб йигитлар ҳозирги кунимизда ҳам бўлишини истардим. Афсуски, улар жуда оз... Кумуш ва унинг ота-оналари-чи? Ниҳоятда яхши тасвирланган. Аммо у ердаги ҳукм сурган баъзи одатлар менга жуда ажиб, ғариб туюлди. Отабекнинг ота-онаси томонидан, иккинчи уйланишга мажбур этилиши эпизодларини ўқирканман аччиғландим, ғазабландим. Бу қандай зўрлик, адолатсизлик! Бу зўрлик оқибати нима

¹ Мактуб эгаси ёзувчини ҳали ҳаёт деб билади ва унга бевосита мурожаат қилади.

билан тугабини наҳотки улар тушунмаса? Бу қадар бе-
маъни одатлар ҳам бўларкан-да... Отабек тақдири шун-
дай фожиа билан тугаши жуда оғир, қайғули, алам-
ли.

Менга ёқиб тушгани яна шуки, Сиз, ўтган асрнинг
50—60 йилларини, умуман тарихий воқеаларни, Тош-
кентни жуда яхши тасвирлайсиз. Мен 1941 йили ўша
ерда туғилганман. Бироқ, очигини айтсам, ўз туғилиб
ўсган тупроғим тарихини сира билмайман. Бу ҳол ачи-
нарли, албатта.

Тарихий воқеалар, фитна, иғволар, Отабек ва Кумуш
ўрталаридаги соф муҳаббат — булар ҳаммаси роман-
нинг асосий мазмуни. Мен ана шу мазмунни дарҳақи-
қат воқе тарих, кечмиш қаҳрамонлар деб чиндан ишон-
гим келади.

Менда қайта-қайта: нега ҳаёт китобда тасвирланган
каби бўлмайди?— деган савол туғилади. Баъзан шундай
кунлар бўладики, яшаш жуда оғир, умидсиз туюлади.
Шундай чоқларда, менинг бирдан-бир овунчоғим китоб
бўлади. Унга муккадан кетаман... Мен шодон, бахтли-
ман, қаҳрамонлар билан қўлма-қўл бораман, улар би-
лан бирга яшайман, севаман, гўё асарга қандайдир ҳис-
са қўшгандай, уни тўлдиргандай бўламан... Ниҳоят, бу
берилиб ўқиш замирида қандайдир бир ҳақиқат очил-
гандай бўлади-да, бояги умидсизликларимдан қайтган-
дай, ҳаётга яна муҳаббат қўйгандай бўламан. Қани эн-
ди, воқеалар китобдаги каби бирдан ўзгарса-да, ўзгача
тус олса...

Мен энди Сизнинг ҳамма асарларингизни ўқиб бо-
ришга ҳаракат қиламан. Чунки улар менга фақат қу-
вонч, севги бағишлайдилар. Қизиқ, сиз «Ҳозирги кун-
лар»ни қандай тасвирларкансиз-а? Уйлайманки, буниси
ундан ҳам маҳоратлироқ бўлса керак. Негаки, «Ўтган
кунлар»дан кейин хийла вақт кечди.

Абдулла Қодирий! Вақтингиз етишса, мактубимга
жавоб қилишингизни, сиз билан ўртоқлашиб, ёзмишлар-
им тўғрисида фикрингизни эшитишни истайман. Мени
тушунинг. Юқорида деганимдай, мен ҳали ҳеч кимсага
бундай мактуб ёзмаганман. Буни ёзишга мени Сиз ва
Сизнинг китобингиз мажбур этди. Кўпдан-кўп раҳмат.

Сизга ҳурмат ва эҳтиром билан Неломняше ЛЮДА.
Сўнги сўз: Билсангиз эди, Отабек ҳақида яна бирон
нарсга ёзиб беришингизни жуда истайман!

1961 йил, 20 август,
Львов шаҳри

ЧИМКЕНТДА

Қодирий, 1923 йилдаги хасталикдан сўнг, докторлар маслаҳати билан бўлса керак, уч-тўрт йилгача, ҳар ёз бир бор саёҳат (қимизхўрлик)га чиқиб келишни одат қилган эдилар. Шу саёҳатлардан иккитасида мен дадамга ҳамроҳ бўлганман.

Едимда, биринчи гал, Қодир бобом вафот этган йили, қулупнай пишиғи кезида, бибим, дадам, опам — тўрттовимиз Чимкентга бордик. Унда аввал шаҳар ичида Файзулло исмли юшоқ табиатли бир йигит (чамаси бу йигит ўқитувчими ёки газета ходимими экан)нинг болохонасида бир неча кун турдик. Кейин «Қўчқор ота» булоқ суви яқинидаги бировнинг сайхон бедазор боғида, катта-катта садақайрағочлар тағидаги супа устига оқ чодир (пашшахона) тикиб, шунда дам ола бошладик.

Турган еримиз жуда хуштабиат, тепамизда куни билан чумчуқлар чирқиллашар, ҳар кун эрталаб дадам корзинка кўтариб бозорга тушиб нонуштага иссиқ нон, тухум, қаймоқ, қимиз олиб келар, пешинлик ва кечликка эса дадамнинг ўзлари керосинкада гўшт қайнатар, шилпилдоқ қилар, кабоб пиширар ва эртадан кечгача сув, чой ўрнига ҳам қимиз ичар эдилар.

Бир куни шундай бўлган эди: турадиган еримиздан озгина нарида бутазорлар орасида мусаффо сувли кичкина кўл бор эди. (Чамаси бу кўл булоқ сувидан ҳосил бўлган эди.) Баъзан дадам мен билан шу кўлга бориб чўмилиб қайтар эдилар. Бир гал дадам чўмилиб, мен кўл лабида томоша қилиб ўтирган эдим, бутазорлар орасидан тўсатдан бир катта семиз чўчқа чиқиб қолди. Мен (шу чоққача чўчқа кўрмаган эдим) кўрқиб кетиб «дада, бўрдоқи келяпти!» деб юбордим. Дадам кулиб, кўлдан чиқиб уни ҳайдаб юбордилар ва шу-шу «бўрдоқи келяпти» деб менга ҳазил қиладиган бўлдилар...

Иккинчи гал ҳам Чимкентга, 1927 йилнинг эрта ёзида дадам билан бир бева кампирнинг боғдек катта ҳовлисига қўндик. Боғ ўртасига қатор иккита катта кат қўйиб, чодир тутиб, бирга ош-таом қилиб, шунда дам олдик. Дадам баъзан уй эгасининг жомашовини олиб, самоварда сув иситиб, хотинлардай чўнқайиб ўтириб, кир ювар ва ёнига қўйиб қўйган косадаги қимиздан дамба-дам ичиб, мени ҳам «ичсанг-чи» деб қистаб қўяр эдилар.

Чимкентда дадамнинг ошналари кўп, иззат-ҳурматлари зўр эди. Ҳар кун бир-икки жойга зиёфатга бори-лар, қимиз-норинхўрликдан бўшамас эдик. Бир кун шундай ҳангома бўлгани ёдимда: шаҳар четроғида, кимнингдир боғида катта зиёфат бўлди. Олтмиш-етмиш чоғли меҳмонлар супаларда, ҳовлида давра қуриб ўтириб, шўрвага лочира тўғраб, олдиларига қўйилган тоғора-тоғора қимизлардан шопириб ичишар, бир чеккада уч-тўрт киши норинга гўшт тўғрар эди. Дадам тўрдалар, суҳбат чорттанг, аския — кулги авжида эди.

Шу вақт улфатда ўтирганлардан бириси (жўрабоши бўлса керак) «фалончи қани, кўринмай қолди», деб бир хизмат қилувчидан сўраб қолди. Хизматчи кулиб «ҳов аналар, ўрикзорда ўт орасида ухлаб ётибдилар», деб кўрсатди. Ухловчи ўрта ёшли семиз киши, мевалар тагига тортилган катта-катта ариқлардан бирига чалқа тушиб ўтлар орасида хуррак отарди... Кейин жўрабоши улфатларига қараб, «жим туринглар, ҳозир бунини бир бошлайман» дегандай имлаб ишора қилди ва кетмонни олиб, супа тагидан ўтувчи катта ариқдан сув очди-да, тўғри ҳалиги ухловчининг тагига йўллай бошлади.

Ҳамма жим кулиб қараб турар эди. Жўрабоши сув тўсилиб қолмасин учун аста ўт ораларини қўли билан очиб-очиб, ариқни чўп-ҳаслардан тозалаб, сувни ухловчига томон бошлаб борар эди. Ухловчи чамаси қимиз ичиб маст бўлганми ёки уйқудан қолганми, ҳайтовур қотиб ухлар эди. Ниҳоят, сув етиб бориб ухловчининг бош томонидан аста тагига кириб ва оқ сурп ятак-лозимини ивитиб оёқ томонига оқиб ўта бошлади. Бироқ ухловчи ҳамон хуррак отгандан — отарди. Ухловчининг қўли сувга чўка бошлади. Шу вақт бирдан унинг хураги тўхтади, кўзларини катта очди-да, сув ичидаги қўлларини қимирлатиб кўрди ва қўрқув аралаш ўрнидан туриб кетди. Қийқириқ кулги бошланди.

Биз Чимкентдан извош кира қилиб Сайрам сайлига жўнадик. У ерда икки-уч кун туриб янги очилган интернатда меҳмон бўлдик. Шунда дадам шоир Юсуф Сарёмийнинг¹ уйига бориб, унинг авлодлари ва маҳалла кексалари билан анча суҳбатлашдилар.

Биз бирор ой саёҳатдан сўнг Тошкентга қайтдик.

ОТАМ ЯРАТГАН БОҒ

Кўпчиликни бир нарса қизиқтиради:

— Абдулла Қодирий боғбончиликка, деҳқончиликка моҳир, ер чопишга жуда полвон экан, тўғрими?

Албатта бу савол кишиларни қизиқтириши мумкин. Чунки, ёзувчилик ва деҳқончилик касблари бир-бирига ёндош эмас. Кетмон билан ер чопиш қайдаю, қалам билан асар ёзиш қайда! Қодирийнинг ўзлари ҳам «Қалам — ўқлоғи, адабиёт — кетмон бозори эмас», деб ёздилар. Ёзувчи Ойбек эса «Абдулла Қодирий ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди», дейди ўз хотирасида.

Тўғри, у киши худди шу бир-бирига зид икки хислат эгаси эдилар. Қодирий ўз таржиман ҳолларида шундай ёзадилар: «Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта, билмадим. Аммо ёшим етти-саккизга етгач, қорним ошга тўймаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшли бир чол отамнинг меҳнатида 1300 саржин² боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очликка дуч келиб, қиши билан жаврашиб чиқар эканмиз».

Жосият бибимнинг: «Бобонг шунчалик золим, меҳнатга аёвсиз бўлса ҳам, болалар мактабга бораман,

¹ Юсуф Сарёмий тахминан 1840 йилда Чимкентнинг Сайрам қишлоғида туғилиб, 1912 йили шунда вафот этади. У Чимкент ва Бухоро медресаларида ўқийди. Лирик, ҳажвий шеърлар ёсади. Сарёмийнинг шеърлари инқилобгача баёзларда нашр этилган. Вафотидан сўнг, 1914 йилда шоир Тавалло томонидан «Баёзи Мавлавий Сарёмий» номи билан унинг асарлари алоҳида тўпланиб нашр этилган. (Ҳ. Қ.)

² Саржин — ярим гектардан мўлроқ ер. (Ҳ. Қ.)

сабоқ оламан, деса ишдан озод қиларди», дейишларидан ва 1908—1912 йилларда рус-тузем мактабида дадам билан бир синфда ўқишган марҳум Акмал амакнинг «Абдулла баъзан дарс чоғида «Буни қара, Акмал» деб ишдан қабариб кетган қўлларини менга кўрсатар эди», дейишидан Қодирийнинг жуда ҳам ёшликдан оғир меҳнатга кўникканликлари кўринади ва бу табиий ҳам эди. Чунки, юқорида айтилгандек, Қодир бобо шу чоқларда жуда кексайиб, яшаш манбалари бўлган боғ ишлари ёш амакиларимга, дадамизга қолган бўлади.

Қодирий «Ўтган кунлар»да ёзадилар:

«Бугун Азизбек ғолибият далдасида қўрғонлардан бир айланиб чиқмоқчи эди. Шунинг учун Самарқанд дарвозасидан ўтиб, қўрғон ости билан Чақарга қараб юришадилар. Қўрғон Чақарнинг чуқур жарлик ариғига тақалиб тугалар эди. Чақар суви устига Қўрғон тиклаш мумкин бўлмай, жарнинг усти қўрғондан табиий бўш эди. Аммо жарнинг нариги томони бир тепадан иборат бўлиб, жануб биқини маълум Чақар суви билан, Ғарби Бўзсув — Кўкча ариғи билан ўралган, бурун каби бу тепа қўрғонсиз ҳам душманнинг ҳужумига ўнғайсиз эди. Тепа устига сипоҳлар туриши учун бир неча бинолар солинган. Жануби-ғарбга қаратиб бир, ғарбга қаратиб бир ва шимоли-ғарбга қаратиб яна бир, бариси учта тўп қўйилган эди. Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар».

Худди ана шу жарликдан оқувчи Чақар ариғининг яқинида бизнинг ҳозирда ҳам яшаб турувчи боғимиз жойлашган. Шу ўринда дадам кулиб айтиб берган бир хотиралари ёдимга тушиб кетди.

— Бир йил, хон-беклар ўртасида қандайдир уруш бўлади-да, мазкур тўплардан тўпчилар ўқ узадилар. Отилган ўқларнинг бириси бизнинг боғ тепасидан учиб ўтиб дадам (Қодир бобом) ҳавуз лабига экиб ўстириб қўйган зўр тераклардан бирини белидан чўрт узиб кетади. Баъзан шу теракни эслаб «Зап зўр терак эди-да, баччағар бекларни тўпи белидан учуриб кетган, ҳақини тўламаганлар», деб «шикоят» қилиб қўярди, дадам...

Боғимиз жарлик ёқасида бўлгани учун уч хил паст-баланд текисликлардан тузилган эди. Бу текисликлар осонлик билан бўлмаган. Қодир бобо ва Жосият библиримизнинг тепа бузиб замбиллаб тупроқ ташишидан, жарликларни тўлдиришидан ҳосил бўлган. Жосият бибим баъзан нафаслари сиққанда ҳасрат қилар эдилар:

«Бобонгни зуғуми, тепа бузиб тупроқ ташитиши мени адо қилган. Иссиқда терлаб, ариқдан сув ичавериб ўпкамни шамоллатганман...»

1924 йилда Қодир бобом 104 ёшда вафот этдилар. 1926 йилда эса боғимиз учта ака-укалар ўртасида бўлинди. Катта Раҳимберди амакимга камбағалроқ бўлгани учун бир таноб келадиган энг обод ва иморатли жойларни беришди. Кичкина Қудратилла амакимга ҳам бирор танобли узумзор обод жойлар тегиб, уй қуриб чиқиб кетди. Энг пойгакдаги бир ярим таноб чамаси келадиган биносиз, мевасиз ўнқир-чўнқир ўпқонзор ерлар эса бизга тегди.

Мирлар маҳалласининг бизнинг еримиз пойгагига қўшни уч танобдан мўлроқ қаровсиз ётган вақф¹ ери бор эди. Уша йили дадам шу ерни ҳам маҳалладан 600 сўмга сотиб олиб қўшдилар. Бу сотиб олинган ер ҳам пастлик, тепалик бўлиб юқориси кундузи одам юрса қўрқадиган қайрағочзор, пастси эса доим сув тошиб чимзор бўлиб деворсиз кўчага қўшилиб кетган, кимсалар мол боқадиган тошлоқ ер эди. Қодирий олдиларида энди ана шу ерларни обод қилиш, турар уйлар қуришдек зўр вазифалар турар эди.

Қодирий беш йил меҳнат қилдилар. (Албатта, зарурат бўлганда уста-мардикор ҳам ишлатилди.) Қуёш тифасида оқ қалпоқ, оқ камзул кийиб олиб махсичан тепа буздилар, замбилғалтаклаб тупроқ ташиб чуқурларни тўлдириб ер текисладилар. Тўнкаларни (қайрағочларни маҳалла клуб солиш учун кесиб олиб кетди) қазиб ер очдилар, тош тердилар, ўзлари ҳам қолқорайиб чуйкаб кетган эдилар. Қизиқ, у киши шу зайл кун билан меҳнат қилар эдилар-да, кечқурун ювиниб, кийиниб олгач то кечлик таом тайёр бўлгунча қўлларини орқаларига қилиб келиб, иш тепасида тўхтаб бугунги қилган ишларини томоша қилар, гўё у, киши бугун бир зўр асар ёзганлару ўзлари ўқиб ҳузур қилгандек...

Дадамнинг бу меҳнатларини хотирласам «Обид кетмон» қиссасида ёзган шу сатрларини эслайман: «Мулла Обид... фавқулодда кетмон ва «дахшатли» замбилғалтак билан тепага ҳужум бошлади. Ҳар бир замбилғалтакда ярим арава чоғлик хирмон тепанинг тупроғи кўчиб турарди. Бир кунлик иш натижасида ернинг анчагина сатҳини олган уч юзтача кичкина қабрчалар ҳосил

¹ Кўпчилик жамоат ери.

бўлади. Тепадан ҳам мураббаъ ўн беш саржин чамаси янги ер очилади... Мулла Обид кеча-кундуз тинмай ишлайди, чўпдек қотиб кетади, бурни сўррайиб қолади...» ва беихтиёр «ўзлари бошларидан кечирганлар-да, шунинг учун меҳнатни жуда завқли тасвирлайдилар, ҳатто киши қўлига кетмон олиб тепа бузгиси келади» деб ўйлаб қўяман...

Шу алфоз, хароб, ташландиқ ерлар тартибга солиниб, атрофига девор олинди, дарвоза қурилди. Шафтоли, олма, олча, гилос, ток, бедазорларга ва экинзорларга ажратилиб чиройли бир боғ ва ичин-тошин оқ тункавонли бинолар бунёд бўлди. Тепа тагидан боғни иккига бўлиб ўтувчи узун янги очилган ариқда сувлар шарқираб оқар, четларига қатор экилган қозиқ тол ва боғ теварагига ўтказилган кўк тераклар зўрайиб ўсиб, гўё зоғлар «учмаган» бу ерларда, энди, булбуллар наво қилар эди. Бу меҳнат завқи, самараси эмасми? Менимча, Қодирий, шунинг ўзини зўр бир ижод деб билар эдилар...

Қодирий шу боғ обод қилиш даврида ва умуман сўнгги йилларда негадир ҳеч қаерда боғланиб ишламасди, фақат қиш кезларида «Меҳробдан чаён»ни ва «Обид кетмон»ни ёздилар. Бизнинг асосий ҳаёт манбаимиз эса боғдан, деҳқончиликдан оладиган мўл ҳосилимиз бўлди.

Бизнинг боғ обод қилиш йилларимиз (1926—1931) жуда мураккаб давр эди: ер ислоҳоти, паранжи ташлаш, саводсизликни тугатиш, шўро сайловига ҳақлиҳақсиз қилиш, қулоқ қилиш, колхоз тузиш каби компанияларнинг авж олган йиллари эди. Бу компанияларнинг ҳар бири ўз воқеаларига бой бир тарихдир. Маҳалламиздаги баъзи тушунмаган ғаразгўй «активист»лар «Жулқинбой бойиб кетди, уни қулоқ қилиш керак», деб юқори идораларга арз қилиб чиқувчилар ҳам бўлди. Бироқ раҳбарлар бу гапга бош чайқаб қулишарди.

Колхоз тузиш даврида шаҳар ичидаги ери каттароқ, колхозга кирмай қолган хўжаликлар учун ширкат тузилган эди. Ҳар бир ери катта якка хўжалик ўз даромадидан бир қисмини завод, фабрика ва йирик ташкилот ишчиларига топшириши, эвазига эса давлат нархида пул, озиқ-овқат, саноат моллари олар эди. Масалан, биз Новза, Чўпонота, Самарқанд дарвоза мавзеларидан тузилган «Баракат» номли ширкатга аъзо бўлиб, дадам шу ширкат раисига котиблик қилар эдилар.

1931 ёки 1932 йил бўлса керак, шийпонимиз қарши-сидаги ярим танобдан мўлроқ ерга картошка экдик. Дадам тажрибали деҳқонлар билан маслаҳатлашиб, картошкани қайта-қайта чопиқ ва бароб қилиб, вақти-вақти билан сув оқизиб ҳиммат билан тарбия қилдилар. Шунда, ёдимда, кимдир картошканинг пуштасига кўчанинг майда тупроғидан солинса ҳосил яхши бўлар экан, деб маслаҳат берди. Бироқ, дадам, «Кўча тупроғи халқники, уни уйга киритиб бўлмайди» дедилар...

Шу йил эккан картошка, сабзи, пиёз, шолғом, қовоқларимиз кўп ҳосил бердики, ўраларимиз, ертўлаларимиз тўлиб, картошка, сабзиларни ер қазиб кўмишга тўғри келди. Ҳар замон мен бу деҳқончилигимизни хотирларканман, «Обид кетмон»дан шу сатрларни эслайман:

«Қишлоқда шов-шув кўпайди:

— Обид кетмон картошка экибди — ҳар биттаси замбаракнинг ўқи; шолғам экибди — ҳар бири сават кўтарганда бошга кўйтурган чамбарак; лавлағи экибди — ҳар бири чақалоқ бола; қовоқ экибди — сизга ёлғон худога чин, ҳар бири эшакнинг хўтигидек!.. Буларни жойлаш учун Холмирза аканинг ўчоғи ҳам бўш қолмай яна ярмиси ортиб қолибди... илгари омборингни тайёрлаб ундан кейин деҳқончилик қилмайсанми, хотин талоқ!... дейишади».

Шу йил картошканинг бир қисмини қоплаб, бир аравага юклаб, кўп деҳқонлар билан бирга қизил карвон бўлиб, собиқ Товуқбозор бекатидаги Тоштрам депосига олиб бориб топширдик (дадам ўринларига «вакил» бўлиб аравага ўтириб мен борган эдим). Эвазига пул, чиг, ширинлик олиб қайтдик...

Хотираларимда ёзганимдек, Қодирийнинг Исмоил Обидов номли бир эски дўстлари бўлар эди. У дадамдан ўн беш-йигирма ёш катта, ўзи 1904—1906 йилларда чиқарилган «Тараққий» газетасига муҳаррирлик қилган, адабий, ижтимоий, сиёсий анча билимли, кўҳна партия аъзоси, юқори раҳбарлик ўринларда ишлаб, ўша чоқлардаёқ шахсий пенсионер бўлган киши эди. У содда кийинар, кўзойнак тақар эди, баъзан-баъзан бизни кига келиб дадам билан суҳбатлашиб кетар эди.

Иссиқ ёз кунлари эди. Бир кун пешин чоқларда, шийпон рўпарасидаги тепалик токзор ичига (токлар ҳали ёш бўлгани учун, ишком ўрталарига узун-узун ариқ тортиб) экилган жўхори, мош, ловияларни дадам

билан чопиқ қилар эдик. Исмоил Обидов эски қора чарм портфелини қўлтиқлаб дарвозадан аста кириб келди ва дадамнинг юқорида эканликларини билиб, тўғри иш жойимизга чиқиб тўхтади. Кўришиб ҳормабор бўл қилишди, ҳол-аҳвол сўрашишди.

— Кечирасиз,— дедилар дадам ишда давом қилиб,— озгина қолди, битириб қўяй, сўнг уйга тушамиз... Чопиқни ҳозир тугатиб қўймасам, ариқнинг нами иссиқда дарров қочади, чопиқ қийинлашади, қайта сув бергунча вақт ўтади...

— Ишлайвер, ишлайвер, ишим зарур эмас,— деди Исмоил Обидов. У ток салқинига ўтиб, чўнтагидан тамаки халтасини чиқариб, узун муштугини тўлдириб тутатди ва шу ҳолатда дадамнинг тезкор, шахт ишига қараб турди-да, ачинган оҳангда деди:

— Мен сенга ҳайронман Абдулла! (У дадамни «сен»лар эди).

— Хўш?— дедилар, дадам ишда давом қилиб.

— Сен ўзинг кимсан, ёзувчими, деҳқонми?

Қодирий кулдилар:

— Униси ҳам, буниси ҳам...

— Йўқ, кулма!— деди у жиддий,— ўзинг ёзувчи бўлсанг... оғир меҳнат қилиш сенга нечун керак?..

Қодирий яна кулдилар:

— Оила боқиш учун...

— Оилани ёзувдан боқиб бўлмайдимиз?

— Бўлади,— дедилар Қодирий ҳорғин оҳангда ва ишдан тўхтаб кетмон дастасига суяниб жиддийлашдилар,— айтинг-чи, Исмоил Обий, ёзганларим сизга ёқадими?

— Ҳа, жуда ёқади.

— Кўрдингизми, агар кетмон билан меҳнат қилиб оила боқмаганимда, ёзганларимни севиб ўқимас эдингиз... яъни пул топиш ниятида қилинган ёзувчиликда ва умуман бирор манфаат билан ўлчанадиган санъатда сифат бўлмайди. Албатта, бу сўз билан мен ҳаммани оғир меҳнатга чақирмоқчи эмасман. Бироқ, ўзим ёшликдан бунга ўрганганман. Оғир меҳнат менга асло ҳалал бермайди, аксинча, жисман, руҳан ўзимни соғлом, тетик сезаман.

Исмоил Обидов Қодирий жавобларига қарши бир сўз демади. Чекиб бўлган муштугининг кулини сўри бағазига уриб-уриб, қоқди ва ток бағрида юриниб битта-яримта нишона қилган узумларни томоша қила бошлади. Қодирий эса тез-тез чопиқ қилар эдилар...

1931—1932 йиллардан бошлаб колхозлар қурилиб, қишлоқ ҳаётида янги давр бошланди. Бироқ, қишлоқларимизнинг ўтмиши ва янги ҳаёти тўғрилигида ўзбек адабиётимизда ҳали бирон асар яратилмаган эди. Бундай асарларнинг биринчи навбатда яратилиши зарурлигини ўша давр вазияти, яъни қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, деҳқон ҳаётини яхшилашни сиёсатимиз тақозо этар эди. Қодирий бу муҳим соҳа бўйича ҳам биринчи бўлиб катта асар яратишга бел боғлайдилар.

1932 йилдан бошлаб «Обид кетмон» қиссасини ёзиш тараддудига тушадилар. Бу қиссада қишлоқнинг ўтмишини, Буюк Октябрь инқилобидан сўнгги ер ислоҳоти, колхозлар қурилиши жараёни ва унинг якка хўжаликка қараганда афзаллиги каби муҳим масалалар ёритилиши, тасвирланиши керак эди.

Қодирий гарчи ер меҳнати, боғбонлик, деҳқончилик каби зироат илмларидан нисбатан хабардор бўлсаларда, барибир, қишлоқ-колхоз ҳаётидан асар ёзиш учун бу билимларини ҳали жуда оз деб тушунардилар. Шу йилдан бошлаб у кишининг қишлоқ ҳаётини чуқур ўрганиш учун ажойиб сафарлари бошланди.

Маълумотларга кўра, у киши кўпроқ Мирзачўл, Оққўрғон, Алимкент, Занги ота, Қонқус, Дамачи, айниқса Кўктерак тарафларда, ўша ёқларда колхозларда бўлганлар, ўрганганлар. Ёдимда, дадам шу чоқларда ёз кунлари барвақт турар эдилар, баъзан чой ичиб, баъзан ичмай, сафарга керакли нарсаларини бир кўк рюкзакка солиб орқалаб бир кўйлак ва лозимда яланг-оёқ уйдан чиқиб кетар эдилар, бир-икки ҳафтадан сўнг қайтиб келар эдилар.

Бир хотира ёдимга тушиб кетди. Ўзи Эшонгузар маҳаллалик, ўқимаган чапани табиат Ҳаким ака исмли узоқроқ бир қариндошимиз бўлар эди. Уни қассоблик қилгани учун Ҳаким қассоб деб аташар, ҳар бозор кунлари барвақт туриб Кўктеракка бориб, мол сотиб олиб келиб сўйиб сотар эди. Шу киши бир кун кўчада мени учратиб деди:

— Ҳабибулла, дейман, адангни икки-уч марта Кўктеракда кўрдим... Бир кун азонда аравада Кўктеракка бозорга кетаётсам, аданг ҳам қоп орқалаб кетяпти. Аравага ўтқазиб олдик, «Йўл бўлсин?» десам, «Кўктеракка» деди. «Мол олишгани, бу ёқларга кўпроқ айланишадиган бўлиб қолдингиз?» десам, кулади, «колхозга ишга кирдим» дейди. Нима гап ўзи, тинчликми? Ёки

ойинг билан уришиб, кўрпасини кўтариб Кўктеракка жўнаб қолдимиз? Тағин битта-яримтасига уйланган бўлмасин?!

Мен дадамнинг Кўктерак томонларга нима учун қатнаб юрганларини яхши тушунганим учун, кулдим ва сабабини Ҳаким акага тушунтириб бердим.

— Ҳа-а-а,— деди Ҳаким ака, гўё бир нарсага тушунгандай қошларини чимириб ва дадамга ачингандай бош чайқаб қўйди — бўлмаса, китоб ёзиш ҳам бир бош оғриғи ҳунар, десанг-чи, ука?!

Қодирий тажриба олиш учун Кўктеракка қатнаб юрган чоғларида Иноғом ота исмли кўктераклик соҳибкор кекса билан танишиб қоладилар. У киши кўпинча Қодирийни бошлаб колхозма-колхоз олиб юради. Шу киши ҳикоя қилади:

— Абдулла акамлар билан айланиб бир бригадага бордик. Аъзолар пахта чопиқ қилишарди. У киши улар тепасига бориб, ҳорма-бор бўл қилишиб, ишга разм солиб турдилар, чопиқнинг қоида-усулини сўрадилар. Кейин, бир кетмончига «Қани сиз кетмонни бериб, дам олинг-чи, бир ўзимни синаб кўрай», дедилар кулиб ва кетмонни олиб чопиқ қила кетдилар. Чопиқчилар Абдулла акамнинг бу ишқибозликларидан кулишди, йироқ-яқиндан кўз ташлаб томоша қилишди.

Қодирий «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» номли мақолаларида шундай ёзадилар: «Мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман...» Бу сўзнинг далилини, биз, юқорида ҳикоя қилганларимдек, «Обид кетмон» қиссасида ҳам яққол кўрамыз. Муаллиф ёзмоқчи бўлган нарсаларининг ҳаммасини аввал кўрган, билган ва ҳатто амалда қилиб кўрган. Шунинг учун ҳам Қодирий асарлари ишонарли тасвирланади ва мароқ билан ўқилади. («Обид кетмон» биринчи марта 1935 йилда Тошкентда босилиб чиқди).

Иноғом ота ўша танишувдан кейин, бизнинг уй билан борди-келди қилишиб, қадрдон бўлиб қолган эди. У зўр соҳибкор, қўли теккан нарса кўкараб, шу боисдан дадам экин-текин, боғ ишларимизни у киши билан бамаслаҳат қиладиган бўлган эдилар. Иноғом ота ўзи етиштирган икки юз тупга яқин яхши навли олма, шафтоли, гилос, олча кўчатларидан келтириб боққа тартиб билан ўтказиб ва вақт-вақти билан келиб тоқларимизни хомтоқ қилиб, кесиб, кўмиб бериб турар эди. Чунки, бу чоқларда, дадам, боғ ишларидан кўра «Обид кетмон»ни ёзиш билан кўпроқ банд эдилар...

Бир куни Иноғом ота «Абдулла ака, ана шу кираве-ришдаги ярим танобча олчазорингизни менинг ихтиё-римга берсангиз, кўчат етиштирсам, сизга ўргатсам...» деди. Дадам рози бўлдилар.

Шундан сўнг Иноғом ота куз кунларининг бирида жуда кўп олма уруғларини йиғиб, бир идишда бир-ик-ки кун ивитиб, сўнг сувда обдан ювиб, бир эски дўппи-га солиб ерга кўмди ва яна кўп шафтоли данакларини йиғиб, бир қалин эски ҳалтага солиб, уни ҳам ерга кў-миб қўйди. Эрта баҳор келиб мазкур ерни чопди ва режа билан узун-узун, кичик-кичик тилма ариқ тортди-да, ҳалиги кўмиб қўйган уруғ-данакларни очди. Қизиқ-ҳамма олма уруғлар ҳам ва шафтоли данаклар ҳам қобиқларини ёриб ниш уриб турар эди. Ота, уруғларни битталаб, бир-икки энлик оралатиб экиб чиқди ва вақ-ти-вақти билан жилдиратиб сув тараб оқизиб қўядиган бўлди.

Уруғлар тез кунда бир текисда кўкариб чиқди ва тез ўса бошлади. Сўнг шу йил ёзда бўлса керак, ҳамма кўчатларга найча пайванд қилиб чиқди ва кела-си кўкламда эса фақат кўкарган пайванд новдасиниги-на қолдириб, қолган ҳамма ёввойи шохларини кесиб ташлади ҳамда ҳар бир ариқ бошига тахтача қозиқ қоқиб, кўчат навларини ёзиб қўйди. Кўчатлар икки йил мобайнида яхши етилдилар. Қамчин дастадек бўл-гач, ота баҳорда бир чеккадан қазиб сота бошлади...

Дадам бу кўчат етиштириш жараёнини кузатиб ажабландилар ва кулиб «биз ҳам боғбонмиз деб юрар-канмиз, боғбончилик мундоқ бўлар экан», дедилар ва яқин қўшни, дўст-биродарларга кўкламда кўчат улаш-дилар.

ГУЛ ШАЙДОСИ

Боғимиз теварак деворлари тагида қатор зўрайиб тераклар ўсарди. Кўклам чоқлари бу теракларда бул-буллар тинимсиз наво қилардилар. Қодирий барвақт ту-риб, ювиниб аста бориб шу тераклар тагига чўнқайиб булбуллар сайроғини тинглар эдилар. У киши шу қадар берилиб хаёлга чўмиб тинглардиларки, гўё зўр бир машқми, ашулами эшитар ёки қизиқ бир асар ўқир эдилар.

Бир кун мен эрталаб ариқ лабида ювиниб артинар эдим, дадам тераклар тагидан аста чиқиб келиб деди-лар:

— Биласанми, Ҳабибулла, бугун булбулларни эшигиб ўтириб бир нарсани пайқадим.

— Нимани?— ажабланиб сўрадим.

— Булбулларнинг сайроғи, менимча қайтарилмас, яъни оҳангларининг бириси иккинчисига ўхшамас экан.

Дадамнинг бу кузатувларига ишонмагандай бўлдим.

— Менга уларнинг ҳамма сайроғлари, оҳанглари қайтариқдек, бир-бирларига ўхшаш туйилади, ада...

— Мен ҳам шундай ўйлардим. Аммо бугун шу қадар диққат қўйиб тингладимки, барибир, ҳар бир сайроғ иккинчисидан қандайдир озгина бўлса ҳам оҳанг ўзгариши билан фарқ қилар экан...

Мен ичимда ўйладим: «Адам хўп қизиқлар-да, эринмай, булбуллар сайроғини ҳам синчиклаб текшириб ўтирибдилар-а.»

Ёзувчи Ойбек бир хотирасида «Абдулла акам гул шайдоси эди» дейди. Дарҳақиқат, Қодирий гулни ниҳоятда севар, гул шайдоси эдилар. Эрта кўкламдан бошлаб у кишининг биринчи «ташвиш»лари, шийпонимиз олдидаги ярим танобдан мўл ерни чопиб гулзор тартиб бериш, бозордан ва кимсалар уйдан гул кўчатлари келтириб экиш, суғориш, ўтоқ ва чопиқ қилиш бўлар эди. Бу ишларни у киши ҳеч кимга «ишонмас», ҳаммасини ўзлари бажарар эдилар. Гуллар ўсиб, очилган чоқларда кўчадан боғимизга кирилса димоқларга гул этиб гул ҳидлари урилар, гулзорда ранг-баранг капалаклар учиб юрар эди.

Гулзоримизнинг бу ҳолатини ва Қодирий «ташвиш»ларини худди «Меҳробдан чаён»даги шу тасвирга ўхшатиш мумкин:

«Анварнинг бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. У маҳдумнинг оиласига келиб тура бошлагандан сўнг, боғчанинг гулзор қисмини ўз идораси остига олди. Гулларни суғориш, ўтларини юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди... Болаларнинг дарағи билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги нав гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан-йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтинқўнғиз тутиб келишга буюрарди... Агар улар гулзорга қўниб қолсалар, ўзида йўқ севинар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари маҳдумнинг боғчаси оқ, нимранг, ола-зангор, малла-ложувард ва бошқа тус капалакларнинг ялт-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишга кирар, Анварнинг ўқишдан бўшаган кезлари гуллар ичида ва шу капалаклар орасида кечар эди».

Шу ўринда Қодирийнинг бир ишлари ёдимга тушиб кетди:

Бир кун у киши кўчадан оқ халтада нимадир кўтариб келдилар. Халтанинг оғзини очган эдилар бир даста чиройли гул чиқди. Мен ажабланиб сўрадим:

— Бу қандай гул, ада?

— Шаҳарга тушиб, Иноғом отанинг Оби Назирдаги боғига кирган эдим,— дедилар,— қайтишимда, қўлимга гул узиб берди. «Йўқ», дея олмадим, ташлашга кўзим қиймай, ола келдим...

— Нега халтага солиб келдингиз, гулни севасиз-ку?

— Севган билан, эр кишига кўчада даста гул кўтариб юриш ўхшамайди. Гул кайфи уни ўстиришда, кўринишида, хушбўйида,— дедилар жиддий ва гулларни сувга солиб қўйишни буюрдилар.

Бир куни у кишига савол бердим.

— Қалдирғочлар нега инсонга жуда ўрганганлар, уяларини доим одам яшайдиган уйларга қўядилар, бола очадилар?..

— Бу менимча, яратилишдан уларнинг ўзига хос ҳис-сезгиси бўлса керак,— дедилар. Қодирий ва ўйланиб кулимсидилар,— аммо бу тўғрида авом халқ тўқиган қизиқ бир ривоят бор...

— Қандай?

— Бу, кўҳна ва узун тарих,— дедилар Қодирий,— ривоятларга кўра қарийб бундан беш-олти минг йил бурун зўр бир тўфон бўлиб бутун «ер юзи»ни (ҳатто тоғ чўққиларини ҳам) сув босади. Барча халқлар ғарқ бўладилар. Шунда Нуҳ исмли бир донишманд (пайғамбар) тўфон бўлишини олдиндан сезиб ёғочдан катта бир кема ясатиб, одамзотдан тортиб дунёдаги ҳар бир жонивордан бир жуфтдан олиб (яъни ер юзидаги жонзотларнинг зурриёти қуриб кетмаслиги учун) кемада жон сақлаб сузиб юради...

Шу сузиб юриш вақтида гўё, кема ичида шундай бир воқеа рўй беради: сичқон кемани кемириб тешади. Кемага сув кириб чўкиш хавфи туғилади... Нуҳ буйруғи билан илон тешикка кириб кулча бўлиб ётади. Кемага сув кириш тўхтайтиди. Жониворлар ҳалокатдан омон қоладилар...

Тўфон тўхтагач, илон Нуҳга дейди: «Эй Нуҳ, мен кемани ҳалокатдан сақладим. Энди, сен менга дунёдаги энг азиз этни насиб қилгин!» Нуҳ чивинга: «Сен, бориб дунёдаги этларни тотиб кўр, лазизини билиб кел!» деб буюради. Чивин буйруқни бажариб, лазиз этни билиб

қайтаркан, йўлда қалдирғочга дуч келади. Буйруқдан хабардор қалдирғоч чивиндан сўрайди: «Эй чивин, дунёда қайси эт лазиз экан?» Чивин дейди: «Одамзот эти лазиз экан». Қалдирғоч дейди: «Елғон айтурсан, қани тилингни чиқар-чи, мен кўрай!» Чивин тилини чиқаради. Қалдирғоч эса унинг тилини чўқиб узиб олади. Шу-шу чивин, «зинг-зинг» деб, сўзлай олмайдиган бўлиб қолади...

Чивин келиб Нухга сўзламоқчи бўлади. Бироқ, Нух тушунмай ҳайрон бўлади. Гўё, шунда қалдирғоч «тил-мочлик» қилиб шундай дейди: «Эй Нух, чивиннинг тилини мен биламан. Бу дунёда энг лазиз эт бақа эти экан, деяпти». Нух дуо қилади: «Эй илон сенга бақа этини нисиб қилдим!» Шу-шу илон, гарчи одамзот эти лазиз эканлигини билса ҳам, бақа эти емоққа мажбур бўлиб, доим ўз ниятига ҳалал берган қалдирғоч зотини дунёдан қуритмоқчи бўлар эмиш... Қалдирғоч эса ҳамиша инсонларни паноҳ тортиб, одамзот яшайдиган уйлар шифтига уя қўяр ва бола очар эмиш...

Ўйлайманки, болалигимда эшитиб, хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолган бу афсона — эртақни Қодирий кўҳна китоблардан ўқиган бўлсалар керак. Бу афсонани ёзишдан муддао шуки, Қодирий бундай қадимий адабиётларни жуда кўплаб ўқиганлар, улардан тўғри хулосалар чиқариб, ўз ёзувларида фойдаланганлар. Дарҳақиқат, юқоридаги ҳикоя гарчи афсона бўлса ҳам жуда келишимли ёзилган ёки айтилган. Ундан ташқари бу афсона инсонларда қушларга нисбатан муҳаббат уйғотади.

Қодирий ёшлиқдан қуш боқиш ва сайратишни севганлар. Катта амаким (Раҳимберди)нинг хотини Роби опоқи ҳикоя қилиб эдилар:

«Келин чоқларим, мулла Абдулла ўрис мактабини¹ тамомлаган кезлар эди. Бир кун боғда мулла Абдулла кулупнайзоримизга тузоқ қўйиб бир кичкина бедана тутиб олди. Уни эски тўрқовоққа солиб боқиб юрди. Жонивор ювош, гоҳо дон-сув бериш эсдан чиқиб, неча кунлаб оч қолиб кетар эди. Биз Абдуллага «жониворни қўйиб юбор, очдан ўлса уволига қоласан!» дердик. У «бу бедана сайроқи чиқади» деб боққани-боққан эди. Шу алфоз бедана, ҳайтовур ўлмаи қишдан чиқди. Абдулла айтгандек, у ростдан ҳам кўкламда шу қадар тезотар сайроқи чиқдики, ҳамма ҳайрон қолди. Мен оқ,

¹ Рус-тузем мактаби.

қизил, кўк рангли иплардан янги тўрқовоқ тўқиб бердим. Беданани солиб, ҳовлидаги нок дарахтига осиб қўйдик. Жонивор шу қадар тез, ёқимли сайрар эдики, ҳаммани маҳлиё қилар эди. Кўчамиз қариялари эрта билан кўча эшигимиз қаршисига — девор тагига чўнқайиб ўтириб олиб беданамиз сайроғини тинглашар эди...

Худди шу кунларда даданг Расулмуҳаммадбой — дўконига приказчик бўлиб ишга кириб кетди-да, уйга кам келадиган бўлиб қолди. Бир кун қаердандир бир беданавоз киши келиб беданамизга харидор бўлди ва бобонгни қўярда-қўймай, ўн тўрт сўмга сотиб олиб кетди...»

Дадам менга ҳам бедана боқсам индамас эдилар. Аксинча, беданаларимга янги тўрқовоқ, дон (тариқ) келтириб бериб турар эдилар. Бир йили бир бедана боқдим. Жуда серхуруш сайроқи, лекин салмоқи чиқди. Тонг саҳардан ҳовлимиздаги тут дарахтида сайрагани сайраган эди. Бир кун қаёққадир кетиб қайтиб келсам, сайратма йўқ.

— Ада, беданам қани?— сўрадим.

У киши нимадандир норози бўлгандай қўл силкидилар.

— Беданангни бировга бериб юбордим.

— Нега?

— Ҳа, қўй,— дедилар, жавоб қилишга энсалари ёр бермагандай,— сайрайвериб эрталаб «иш» қилдирмайди...¹

КУЧАМИЗДА КУТУБХОНА

Халқимизда ота-боболардан қолган шундай кичик бир ҳикоят юради:

Бир кимса кўча эшиги олдига чиқиб ўтирар экан, ўз даврининг зўр уламоларидан бўлган бир кекса киши кўчадан ўтиб бораверипти. Утирган кимса туриб тавозеланиб уламога салом берипти. Бироқ, уламо кимсанинг саломига алик олмай индамай ўтиб кетибди. Эртаси кун ҳалиги кимса яна эшиги олдига чиқиб бир чўп билан ерни ўйиб ўтирса ўша уламо кўчадан яна ўтиб қолипти. Кимса унга яна салом берипти. Уламо бу гал алик олибди. Кимса ажабланиб уламони тўхтатиб депти:

¹ «Иш» — бу ерда ижод маъносида.

— Тақсир, сизга бир саволим бор...
— Хўп, сўранг,— депти уламо.
— Кеча салом берсам индамадингиз, бугун эса алик олдингиз. Бунинг боиси нима?

Уламо депти:

— Боиси шуки, кеча ўтаётганимда осмонга боқиб бекор ўтирган эдингиз. Бугун эса чўп билан ер ўйиб машғул бўлиб ўтирган экансиз. Бекорчининг саломига ҳатто алик олиш жоиз эмас...

Шунингдек Қодирий ҳам бекор ўтириш, ялқов бўлишни асло ёқтирмас, агар биз бирор ишда сусткашлик қилсак ёки ишсиз ўтирсак:

— Ҳа, хаёл суриб қолибсан, рўзғорга еткиза олмаяпсанми,— деб кулардилар ва жиддий дердилар,— ҳамма кўнгилсизлик бекорчиликдан чиқади: меҳнат, машғулот инсонни кўнгилсиз ишлардан сақлайди, ҳаётни яхшилайдди, «бекор ўтиргандан, бекор ишла» деганлар. Жуда иш топилмаса, уй тозала, китоб ўқи, қўлингдан келса расм чиз. Бу нимаси, девонага ўхшаб осмонга боқиб ўтириш... Мен сенлардек чоғимда уй ишларини ўринлатиб, яна васса бозорга тушиб, кунига бир-бир ярим минг васса йўниб, пул ишлаб бобонгга келтириб берардим...

Дарҳақиқат, Қодирий жуда ишчан, меҳнатга ўч ва тезкор эдилар. Ижод чоғида шу қадар тез ёзардиларки, ҳатто стенограф ҳам бунчалик тез ёза олмас десам, балки муболаға бўлмас. Шуниси қизиқки, шундай тезликда ёзган асарларини қайта ўчириб, тузатиб, кўчириб ўтирмас, бир йўла ёзган қўлёзмаларини тўғри редакцияга, нашриётга топшириб юбораверар эдилар. Ижоддан чарчаган чоқларида эса уй ишларига боқишар, боғ юмушларига қарар, ер чопар эдилар.

Баъзан мен дадам билан баробар тез ишлашга ҳаракат қилардим. Лекин ҳарчанд тиришсам ҳам у кишига етиб улгура олмас эдим. Бундай чоқларда у киши менинг ҳолимга қараб туриб, кулиб жўрттага менинг жаҳлимни чиқарар эдилар...

20-йиллар миёнасида, айни «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари ижод қилинган йилларда мактаб ўқув ишлари бирмунча яхши йўлга қўйилган бўлса ҳам, маданий-оқартув ишлари ҳали кенг оммалашмаган эди. Эшонгузар маҳалламиз ёшларининг ҳаммаси ҳам ўқишга бир текис жалб қилинмаган, айримлар ҳали ўқишнинг қадрига етиб, мактабга бормас, уларнинг машғулотлари ошиқ ўйнаш, кураш тушиш, чена отиш, вар-

рак учирши, ит уриштириш, чилдирма чалиб базм қилиш каби «машғулот»лар билан кечар эди.

Қодирий ёшларнинг бундай бекорчи ўйинлар билан вақт кечиршига афсус чексалар ҳам бу одатларни дарҳол бартараф қилиб бўлмаслигини тушунардилар. Иккинчи томондан тор кўчамиз ёшларининг бундай бақриқ-чақриқ ўйинлари Қодирий ижодига халал ҳам берарди.

Кеч кузак пайтлари, шаҳар ҳовлида яшар эдик. Бир кун Қодирий ижодхоналаридан чиқиб, ташқари ҳовлимизда ошиқ ўйнаётган болаларга дедилар:

— Болалар, бир таклифим бор...

— Қани, айтинг-чи?— дейишди улар.

— Сизларга уй топиб берсам, қироатхона очмайсизларми?

— Майли, очамиз. Лекин, китобларни қаердан оламиз?..

— Бу ёғини мен тўғрилайман. Сизлар олдин қироатхонани тартибга солинглар-чи.

Раҳимберди ва Қудратилла амакиларим яшайдиган ҳовлининг кўчадан кираверишида, ариқ бўйида каттагина бўш бир ўтинхона бўлар эди. Шу хонани дадам кўчамиз болалари ихтиёрига бердилар. Болалар ишга киришиб кетдилар. Сомон топиб келиб, лой қилиб, уйнинг баъзи тушиб кетган жойларини сувадилар, ёруғ тушсин учун иккита тешик очиб ромсиз ойна қўйдилар, супуриб тозаладилар, эшикни тузатдилар, уйнинг шифтига оқ қоғоз ёпиштирдилар, уй ўртасига тахта қоқиб узун стол ва ўтирғичлар ясадилар, уйма-уй қидириб икки-учта ортиқча керосин лампа топиб келдилар. Дадам босмахонаданми, магазинданми жуда кўп ҳар турли афишалар, «Муштум» журналлари келтириб бердилар... Уларни деворларга қоқиб, ёпиштириб чиқдилар. Сўнг, дадам ўз кутубхоналаридан ва яна аллақаерлардан анча китоб келтириб бердилар ва болалар ичида ёши каттаси, жиддий ва саводлиси бўлган қўшнимиз Нуриддин акани кутубхонага бошлиқ қилиб тайинладилар. Шу билан қарабсизки, қисқа муддат ичида кичкина — шинам кутубхона пайдо бўлди.

Кутубхона кечқурун, айниқса, болалар кечликларини ейишгандан сўнг очилар эди. Болалар қандайдир китоб, журнал, газеталар ўқиб, жиддий шуғулланишар, ўқишни билмаганлар эса биладиганлардан сўраб ўрганишга ҳаракат қилар, девордаги «Муштум» сувратларини томоша қилиб кулишар, ундан бир маъно чиқаришга ури-

нишар эди. Едимда. Елиштирилган расмларнинг («Муштум») бирида икки хил манзара тасвирланган эди. Бирида: яхши кийинган болалар портфель кўтариб мактабга кириб кетаётирлар, иккинчисида эса бир неча болалар ит уриштираётирлар...

Кўчамиз болалари ичида, табиий, битта-яримта тўполончи, ўйин бузуқилари ҳам бор эди. Аммо улар кутубхонага киритилмас, агар зўравонлик қилмоқчи бўлсалар «Ҳозир Абдулла акамни чақирамиз», деб уларни қўрқитишар эди. Кейин-кейин ўша зўравонларнинг ҳам кўпчилиги мулойим тортиб кутубхонамизга ўқишга келадиган бўлиб қолишди.

Кўчамиз кишилари дадамдан жуда рози эдилар. «Ўйингизда қироатхона очиб, хўб иш қилдингиз-да, мулла Абдулла, болаларимиз анча ботартиб, китобхон бўлиб қолишди», дейдиган бўлишди. Қодирийнинг ўзлари бу ишдан икки жиҳатлама хурсанд эдилар: болалар ҳар ҳолда тартибга, маърифатга, фойдали машғулотга жалб қилинган, иккинчи жиҳатдан эса, кўчамиз анча тинчиб ижод қилишларига яхши шароит туғилган эди...

Кутубхона бир-икки йилгача давом қилди. Кейин хона керак бўлиб, кутубхонани ёпишга тўғри келди. Бу кутубхонамизда мутолаа қилган ўша қўшни болалардан: Нуриддин, Рустам, Ақром, Обид, Собит, Туроп акаларни хотирлайман. Кейинчалик уларнинг кўпчилиги ўқитувчи, мактаб мудири бўлиб ишлаган эдилар.

«ОНА, ДАДАМ НЕГА ИЙГЛЯЯПТИЛАР?»

Баъзилар «Отангиз асарларида хотин-қизлар образини жуда яхши тасвирлайдилар, у кишининг оилада муомилалари қандай эди?» деб сўрашади. Бу ўринли савол. Чунки шундайлар ҳам борки, кўчада бирор ҳақиқатни ёқлаб кўкракларига муштлайдилар-да, уйда бутунлай тескарисини қиладилар. Яъни: кўча хандону, уй зиндон... Албатта Қодирий тўғриларида бундай ҳаёл қилишнинг ўзи ортиқча. Чунки у кишининг ўзлари матбуотда ўшандайлар билан умр бўйи курашиб ўтдилар...

Оиламиздаги яхши одатлардан бири шул эдики, уч маҳал овқатга деярли ҳар вақт ҳаммамиз баробар ўтиришар, ҳамма жам бўлмагунча овқатланмас эдик

(бу одат авваллари ҳамманинг уйида ҳам шундай эди. Бунинг яхши ҳислати шундаки, таом чоғида, агар хизмат билан узоққа кетилмаган бўлса, ҳамма оила аъзолари бир-бирининг кўз ўнгида бўлар, улар гўё кундалик ўз ишларидан «ахборот» берар, фойдали гаплар, ота-она насиҳатини тинглар эдилар. Бундай яхши одатимиз энди барча оилаларимизда ҳам бирдай сақланмаган). Қодирий оила суҳбатида ўзларини бемалол, муътадил тутар, яъни бачкана ҳам, расмий ҳам бўлмас эдилар. Ҳаммамиз эркин сўзлашар, бир-биримизга ҳазил-мутойиба тўқишар эдик. Дадам кулибгина ўтириб, кўпинча бибимни гапга солар, ундан қариндош-уруғлар ҳақида сўрар, ойим билан эса уй ишлари тўғрисида маслаҳатлашар эдилар.

Ойим эрталабки чой охирлаганда дадамдан сўрардилар:

— Бугун нима таом қилай?

Дадам бибимга қарардилар:

— Ойи, қандай таом буюрасиз?

— Менга фарқсиз, болам,— дердилар бибим,— лекин қийин овқат буюрма. Норин қилиш Раҳбарнинг бир ўзига оғир...

— Ташвиш қилманг, нориннинг гўштини ўзим тўғрайман...

Кечлик чоғида бир кун шундай гап бўлган эди:

Жосият бибимнинг Убайда исмли бир опаси Чорсу яқинидаги «Сирли мачит» маҳалласида яшар эди. Унинг Раҳбар исмли бир набираси бўлиб, у 1926—1927 йилларда ўн етти-ўн саккиз ёшларда, оқ тан, бўйдор, тўладан келган, чиройли қиз эди. Уни севганларидан Бўпир деб аташар эди. Бўпир опанинг йўғон, ёқимли, қўнғироқдек овози бўлиб, баъзан бизга паранжи ёпиниб меҳмон бўлиб келганда ҳамма ундан ашула айтиб беришни сўрар, у эса уйга кириб олиб, уялинқираб, худди эркак ҳофизлардек ашула айтар эди. Унинг ашуласи ҳақиқатан ҳам кўнгилларни ларзага солувчи, ҳамма уни мунглиниб тинглар эди. 20-йиллар охирида бўлса керак, Бўпир опани эрга беришди ва у бир-икки йил ичида бир фарзанд кўриб хасталаниб тезда вафот этди.

Дадам бибимга дедилар:

— Шундай қилиб, ойи, кеча Бўпирнинг гулини ҳам ўтказиб келдингиз?

— Ҳа,— дедилар бибим афсусланиб,— бечора ёлғиз қиз эди. Тўлаганининг (Бўпир опанинг отаси) пешонаси-

га у ҳам сиғмади. Умри қисқа экан, ёшгина ўлди кетди...

— Унинг ёш кетишига ота-она сабаб бўлди, ойи!

— Нега ундай дейсан, болам, ким ўз боласига ўлим хоҳлайди?!

— Агар сўзимга кириб, Бўпирни ўқитишганда, хоҳишига қўйишганда у юртга машҳур аёл ҳофизлардан бўларди: овози яхши эди. «Юзни очиш гуноҳ, бузилиб кетади», деб кўнмадилар. Буниси ҳам-ку майли. Тағин бечорани бориб-бориб ўз тенгига эмас, куёв қуригандек «пули кўп, бой» деб, хотини ўлган қарига беришди-я. У ҳасратдан ич-этини еб сил бўлиб ўлди...

— Ҳа, энди бўлди, кетди. Сўнгги пушмон ўзига душман,— дедилар бибим.

Хотин-қизларимиз тақдиридаги бундай бахтсизликлар ўтмишда озмунча бўлганми? Бундай ҳадсиз бахтсизликлар, аянчли тақдирлар Қодирийни мудом изтироблантирган ва ҳатто йиғлатган. Буни биз у кишининг асарларида ҳам кўрамиз.

Етти-саккиз ёшлик чоғларим, шаҳар ҳовлида яшар эдик. Дадам мудом ўтириб «Ўтган кунлар»ни ёзардилар. Бир кун ойим, одатимизча, эрталабки чойни бибимнинг уйига ҳозирладилар-да, эрта туриб ўз хонасида ёзиб ўтирган дадамни чойга чақиргани кириб кетдилар. Биз дастурхон теварагида у кишининг чиқишини кутамиз... Бир вақт ойим негадир индамай чиқдилар ва ўтириб бизга чой қуйиб бера бошладилар.

— Абдуллани чақирдингми, Раҳбар?— дадам чиқавермагач, ойимдан сўрадилар бибим.

— Йўқ.

— Нега.

— Уғлингиз йиғлаб ўтирибдилар,— дедилар ойим.

Бибим бечора сакраб ўринларидан туриб дадамнинг хонасига йўл олдилар. Қап-катта кишининг йиғлашидан ҳайратга келиб мен ҳам бибим ортидан эргашдим. Қирсақ, дарҳақиқат, у киши юм-юм йиғлар, курсига тирсакланиб олиб, тўхтовсиз ёзар эдилар. Бибим дадамнинг бу ҳолига бир оз қараб турдилар-да, бир нарсани тушундилар, шекилли, индамай мени бошлаб орқага қайтдилар ва ўтириб чойни ича бошладилар. Мен бибимдан сўрадим:

— Она, дадам нега йиғлаптилар?

— Дадаг жинни бўлиб қолибди...— жавоб қилдилар бибим ва бошқа сўз айтмадилар.

Кейинчалик англасам, ўшанда дадам ўз севикли

қахрамони Кумушнинг фожиали ўлими пайтини тасвир-
лаётган эканлар...

Бу лавҳа биринчи романни ёзиб тугалланишига
(1925—1926) доир гаплардир. Аммо муаллиф иккинчи
романни ёзиб тугатганларида (1928) йиғламадилар.
Аксинча, ўз севикли қахрамонлари Раънони ҳақсиз-ҳу-
қуқсизликка қарши исёнга чақириб душманларни лар-
зага соладилар.

Рус олими Л. Климович шундай ёзади:

«Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романини ёз-
ган вақтда Ўзбекистон ва Тожикистонда паранжи-чач-
вонни ташлаш, хотин-қизларни ичкари асоратидан қут-
қариш, уларни ижтимоий ҳаётга тортиш учун кенг миқ-
ёсда компания кетаётган эди. Бу компания вақтида юз
мингга яқин ўзбек ва тожик хотин-қизлари тириклар
кафани бўлган бу хунук, диний либосни ўтга ташлаб
ёндирган эдилар. Абдулла Қодирий Шарқ хотин-қизла-
рининг озодлик ҳаракатига ҳайрихоҳ бўлмай қололмас
эди ва унинг томонидан яратилган Раъно образи ўша
олийжаноб мақсадга хизмат қилар эди Раънонинг
жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Ан-
варни йўлга солиши — ўз замонаси учунгина эмас, бал-
ки бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқ таҳсин
ва Раъно ёшидаги қизларимизга ибратдир».¹

Қўлимга яқинда тасодифан бир журнал тушиб қол-
ди. У 1929 йилнинг январь ойида араб ҳарфида чоп
қилинган. Журналнинг биринчи муқова бетига катта
ҳарфлар билан «Янги йўл» деб ёзилган ва бу ном таги-
га «Хотин-қизларга махсус сиёсий, ижтимоий, адабий,
расмий журнал» деб битилган.

Бу тафсилотдан англашиладики, эллик беш йил бу-
рун чоп қилинган бу кўҳна журнал, кейинчалик «Саод-
дат» деб номланган, бугунги гўзал, мазмундор, сеvimли
хотин-қизларимиз журнали сонларидан бири экан...

Журнал «Ленин нидоси» номли катта бош мақола
билан бошланади. Иккинчи мақола эса «Паранжига
қирғин» деб аталиб, бу мақола тагида шу шеър берил-
ган:

АЛВИДО!

Яна бир марта алвидолашдик,
Йўлинг устида ай хунук парда.
Яна кўлларни кўкка совуришдик,

¹ «Гулистон» журнали, 4-сон, 1974 йил.

Қолмасин сендан ҳеч дарак ерда!
Шунча вақт сақладинг қизил юзни,
Жирканч тор қафас — қаро тўрда.
Чўрилик байроғи аланга олиб.
Нур билан ёрилсин кўлаганг ерда!

Имзо: А. Қодирий

Кўриниб турбдики, «Янги йўл» журналининг бу со-ни паранжи ташлаш компаниясига бағишланган бўлиб, Қодирий ҳам бу компанияга ўз шеърлари билан ҳисса қўшганлар.

Боғ кўчамизда Юсуф ўчоқчи номли кексайиброқ қолган бир қўшнимиз бўлар, ўзи қизиқ, индамас, дарвиш табиатли, ҳар ким билан ҳам сўзлашавермас, ўчоқ қуришга, тузатишга ниҳоятда уста, кимсалар уйда кунбай ишлаб юрар эди. У анча-мунча эскича ўқиганлиги учун баъзан дадамдан китоб олиб ўқир, дадам ҳам бу кишини ёқтирар, гоҳо меҳмон қилиб у билан суҳбатлашар, ҳазил-мутойиба қилишар эдилар. Юсуф амаки иккинчи марта уйланган бўлиб, хотини ўзига тенгдошроқ, ниҳоятда озода эди. Уч-тўрт йил шу хотини билан яшагач, бир кун Юсуф амаки дадамга чиқиб деди:

— Бир маслаҳатга чиқдим, мулла Абдулла,— у бир оз аччиғлангандай, изтироблангандай кўринар эди.

— Марҳамат,— дедилар дадам уни ижодхоналарига, сандал ёнига ўтқазиб,— эшитаман, қандай маслаҳат?

— Шу келинойингиз билан ажрашсам дейман...

— Нега, нега?!— дадам ажабландилар.

— Келинойингиз ўзи ёмон эмас, яхши аёл. Уй-рўзгор юмушини, муомала, таом пиширишини яхши биледи. Аммо, бир одати менга сира ёқмайди-да...

— Хўш?

— Ўзингиз ҳунаримни биласиз, уйма-уй юриб ўчоқ қураман, қуримга ботиб эскисини тузатаман. Кечқурун ишдан ўлиб-ҳориб келсам, у сув тайёрлаб «ювин, ювин-масанг уйга қўймайман, ифлос қиласан» дейди... Ахир, мен шунча йилдан бери кунига ювинавериб ўлиб бўлдим-ку, мулла Абдулла!

Дадам хахолаб юбордилар ва кулгу аралаш чой узатиб, дедилар:

— Йўқ, Юсуф ака, бу гапингиз ажрашишга важ эмас. Келинойим ҳақлар. Ахир қайси аёл кўчадан қора иш қилиб келган эрини ювинтирмай озода уйига қўяди? Аксинча, ҳар кун сув-таом тайёрлаб сизни кутиб олган

хотинингизга раҳмат айтишингиз, орқасини силашингиз керак. Қаранг сизни тўралардек кийинтириб қўйибдилар...

Юсуф амаки бир оз ўйланиб қолди.

— Демак, ўлсанг ҳам кунига ювинавер, денг?..— У пичинг қилди.

— Ювинишдан эмас, ювинмасликдан инсон тезроқ ўлиши мумкин. Сизга буни ўргатгулиги йўқ,— дадам бир оз тўхталиб, куловичлик тусини олдилар,— барибир ажрашсангиз ҳам кейин уйлана олмайсиз...

— Нега?

— Негаки, эрини қорақуяси билан тоза ўринга ётқизадиган хотин, менимча Тошкент музофотида топилма-са керак...— дадам қотиб кулдилар.

— Э, ўлибманми қорақуя билан ўринга ётиб, сизга бир гап тегмасин-да, тагин маслаҳатга чиқиб ўтирибман-а!..

Дадам яна қотиб кулдилар ва шу икки йўл байтни ўқидилар:

Хотиндир тажалли¹ аз рўзи азал,
На бордир жаҳонда хотиндан гўзал...

Юсуф амаки илжайди. У ҳовурдан анча тушган эди.

Юқорида мен Қодирий ҳаётига доир бир неча кичик-кичик хотира-лавҳаларни эслаб ўтдим. Агар буларнинг барини бир ипга чизиб чуқур мулоҳаза юритилса, Қодирийнинг маънавий дунёси, айниқса, унинг хотин-қизлар тақдирига бўлган муносабати озгина бўлса-да, аён бўлади...

НЕГА СЕВИБ УҚИЛАДИ?

Инсон борки турмушни озми-кўпми билади. Лекин хусусан ёзувчи уни барчадан кўп ва комил билиши зарур. Йўқса, муомаласи, билими қанчалик кенг бўлмасин, ёзувчи бўла олмайди. Ёзувчи халқ ичига қариши, турмушнинг энг майда-чуйда, икир-чикирларигача диққат билан кузатиб, идрок қилиб ва ундан тўғри хулосалар чиқара билиши шарт.

Қодирийнинг ҳаёт йўллари жуда мураккаб кечган. У киши улғайиб, қўлларидан иш келадиган бўлган чоқларда Қодир бобомиз тўқсон ёшларда бўлганлар. Шу

¹ Тажалли — улуғ, азиз.

боисдан Қодирий зиммасига рўзгор ташвиши жуда эрта тушади. Эскича саводхонлик ва рус-тузем мактабларида ўқийдилар, мутолаа билан шугулланадилар, кимсалар уйда кунбай ишлайдилар, богбонлик, деҳқончилик, приказчилик, кармондўзлик, шакарпазлик, дурадгорлик, тоқчилик, котиблик қиладилар ва бир неча ой шаҳар халқ милициясида ишлайдилар, матбаа ишлари билан қизиқадилар, газетачилик, журналчилик билан кун кечирадилар. Булар ҳаммаси ҳаёт мактаби эмасми? Ёзувчилик у кишининг ёшликдан орзуси бўлган. Бироқ, у чоқларда ёзувчилик билан рўзгор тебратиб бўлмаганликдан бундай ишлар билан шугулланишни турмуш тақозо этган.

Мен Қодирийнинг ёзувчи бўлиш учун турмушни нақадар синчковлик билан ўрганганликлари тўғрисида ўз сўзларимни ёзиб ўтирмай, бу ҳақда у кишининг ўзлари ёзган маълумотлардан баъзи ўринларни кўчириб қўя қоламан.

«Менинг бошимдан кечирганларимни айтишимдан мақсадим шуки, ҳақиқий ёзувчи бўлиш учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг бошимдан кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина роль ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак. Турмушнинг турли соҳаларида ишлаганим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичида учрайдиган типларни ўргана олдим.

Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, жойни аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб, текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман.

Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгиллиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайдигандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин.

Масалан, «Ўтган кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда бир кўчадан ўта туриб намозшом маҳал-

да доғ қилинаётган зиғир ёғнинг ҳиди бурнимга урилди, мен буни эсда тутиб қолишга тиришдим. «Утган кунлар»нинг бир жойида шу кичкина детал киргизилганида берилаётган тасвирнинг яна ҳам одамга ишонарли бўлиб чиққани эсимда. Умуман майда деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч уйғотади. Лекин мен ҳар қандай деталларни ҳам асарга киритавермайман. Уларнинг шу асарнинг худди шу жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишлатаман.

Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «чымысел») адабий асарда катта роль ўйнайди, лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабаб бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганымда ҳақиқатдан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим.

Мен материалларни ўрганиш маҳалида асарни қайси хилда ёзиш ҳақида бош қотириб юраман. Шунинг натижасида мен ўзимга асаримнинг жуда ҳам тахминий бир схемасини тузиб олиб, кейин ишга тушаман. Шундай схема бўлмаса, ҳеч қачон ёзувга ўтира олмайман».

Биз юқорида Қодирийнинг ёзувчи бўлиш учун турмушни ўрганиш зарурлиги тўғрисидаги ёшларга қилган баъзи ўғитларини айтиб ўтдик. Энди бир неча сўз у кишининг шахсий ҳаётлари, ҳислатлари ҳақида. Чунки бу масала ҳам ёзувчи ҳаётига, ижодига боғлиқдир.

Қодирийнинг шахси, ҳислатлари ҳақида хотираларимда ёзилган. Шундай бўлса-да, шуларни қисқача айтиб ўтмоқчиман:

Аввало шуни айтмоқ керакки (бизнингча), жамият ўртасида ўзини тўғри ушлай билмаган, кўпчилик билан очик юз, самимий муносабатда бўла олмаган ёзувчидан дуруст асарлар ҳам кутиб бўлмайди. Чунки ёзувчининг марғуб-номарғуб ички руҳий дунёси унинг сиртига, ижодига доим тегиб туради. Зеро, Қодирий дейдилар: «Ёзувчини гарчи шахсан танилмаса ҳам асарларини ўқиб, қандай табиатли шахс эканини ғойибона билиш, тасаввур қилиш мумкин. Чунки у асарларида ўз табиатини, руҳини тасвирлайди».

«Ўзини тута билишлик, самимийлик нимадан иборат?» «Ёзувчи бўлдим» деб (бу масала бошқаларга ҳам тааллуқли), ҳаволанмаслик, ўзини жамиятдан юқори санамаслик, ҳамма каби оддий бир инсон эканлигини

унутмаслик, барча билан содда, очиқ, самимий муомалада бўлишлик. Чунончи Луқмон айтади: «Ақл белгиси камтарликдир, мутафаккирлик белгиси жим туришликдир».

Еш бир ёзувчи айтади: «Қодирий ижод қилган чоқларида ҳар доим ўзларига «Ўқувчи зерикиб қолмадими?» деган саволни бериб турсалар керак-да... Агар у киши биринчи романларини ёзиб фахрланиб кетган бўлсалар, кейингиларини ёзолмаган бўлардилар ва ёки ёзсалар ҳам яхши чиқмас эди. Чунки фахрланиш ижодни сундиради...»

Қодирий камтар, ҳақиқат олдида бўйни ҳам, кўпчилик билан баробар одим ташловчи оилапарвар, уй-рўзгор ишларига чечан, зарурат туғилса молхона юмушларига ҳам ўзлари қаровчи хокисор киши эдилар. Шаҳарнинг ҳар табақасидан ошналари кўп, маҳалла, қўни-қўшилларнинг яхши-ёмон кунларига ҳамиша ҳозир, таъбларига ёқса кўмирчи-аравакаш, косиб-дурадгор, бой-зиёлилар билан ҳам улфатчилик қилаверар, гап-тўкма еяверар, агар уйимизга уста-мардикор келса, улар билан баробар ишлашаверар эдилар.

Эрта баҳор эди. Бир кун дадам буйруқлари билан барвақт туриб Чуқурқишлоққа мардикор бозорга тушдим. Дадамнинг Пирмат ака исмли ўзи Сайрамлик бир мардикор ошналари менга тўртта мардикор танлаб, байлашиб берди. Уларни бошлаб уйга келганимда дадам шийпонимиз олдида ер чопар эдилар. Мардикорлар билан биргалашиб чой ичишгач, бёшовлон шийпон олдидаги ерларни чопа бошлашди. Мардикорлар бошқа шаҳарми — қишлоқдан келишган, чапанинамо ўрта ёш йигитлар кўринар эди. Дадам ер чопишга абжир бўлганлари учун ҳамиша мардикорлардан олдинда борар эдилар...

Кеч бўлиб, дадам ювиниб, кийингани ичкарига кириб кетдилар. Ариқ бўйида ювинишаётган мардикорлардан бириси аста ўсмоқчилаб мандан сўради:

— Ука, ҳалиги биз билан ер чопишга киши кимингиз бўладилар?

— Дадам, — дедим.

— Кетмонга полвон эканлар... Ўзлари зўр мулла кўринадилар, а?

— Ҳа, — дедим.

— Бизлар ҳам шундай ўйловдик... Нафаслари жуда яхши бўлса керак... Бизларга бир дам солиб қўймасмиканлар, илтимос қилсак?..

Мен кулиб юбордим.

— Йўқ,— дедим,— дадамлар ундай дам соладиган дуохон муллалардан эмаслар...

Улар умидсизланиб бир-бирларига қарашди. Яна бириси деди:

— Мен айтдим-ку, сизларга, бу кишининг сочи бор, дам солмаса керак, деб...

Улар кетгач, бу хангамани дадамга айтиб бердим. У киши қотиб-қотиб кулдилар.

ШИНГИЛ ҲИКОЯЛАР

* * *

Боғ ҳовлимиз чеккасидан шарқираб сув оқиб ўтарди. Дадам баъзан бўш чоқларида куни билан шу ариқ лабида ўтириб сувга кичкина чархпалак — обжувоз ясар (биз буни «тақир-туқир» деб атардик), юқорига бир ғалтақ ўрнатиб ва уни чархпалак ўқиға қайиш билан бириктириб айлантириб ва яна кичкина-кичкина пойкуфчалар қуриб юрғазиб қўяр эдилар. Бу «тақир-туқир» куни билан юриб, қизиқ товуш чиқариб ётгани-ётган эди. Кечаси эса, уйқи бермаганидан уни тўхтатиб қўяр эдик. Мен дадамнинг бу эрмак ўйинларини эсла-сам, Лев Толстойнинг «Кавказ асири» ҳикоясидаги Жилин саргузаштини хотирлайман.

* * *

Дадам деган эдилар:

«Еш чоқларимда, кузда, узумдан хум-хум шинни пиширардик-да, дадам «кўкламда ермиз» деб бир хумча шиннини боққа кўмиб, шаҳарга кўчиб тушардик ва эрта баҳор боғ ишлагани чиққанда, ишлаб-ишлаб очиққач, чойдишда чой қайнатиб, нон ва ҳалиги кўмилган шинни билан чой ичардик. Баъзан кўпчилик бўлганимиздан ёки кам пиёла ола чиққанимиздан хумчадан шинни солишга идиш етмай қоларди. Шундай чоқларда, дадам, кетмонни ариқда ювиб келардилар-да, юзига хумчадан шинни қуйиб ўртага қўярдилар ва ундан маза қилиб нон ботириб ердик...»

* * *

Дадам ижодхоналаридаги токчаларга қатор-қатор терилган чинни ва бошқа рўзгор асобоблари уйимизни безаб турарди. Айниқса, бир токчага терилган бир

жуфтдан хитойи кўра ва лаганлар¹ (бу кўра ва лаганларни дадам 1925—26 йилларда харид қилиб келтирган эдилар) ўз чиройи билан киши диққатини жалб этарди.

Бир кун дадам боғимизда ер чошиб туриб, бир чироқпоя топиб олдилар. Чироқпоя сополдан, дасталик, ярим метр бўйли, сирланмаган, оддий бўлиб, агар таг томонига гир айлантириб чизиқ шаклда чекилган кунгирасини ҳусинга қўшмаганда қўпол, худди чойдиш-самоварга ўхшар эди. Дадам: «Бу чироқпоя тахминан юз йил бурун ясалган. Бизда лампа расм бўлгунча халқ шам ёки зиғирмой ёқиб кун кечирган. Мана шу чироқпоя устига мой қуйиб, пахта пилик ёқиб, уй ўртасига қўйиб теварагида меҳмонлар ўтиришган ва «заб ҳикматда», деб, чироқпояни томоша қилишган, ясаган устасига офарин ўқишган...» дедилар кулиб ва уни ювиб, «тараб» токчага — ҳалиги хитойи кўра-лаганлар ёнига қўйиб қўйдилар... Дадамнинг бундай уй «ясатиш»ларига ойим эътироз қилдилар:

— Бу сўнақайсиз сопол идишни намунча азиз қилиб, чиннилар ёнига қўшиб қўймасангиз?!

Дадам «тушунмайсан» дегандек қўл силкидилар ва:

— Чиннилар хитойники, бу сопол ота-бободан қолган ўзимизники, «ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига...» деб қўшиб қўйдилар кулиб.¹

* * *

Дадам бир кун менга дедилар:

— Алижон домла бетоб бўлиб қолибдилар. Бориб кўрдим. Сени йўқладилар. Бориб ҳол сўраб кел. Сенинг ҳам домланг...

Мен иссиқ нон, асал кўтариб домлани бориб кўрдим. Сўзлашиб ўтириб қайтиб келдим. Кечқурун дадам менадан «домлани кўриб келдингми?» деб сўрадилар. Мен муллаёна сўзлаб изҳори фазл қилмоқчи бўлдим чоғи, «домлани риёзат қилиб қайтдим» дедим. Сўзим дадамга эриш туюлди шекилли, «нима-нима, сўзингни қайтар?» дедилар. Қайтардим. У киши кулиб юбордилар ва жиддий тус олиб дедилар:

— Мазмунини билмаган сўзингни ишлатма. Қулги бўласан. Риёзат — машаққат чекиш, иодат — касални:

¹ Бу хитойи кўралар, бошқа кўпгина буюм-идишлар ва чироқпоя алҳол Навоий номидаги Давлат музейида, Абдулла Қодирий хонасида сақланади.

Бориб кўриш... Араби, форси сўзларни заруратсиз иш-
латавериш ярамайди. Ўз тилингда содда, пишиқ жумла
тузсанг, бундан маъқули йўқ.

* * *

Бир-кун кечки пайт, дадам пешона боғлаб, яланго-
ёқ, шийпон қаршисида ер чопардилар. Мен шийпонда
ёнбошлаб дарс қилардим. Дарвоза очилиб бир рус йи-
гит кириб келди. Йигит нотаниш. Ёзувчилар союзининг
янги шофёри, бизникига биринчи бор келиши эди. У
дадам олдига бориб «Ёзувчилар союзида мажлис бўлар-
кан, Абдулла Қодирийни олиб кетгани келдим», деди.
(Қодирий Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг президиум
аъзоси эдилар.)

Дадам индамай бир оз ишни давом эттиргач, кетмон
ва калошларини олиб ариқ лабига чиқдилар. Менга
«кетмонни ювиб кўй» деб, ўтириб бемалол ювиндилар
ва кийиниб чиққани ичкари ҳовлига кириб кетдилар. У
кишининг бу суст ҳаракатидан шофёр аччиғланди, ше-
килли, менга қараб тўнғиллади:

— Бу қанақа ёзувчи, ҳузурига хизматчисини ювуқ-
сиз киритмайди, қанча вақт бекор кетди...

Мен шофёрнинг гапига чала ярим тушуниб, янгли-
шаётганини сезсам ҳам кулиб жўрттага жим ўтиравер-
дим. Дадам ичкаридан кийиниб чиқдилар, йигит у ки-
шига қараб туриб, кулди:

— Кечирасиз, Сизни Абдулла Қодирийнинг хизмат-
чиси, деб ўйлабман...

* * *

Кўклам эди. Кечки пайт дадам икков ток солар
эдик. Дарвозамиз очилиб беш-олти чоғлик ёш йигит-
лар қатор кириб келишди. Биз иш жойидан туриб ба-
ланд овоз билан сўрадик:

— Келинглар, сизларга ким керак?

— Абдулла Қодирий.

— Бу ёққа кела қолинглар!— деб чақирдилар
дадам.

Йигитлар салом бериб келишди, сўрашишди. Йи-
гитлар ўзларининг Бешёғочдаги Тошкент Пединститу-
тининг тил-адабиёт факультетида ўқишларини, прог-
раммада Абдулла Қодирий ижодини ўтишганини, энди

ёзувчининг ўзи билан суҳбат қилиш ниятида келишганини айтишди...

Дадам уларни ўқишга қаерлардан келганликлари, нечанчи курсда ўқишлари, адабиётдан кимлар дарс бериши, институтни битиргач қайси ихтисос бўйинча ишлашни хоҳлашлари тўғрисида сўроқ қилиб гапга солдилар. Студентлардан бири гап орасида оҳиста сўради:

— Абдулла Қодирийнинг ўзлари уйдадилар?..

* * *

Акбархўжа амаки ҳикоя қилган эди:

— Абдулла иккимиз трамвайда борардик. У ёнимизда турган ўрта яшар бир аёлни кўрсатиб деди: «Қаранг бу аёлни, қандай бой кийинган. Аммо бу кийимлар уни касал ҳолга қўйган, вақтидан бурун қаритган. Негаки, у учига чиққан чайқовчи. Эғнидаги бойликларни топгунча озмунча ёлгон сўзлаганми, виждон сотганми? Қилмишлари фақат дилида эмас, юзида ҳам ўз изини қолдирган, рўҳини бод қаритган. Анави содда аёлни қаранг, буниси балки ундан қарироқдир, аммо ранги тоза, ғуборсиз, ажинсиз. Чунки у хотиржам, дили пок бўлса керак...»

* * *

«Бир кун, мактабдан уйга қайта туриб Абдулла акам билан ҳамроҳ бўлиб қолдим,— деб ҳикоя қилган эди, боғ қўшнимиз, ўқитувчи Собит Комилий,— суҳбатлашиб кетдик. Мен у кишидан сўрадим: «Виждон, виждон дейишади. Нима дегани бу ўзи, Абдулла ака?» У киши ўйланиб бориб жавоб қилдилар: «Сен йўлда борардинг, қаршингдан келаётган бир кекса лойда сирганиб йиқилди. Сен унга парвосиз ўтиб кетавердинг ва нарироқ бориб, ўзингга савол бердинг: «Нега мен ҳалиги кексага ёрдам бермадим, турғазиб қўймадим-а?» Мана шу ўзингга берган саволинг виждондир.»

* * *

Адабиётга янги қизиққан чоқларим эди. Бир кун китоб ўқиб «реализм, реалистик» сўзларига тушунмадим-да, маъносини дадамдан сўрадим.

— Реализм, бу воқелик, ҳақиқат, демакдир,— жавоб қилдилар у киши.

Мен дадамнинг қисқагина жавобларига жилла тушуниб етмасам ҳам тушунгандек бош ирғатдим. У киши менинг мажҳул ҳолатимга қараб туриб:

— Жавобимга тушунмадинг,— дедилар ва реализм маъносини шундай бир мисол билан таъбирлаб бердилар.— Самарқандда Афросиёб номли бир паҳлавон ўтган экан. Афросиёб шу қадар зўр эканки, агар у ўз шаҳарида оёқ узатиб ўтирса, оёғининг учи Сирдарёга тушиб турар экан. У ухлаганда ҳурраги бемалол Тошкентга эшитилар, ҳар нафас олганда бутун Самарқанд шахрининг ҳашаротлари оғзига кирар ва нафас чиқарганда осмонга отилиб чиқар экан...

У киши бу ҳикояни шу қадар жиддий сўзладиларки, ишонаримни ҳам, ишонмасимни ҳам билмай қолдим. Иккиланиб туриб дедим:

— Бунақа одам бўлмайди, ада.

— Ҳа-а,— дедилар кулиб юбориб дадам, гўё худди шу жавобни кутгандай,— демак, ҳикоям ҳақиқат эмас, ишонмадинг. Агар ишонганингда эди, реал ҳикоя сўзлаган бўлиб чиқардим. Энди тушунгандирсан?..

* * *

Бир вақт, оилавий ўтиришда устозни ҳурматлаш ҳақида сўз борганда дадам шундай айтган эдилар:

«Искандар Зулқарнайн ҳукмронлик тахтида ўтирганда Арасту келса, унга ўнг ёнидан, отаси Филипп келса сўл ёнидан жой берар экан... Бир кун саройдагилар Искандардан сўрашибди:

— Нечун Арастуга ўнг ёнингиздан жой берасиз-да, отангизга сўлингиздан?

— Чунки отам мени фақат яратди, холос... Арасту эса, мени ўқитди, тарбиялади, шу даражага эриштирди...»

* * *

Кутубхонамизда қалин қора муқовали, расмли, туркча, катта бир қомус бўларди. Қодирий баъзан бўш чоқларида мутолаа қилиб ўтирардилар. Бир кун у киши шу китобни кўриб ўтирди-да, маъқул бўлди шекли, бир байт ўқидилар (байт ёдимда қолмаган) ва мазмунини шарҳлаб бердилар: «Сен туғилганингда дунёга янги меҳмон келди» деб, қувониб, олам куларди. Энди, сен шундай яшагинки, ўлганингда «фалончи яши одам эди», деб олам йиғласин...»

1933—1934 йиллар, иссиқ ёз эди. Бир кун пешин чоқларда Ғози Юнус терлаб-пишиб боғимизга кириб келди. У қизиқчи, ҳазилманд эмасми, эшикдан саломалик ўрнига дадамни койиб кирди:

— Сен пул топиб, ақл топмагансан. Бўлмаса, шаҳар ўртасида тайёр яхши жойлар турганда шу жар-жилгандан уй қилармидинг, иссиқда яёвлаб узоқ юриш осонми?!

Ғози амаки биз билан кўришди. Дадам кулиб дедилар:

— Тайёр жой олиш осон, аммо осон ишда маза йўқ...

Ғози амакининг терга ботган шойи кўйлагининг орқаси лой бўлган эди. У кўйлагини ечиб менга узатди:

— Ма, ойингга киритиб бер, ювиб берсин!

— Нима бўлди, Ғози ака, кўйлагингиз лой,— сўрадилар дадам.

— Трамвай тўхтамай сакраб туша қолган эдим¹, гандираклаб йиқилдим.

Дадам бир турли кулги вазият олиб дедилар:

— Бу қаричилик аломати, Ғози ака...

— Йўғ-э,— деди Ғози амаки қиқирлаб кулиб,— бу қарилик эмас, ёшлик аломати. Бояги, ёш эмасманми, жоним ичимга сиғмай ғилдираб йиқилдим...

Қиш кунлари, кечқурун сандалда оилавий суҳбатлашиб ўтирарканмиз, Масъудни мудроқ босар, секин орқасига ётиб ухламоқчи бўлар эди. Шунда дадам жўрттага товушларини секинлатиб ойимга дердилар:

— Масъуд ухлади. Энди, қовун, олма, нокларни олиб чиқа қол...

Масъуд дарҳол ўрнидан туриб ўтирарди:

— Мен ҳали ухлаганим йўқ...

Ёз кунлари эди. Дадам «Обид кетмон»ни ёзардилар. Эшигимиз тақиллади. Чиқиб очдим. Паст бўйли, тўла юз, мош-гуруч соқол-муртли, салла-чопон, махси-калиш-

¹ У вақтларда трамвай эшиклари юрган чоқда ҳам очиқ турар эди.

ли қорача бир киши (у мен чиққанда сиёҳ қаламини лабига тегиза-тегиза қўлидаги дафтарга нималарнидир ёзарди) дадамларни сўради. «Йўқ»лар дедим. У ҳеч муқаддимасиз, ўзининг Шавкатий номли шоир, Қодирийга яқин ошна, истеъдодда Жулқунбой соний¹ эканлигини изҳор қилиб, «соатийдин сўнг келурман»² деб, жўнаб кетди (унинг гаплари муллаёна адабий эди). Мен ажабландим. Дадамнинг бундай ошналари борлигини билмагандим. У айтганидек бирор соатдан кейин яна келди. Мен дадамга «бугун бир киши сизни иккинчи марта йўқлаб келди», дедим. Дадам чиқиб эшикда у киши билан сўзлашдилар, қўлидаги дафтари-ни олиб ўқиб кўрдилар ва нималардир айтиб, кузатиб қайтдилар. Мен «у киши ошнангизми?» деб сўрадим. «Йўқ, танимадим», дедилар дадам. Мен у кишининг бояги даъвосини айтдим... Дадам кулиб жойларига ўтирарканлар, «яхши, ўзини хурсанд қилиб юради-да, унга ёзувчилик савдоси тушиб қолганга ўхшайди», дедилар..

* * *

Бир содда китобхон Қодирийга дейди:

— «Ўтган кунлар» китобингизда, Отабекни, замбил тагига беркинди, деб ёзибсиз («Рақиб изидан» боби)...
... Қап-катта киши замбил тагига сиғадими?..

Қодирий жавоб қиладилар:

— У вақтлардаги замбиллар катта бўлган-да...

* * *

Уша содда китобхон Қодирийдан яна сўрайди:

— Отабек Ҳасаналининг уйига кириб Кумушни кутиб айланиб юрганда, Кумуш кирпўш орқасида тахмонда беркиниб турган экан. («Ҳасаналининг ҳийласи» боби) ўшанда ўзингиз уларни қаердан кўриб турган эдингиз³...

¹ Иккинчи Жулқунбой демоқчи.

² Бир соатдан сўнг келаман.

³ Бу сўнгги икки лавҳани ёзувчи Ҳаким Назир айтиб берган эди. (Ҳ. Қ.)

БАЪЗИ ИЗОҲ ВА ҚАЙДЛАР

Отамиз Абдулла Қодирий ҳақидаги хотираларни тўплаш ва нашрга тайёрлаш жараёнида у кишининг ҳаёт йўли, суврати ва сийрати, табиати, феъл-атвори яна бир бор хаёлимдан кечди. Бу хотиралар ёзувчи билан шахсан таниш бўлган турли ёш ва касбдаги одамлар томонидан ёзилганига қарамасдан, ёзувчининг шахси ва ижоди ҳақида ҳаққоний тасаввур бериши билан ажралиб туради.

Маълумки бирор тарихий шахс ҳаёти ва фаолиятини, адабий-илмий меросини ўрганишда, тиклашда айрим кишилардан тўпланган ёзма, оғзаки маълумотлар муҳим роль ўйнайди. Зеро, бу икки манба ҳам шу шахс ҳақидаги маълумотларни тўлдиради, кенгайтиради, қизиқувчиларга, хусусан илмий ходимларга тўлароқ тасаввур беради. Иккинчи жиҳатдан ўзи умуман машҳур кишилар ҳақида кўрган билганларни ҳикоя қилиш ҳам, тинглаш ҳам қизиқ, мароқли...

Бироқ бу икки тур (ёзма ва оғзаки) маълумотларни тўплаганда масъулиятли шартлар бор: маълумот ҳаққоний, эътироздан ҳоли, мантиқан асосланган бўлмоғи керак. Акс ҳолда қилинган хизмат қош қўйиш ўрнига кўз чиқариш қабилида бўлиб, ўрганилувчи шахс тўғрисидаги тасаввурни чалкаштириб, қоронғилаштириб қўяди.

Шунга ўхшаш Қодирий ҳақларида ҳам «Жулқунбой қариндошим, ўртоғим, мактабдошим, бирга ишлаганман, қўлида ярим газлик йўғон қалам, қоғоз кўтариб кўчада юганда ҳам ёзгани-ёзган эди», қабилида тўқима, муболаға маълумотлар бериб мақтаниб юрувчилар ҳам учраб туради.

* * *

Ҳаким Орипов деган бир кимса, адабиётшунос Шерали Турдиевга: «Мен Абдулла Қодирийнинг котиби бўлганман», деб ўзини танитибди. Ўртоқ Турдиев ишониб,

ундан бир қанча «маълумот»лар ёзиб олибди ва Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтининг «Илмий ишлар ва ахборотлар» тўпламида (бешинчи китоб, 1963 й.) «Абдулла Қодирийнинг янги топилган ҳикоялари ҳақида» номли сарлавҳа билан бостириб чиқарибди.

Биз Қодирий фарзандлари бу янгиликни эшитиб, «наҳотки, дадамизнинг котиблари бўлган-у, биз билмаган бўлсак», деб ҳайрон қолдик.

Ҳаким Орипов (1965 йиллар атрофида вафот этди) шундай ёзади: «Мен 1930 йилнинг бошида «Ҳамза» номли мактабга илмий мудир бўлиб (ишга) келдим. Шу мактаб ўқитувчиси Илҳом домла орқали Абдулла Қодирий билан танишдим... (Мен) бир неча суҳбатларда бувим ва бувамлардан эшитган афсонавий ҳикояларни (Абдулла Қодирийга) айтиб берганимда, бир эшитган сўзни қайта сўзлаб бериш, ёд олиш қобилиятим зўрлигиданми, ҳар ҳолда... (Абдулла Қодирий): «Бизга ҳаттот ёки мунший (котиб) бўладиган киши экансиз», дедилар... Бу гап аввалда ҳазил, кейин чин бўлиб кетди. Шундан кейин баъзи бир ёзган ҳикояларини менга оққа кўчиришга берган эдилар, (кўчириш чоғида) ёдимда қолганларини айтиб бердим» (мазкур тўплам, 59—60-бетлар).

Мен бу келтирилган «маълумот» билан қизиқдим: Аввало, Илҳом домла «Ҳамза» номли мактабда ҳеч ўқитувчилик қилмаган. Кейин Қодирийнинг зиёфат — суҳбатларда афсонавий ҳикоя — чўпчаклар айтишиб ўтирганларини сира кўрмаганман. Уларнинг суҳбати бирмунча жиддий ва муҳим масалалар тўғрисида бўлар эди. Учинчидан, қайта сўзлаб бериш, ёд олиш қобилиятлари билан оққа кўчирмакашлик ўртасида ҳеч қандай зарурий муносабат кўрилмайди... Менда Ҳаким Ориповнинг ёзган дастхати сақланади. Унда ҳусни хатлик сиёҳи йўқ...

Менинг билишимча, Қодирий ҳеч вақт котиб ушламаганлар ва бунга у кишида зарурат ҳам бўлмаган. Юқорида ёзганимдек, у киши ўз асарларини бир йўла жуда тез, чиройли ёзар ва ёзиб бўлгач, у ер-бу ерига тузатишлар киритиб шу оригинал нусхани нашриётга, босмахонага топшириб юбораверар, эдилар. Ундан ташқари, Қодирий, айниқса, ўттизинчи йиллар бошида ижодий ишдан кўра деҳқончилик билан кўпроқ шуғулланганлар. Иккинчидан, умуман ёзувчиликда махсус котиб сақлаш жуда кам расм бўлган. Чунки, ҳамма ёзувчилар ҳам ўз ижодхонасига бегонани йўлатгиси келавермай-

ди... Машҳур француз ёзувчиси Бальзак эллик йил умр кўрган ва шу қисқа умри ичида етмишдан ортиқ катта-катта романлар ёзган. Бироқ шу қадар мўл ижод қилган бўлса ҳам котиб сақламаган экан.

Ҳаким Орипов қуруқ даъво қилиб қолмайди, юқорида айтилганидек «Қодирий асарларини оққа кўчирган чоғимда шу еттига ҳикояси ёдимда қолган эди», деб Қодирий қаламига, услубига асло мансуб бўлмаган, бачкана, сийқа еттига «ҳикоя»ни Турдиевга айтиб беради. Турдиев эса, ҳикояларнинг мазмун-сюжетини айрим-айрим батафсил ёзиб олиб, мазкур мақоласи охирида бостириб чиқаради.

Мен мақолани ўқиғач, ўртоқ Турдиевдан сўрадим:

— Хайр, савобли иш қилибсиз, дўстим. Фараз қилайлик, Ҳаким Орипов 1930 йилда Абдулла Қодирийга котиблик қилган ва ҳикояларидан нусха кўчириб берган ҳам бўлсин. У ҳолда Ҳаким Орипов сизга айтиб берган бу ҳикоялар қайси журнал ёки газеталарда босилган экан?

Дўстим жавоб қилди:

— Бу ҳикоялар муваффақиятсиз чиққанлиги учун босилмай қолган...

Жавоб жуда қизиқ: Менимча ҳеч бир ёзувчи ўзининг муваффақиятсиз чиққан асарини бировга оққа кўчиришига бермаса керак. Иккинчидан, бу ерда мантиқсизлик ҳам сезилиб туради: ўн бешинчи йиллардаёқ талайгина гўзал ҳикоялар ва сахна асарлари ёзган, 1928 йилга қадар иккита йирик роман яратган бир ёзувчи, наҳотки 1930 йилга келиб, бир эмас, еттига ҳикояни қаторасига муваффақиятсиз ёзган бўлса? Бу, менимча, ортиқча гап, ёзувчи ижодини ўрганувчиларни хато тушунчаларга бошлаш эмасмикан?

Қодирийнинг муваффақиятсиз ёзган, босилмай қолган асарларини эсламайман. Бундай ҳоллар, юқорида сўз бўлганидек, ёзувчи ижодининг бошланишида бўлган бўлиши мумкин. Назаримда, Ҳаким Орипов Қодирий, Ҳамза, Айний, Ойбек каби ёзувчиларимиз асарларидан руҳланиб, кўпдан бери машқ қилиб ёзган, лекин «бахти» очилмаган мазкур ўз ҳикояларини чор-ночор Абдулла Қодирий номидан эълон қилишни ўйлаган бўлса керак...

* * *

Яна шу Турдиев дўстимиз архивларидан бир ҳикоя ва бир фельетон топиб, «Абдулла Қодирийники», деб,

«Ҳийлайи шаръий» номли тўпламда¹ бостириб чиқарибди. Ҳикоя «Меҳмонхонада» деб номланган. У биринчи бор 1929 йилда Самарқандда «Аланга» журналида «Йўловчи» имзоси билан, «Қурбонлик» деб номланган фельетон эса, 1926 йилда Тошкентда «Адабиёт парчалари» тўпламида «Қ» имзоси билан босилган.

«Меҳмонхонада» ҳикоясини текшириб кўрайлик: Тўғри, Абдулла Қодирий «Йўловчи» имзоси билан бирикки мақола-фельетон ёзган. Лекин бу имзо — тахаллус фақат Абдулла Қодирийга хос, уни ўзга кимса ишлатмаган ва ишлатишга ҳақ-ҳуқуқи йўқ, деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Тарихда Навоий, Машраб каби тахаллуслар билан ижод қилган озмунча ёзувчи — шоир ўтганми? Иккинчидан, ҳикоя Самарқандда босилган. Абдулла Қодирий, матбуотга сероб бўлган Тошкент шаҳрида яшаб туриб, ўз асарини Самарқандда бостириши ҳам ҳақиқатдан йироқроқ кўринади. Хайр, журнал ходимлари «бирор нарса ёзиб беринг», деб илтимос қилишган бўлсин...

Энди Қодирийнинг қалами нуқтаи назаридан ҳикоянинг шакл-мазмунига ва сўз, жумла, ибора тузилишига назар ташлайлик. Маълумки, Қодирий асарлари биринчи галда мухтасарлиги, фикрларнинг содда, равонлиги, мазмундорлиги ва айтмоқчи бўлган мақсаднинг очиқлиги билан ажралиб туради. Аммо бу ҳикоя узун, мақсад қоронғи, ўқиб муаллиф нима демоқчи эканлигига тушуниш қийин. Ҳикоянинг бошланишида меҳмонхонада фақат икки киши (Очилбой ва домла-имом) борлиги англашилади, кейин, ҳикоянинг охирида меҳмонхонада анча одамлар ўтирганлиги тўсатдан маълум бўлиб қолади.

Ҳикоянинг сўз, жумла, ибора тузилишлари Қодирий-никига ўхшамайди, чунки у Самарқанд, Бухоро лаҳжа — лафзларида ёзилган. Масалан (қавс ичидагиларни биз келтирдик — Ҳ. К.) чойрак (чорак), пачоқ (пучуқ), моча эшак, ҳамсоя, эна (она), бедардисар, мол (ош, таом мазмунида), чорчўб (сандал — курси), чархил товоқ (лаган мазмунида), кўпкари (Қодирий бу сўзни ўз ҳикояларида улоқ деб ишлатганлар), дилмондалик, чароки (чунки), ёвон (дала), жувори, ханги эшак, паловхўр (ошхўр), ҳолвагар (ҳолвачи), тарозудор (тарозбон) ва ҳоказо...

¹ «Ҳийлайи шаръий» Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1973 йил.

Баъзи жумла-иборалардан намуналар: «...Салласини ёстиқнинг устига қўйиб, чорчўб олдига томон қўнқайиб «Жангноман туркий»ни муҳаббат билан нағма чиқариб ўқимоққа бошладиким, чорчўб теварагида ўлтирганлар, ҳазрати Алининг қиличи икки юз газ чўзилганига таажжуб қилиб, кўпқари масаласини бир ёққа олиб қўйдилар», «Очилбойнинг тез келиб тез кетатурғон жаҳли дарров совуди», «мен бунга ёвондан жувори поялари териб ханги эшакка ортиб келгин десам...», «...домланинг газаби қайнаб, икки кўзи косасидан ташқарига отилиб чиқмасдан сал қолди», «палов ейишга уста қўлларини ҳаракатга келтириб товоқнинг лабидан гижимлаб оғзига ош солди», «шу вақт эшикнинг бир қаноти очилди», «Қаримовнинг... ёқаси очиқ беқасам тўн устидан кўриниб турган итёқа кўйлак...», «Қаримов фотиҳани бетга суфиргандан кейин...», «Очилбой бир оз чайқалиб (иккиланиб) турди», «Очилбой газета хабарларини эшитгандан кейин, кўзи очилиб кўнглида маданиятга интилиш таъсири қолди», «Қаримовнинг ҳар бир сўзни мулоҳаза билан, таъсирли ва деҳқоннинг қичиган ерини қашигани сингари чиқариши ўзининг эътиборини кўтариб, бошқаларнинг диққатини ўзига жалб этган эди», «домланинг сўзини Очилбой карт кесди» ҳоказо...

Абдулла Қодирийнинг шундай жумлалар тузишига ишониш қийин. Балки бу сўз-жумлалар персонажлар тилидан берилгандир, деб ўйланилар. Йўқ, бу жумлалар деярли ҳаммаси ёзувчининг баёни.

«Қурбонлик» фельетони ҳам гарчи тагига «Қ» имзоси қўйилгани билан Абдулла Қодирий қаламига мансуб эмас. Буни асарнинг услуб, мазмуни, тил жиҳатларидан осонлик билан пайқаш мумкин.

Қодирий гарчи ўз илк ижод йилларида бошқа халқлар адабиёти қатори татар адабиётидан ҳам хийла таъсирланган бўлсалар-да, у кишининг бирон асарларида татар тилига хос лафз-жумлалар учрамайди. «Қурбонлик» мақоласида эса татар лафзлари, жумлалар учраётибди. Масалан: «пичоқ қўйнинг бўғзига тақалмишдир», «бўғизлайдилар-да, чуқурга ташлайлар!», «кўкракларига ўқ юборалар», «бошларини қилич билан кесалар», «миллионларча қўйлар кесилар», «олалар сўйилалар, ташланалар, қирилалар» ва ҳоказо.

Ундан ташқари асарнинг мақсади ёрқин, жумлалари текис, равон эмас. Аксинча, ёзувчи услубига зид бўлган қуруқ, ясама, ҳаяжонли «олифта» сўз ва жумлалар ишлатилган. Масалан: «қон-қон-қон!» Бечора қўй қассоб-

нинг омонсиз панжасига тушгандир. Қайроққа тилини суркаган ўткир личоқ қўйнинг бўғзига тақалмишдир — Оллоҳу акбар! Улуғ бўлган «Оллоҳ»нинг оти ёд этилгани холда бечора ҳайвоннинг жони олинадир», «тўпларнинг оғизлари йиғин-йиғин ўлим пуркаб, калхатлар тўрт томонга ажал сочар экан...», «ўзлари каби йўқсул ҳайвонларни ўзларининг қизганмас жаллодлари каби қизганмас қассобларининг қўлларига топширалар...» ва ҳоказо.

Қодирий қаламининг бир хусусияти шундаким (ҳамма рисоладаги ёзувчиларимизда ҳам шундай), у киши қуруқ оҳ-воҳ, ҳаяжонли сўзлардан қочадилар. Воқеа шундай оддий тасвирланиб кўз олдимизга келтириб қўйиладики, ўқиб ўқувчининг ўзи ҳаяжонга келади. Яъни ёзувчининг ўзи ҳаяжонланмайди, аксинча, аста тасвирлаб бориб ўқувчини таъсирлантиради.

Ундан ташқари яна шу нарса кўзга ташланади. Қўй сўйилишига шунча оҳ-воҳ, ҳаяжон керакми? Ҳамма халқларда ҳам қадим-қадимдан қўй (умуман мол) сўйилиб келади, буёқдан сўйиб, буёқдан пишириб ейилaveraди. Мол сўйиш ҳаётда одат, зарурат тусига кирган. Бундан ҳеч ким изтиробга келмайди. «Фалончи қўй сўйибди», деса ҳеч ким ачинмайди, аксинча қувонади.

* * *

Яна шу дўстимиз «Меҳробдан чаён» романининг ёзилиш тарихига доир шундай бир «маълумот»ни излаб топиб: «Замонавийлик ва маҳорат» китобида (355—356-бетлар) эълон қилибди¹. Гўё Абдулла Қодирий Розия ойидан маълумот олиш учун, уни Тошкентда икки йил, Қўқонда бир йил излаган эмиш ва топгач, олти ой Қўқонда яшаб ойна билан суҳбатлашиб, маълумот битиб олган эмиш. Абдурахмон Қамбаров исмли қўқонлик бир ўқитувчи эса Абдулла Қодирийга иқтисодий томондан ёрдам бериб турган эмиш...

Бу гаплар ҳақиқатга, мантиққа тўғри келмайди. Наҳотки, Худоёрнинг хотини бўлмиш таниқли аёл — Розия ойнаи Қўқон шаҳридан излаш учун бир йил вақт кетса ва маълумот олиш, йиғиш учун Қодирийга Қўқон шаҳрида олти ойлаб яшаш даркор бўлса? Менимча бундай ҳолларда кўпи билан бир-икки ҳафта кифоя қилса ке-

¹ «Замонавийлик ва маҳорат». Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти, Тошкент, 1961 йил.

рак. Албатта тарихий манбалар — асарлар билан танишиб чиқиш бундан мустасно. (Баҳарҳол, мен Қодирийнинг материал излаб бир йиллаб, олти ойлаб сафарда бўлганларини эсламайман.) Ундан кейин «Утган кунлар»дек романни ёзиб қўйган машҳур, мустақил бир кимсанинг Қўқон шаҳрида бировларга бўйин эгиб, иқтисодий ёрдам олганлигига ҳам сира ишониб бўлмайди...

Ўртоқ Шерали Турдиев юқоридаги «маълумот»ни Кимёхон Ҳайдаровадан олган. Бу аёл билан бўлган суҳбатимиз «Меҳробдан чаён»нинг ёзилиш тарихи бобида баён қилинган. Ҳақиқатда эса Қодирий маълумот олиш учун Розия ойининг ёнига атиги икки-уч бор борган эканлар холос. Тошкентда икки йил, Қўқонда бир йиллаб қидириш, олти ойлаб унда яшаш, иқтисодий ёрдам бериб туриш тўғрларида сўз ҳам бўлмади.

Биз юқорида адабиётшунос Шерали Турдиевнинг иш фаолияти жараёнида кечган баъзи тушунмовчиликларни (ўқувчиларимизга Абдулла Қодирий ҳақида тўғри тасаввур бериш учун) айтиб ўтдик. Бу билан биз асло ундан ўпкаламақчи эмасмиз. Зеро, нуқсон ҳаммада ҳам кечади. Шерали Турдиевнинг Абдулла Қодирий адабий меросини тўплашдаги хизматлари катта. Бу жиҳатдан биз ўртоққа ташаккур айтишга бурчлимиз.

* * *

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1984 йил 23 март сонида ўртоқ Аҳмад Алиевнинг «Жулқунбойни кўрганлар сўзи» номли каттагина мақоласи босилиб чиқди. (Аҳмад Алиев Абдулла Қодирий ижодидан кандидатлик диссертациясини ёқлаган олим.) Бироқ, ўртоқнинг мақоласи озгина изоҳ ва тушунтиришлар талаб қилади.

Мақолада Қодирийнинг «Утган кунлар»ни ёзиш чоқларида материал излаб Марғилон шаҳрига борганлари ва унда баъзи кимсалар билан учрашиб маълумотлар ёзиб олганлари ҳақида сўз боради. Бу албатта хайрли иш, раҳмат. Аммо муаллиф мақола муқаддимасида мавзуга ҳеч алоқаси йўқ шу жумлани томдан тараша тушгандай ишлатиб ўтади:

«...Қодирий ёзган асарлари устидан ҳам, ёзмаган асарлари устидан ҳам катта ваъдалар беришни ёмон кўрар, «Мен фалон асарни ёзаётирман, унда фалончи — писмадончилар иштирок этади, ҳушёр бўлинглар!» қабилдаги дабдабали «баёнотлар» унга ёт эди. Шу са-

бабли классик романларда ҳам «талай камчиликлар бўлиши табиий», деб қарарди...»

Биз бунда жумла ғализлигини текшириб ўтирмаймиз... Албатта, ҳар қандай ёзувчида ҳам камчилик бўлиши мумкин, бу табиий. Аммо охириги жумлани Қодирий камтарлик йўсинида айтган бўлишларини ҳам унутмаслик керак. Хўш, бу мақолада «ўзи айтган» деб, Қодирийнинг камчиликлари текширилмоқчими ёки унинг ҳақида хотиралар баён қилинмоқчими? Мақолада йўсинсиз «ўзи айтган» дейилади-да, индамай, баҳс юритмай бошқа мавзуга ўтиб кетаверилади.

Марғилонлик хотира айтувчиларга келсак, тўғриси айтсам, ёзилган бу хотиралар бошдан-оёқ бўш гаплар. Унда Қодирийнинг на бирон бир сажияси, хислати ва на ҳаёти очиб берилади. «Материаллар» гўё Қодирий ҳақида ёзилган адабиётлардан қиёсан фойдаланиб кўпол равишда «ижод қилинган-у», бир-икки кекса номидан сўзлатилган...

Баъзан шундай бўлади. Бирор оддий киши билан тасодифан суҳбатлашиб қоламан. Унинг сўзлари Қодирийнинг руҳига, табиатига мос. Мана бир мисол.

Маҳалламиздаги саксон ёшлардан ошган Абдуқодир ака исмли собиқ бинокор уста ҳикоя қиладилар:

«Бир кун маҳалламиз чойхонасида ўтирсак, Абдулла акам хаёл суриб кириб келдилар. У киши камгап эдилар. Узлари ёлғиз ўтириб, чой чақириб ича бошладилар. Абдулла акамнинг ёнларида эса ёшлари улғайиб қолган беш-олти киши тос қуриб чой ичишар ва кимнингдир хотинининг ношоиста ишлари ҳақида баралла сўзлашар эди. Абдулла акам уларнинг гапига бир оз қулоқ бериб ўтирдилар-да, ўгирилиб дедилар:

— Ҳай, биродарлар, чойхонада ўтириб бир аёлнинг ғийбатини қилишдан бошқа гапларингиз йўқми. Бу айтётган сўзларингиз на одобга ва на шариатга тўғри келади!

Ҳамма жим бўлиб қолди».

Мана, кўрдингизми, арзимас бир хотира Қодирий ҳақида қанча тасаввур берди. Ахир бу мақолада биронта ҳам шунга ўхшаш ишонарли, эса қоларли факт йўқ-ку. Ҳаммаси асоссиз, зўрма-зўраки гаплар.

Марғилон шаҳар марказий китоб дўкониде қирқ йилча мудирлик қилиб, 98 ёшида вафот этган Мунаввархонжи исмли бир киши шундай дейдилар:

«... чиндан ҳам Мирзакарим қутидор яхши одам, қизи жуда гўзал, покиза бўлган. Биз бунни ота-оналари-

миздан эшитганмиз, қизини тошкентлик бир савдогарга узатган... Уста Олим, Ҳомид ҳам тарихий шахс бўлган. Уста Олим косиблар маҳалласида яшаган, Ҳомид эса қутидорнинг қўшнисини бўлиб, анча бадҳазм одам эди...»

Юқоридаги келтирмадан кўринадики, гўё «Утган кунлар»даги ҳамма персонажлар тайёр тарихий шахслар бўлган, Қодирий фақат уларни кимсалардан сўраб, кўчириб роман «ясаб» қўя қолган холос. Шу ерда бир савол туғилади: «Агар мазкур тарихий шахслар бўлмаганда Қодирий «Утган кунлар»ни ёза олармиди, йўқми?»

Менимча, «Утган кунлар» (умуман асарлар) даги ҳамма қаҳрамонларни тарихий шахслар деб қараш, уларни халқ орасидан, тарихдан излаш хато, тўғрироғи соддаликдир. Тўғри, ҳамма реалистик асарларнинг қаҳрамонлари ҳам ҳаётдан олинади, бундай шахслар халқимиз орасида кўплаб учрайди. Аммо, фалон асардаги қаҳрамон фалончи деб айтиш тўғри эмас (албатта бундан баъзи буюк, машҳур тарихий шахслар мустаснодирлар).

«Отам ҳақида» китобда ёзганимдек, Қодирий «Утган кунлар»ни ёзишдан олдин уни беш-олти ойгача обдон ўйлаб юрадилар, асарнинг нимадан бошланиб, нима билан тугашини ва унда иштирок этадиган қаҳрамонлар, уларнинг характерлари ҳақида тахминий бир тўхтамга келиб оладилар ва шундан сўнг тахминланган асар юзасидан керакли материаллар тўплашга киришадилар.

Қодирий Марғилонга нима учун борганлар? Юқорида айтганимиздек, «Утган кунлар» романига мос келадиган тарихий шахс (қаҳрамон)лар излаш учун эмас, (чунки асарнинг қаҳрамонларини ёзувчининг ўзи кўнгли хоҳлаганча «ясаб» олаверади), асосан Марғилонда кечадиган, тасвирланадиган воқеа ўринларини ўрганиш, кўздан кечириш, тахмин этиш учун, холос. Масалан, Қодирийни Марғилонда хусусан нималар қизиқтирар эди: қарвонсарой, пойафзал растаси, қутидор, ҳоким ўрдаси, Уста Олим ва Содиқлар уйини тахминлаш, Хўжа Маъвоз қабристонини кўриш (унинг тарихини ўрганиш эмас) ва Қўқон, Тошлоқ дарвозаларининг номини билиш, холос, (бу юқоридаги тафсилотлар албатта ҳурматли ёзувчиларимизга аён, узр тутсинлар).

Мунавварҳожи амаки давом этиб дейдилар: «Қодирий Мирза акадан (бу кишини, гўё Мунавварҳожи ака Қодирийга таништиради. Ҳ. Қ.) кўпроқ маълумот олиб мамнун бўлганидан, янги-янги саволлар топиб келиб,

ҳадеб у билан учрашаверарди. Гоҳо унинг олдига боришга мени таклиф қилаверишга ийманиб, бир ёш бола топиб берсангиз, мени бошлаб борса бўлгани, дерди. Абдулла Қодирий кейинчалик ҳам Марғилонга ҳар йили луччак шафтоли пишигида келадиган ва камида ўн беш кун турадиган бўлиб қолди...» Мантиқсизликни қаранг: Мирза ака билан бир танишиб олгандан сўнг, керак бўлса кейинги галларда ўзи бораверади-да, уни ҳар гал бирор киши бошлаб боришининг нима кераги бор?

Мен ҳам ёзувчиман... Айниқса Қодирий тўғрисида ёзган «Отам ҳақида», «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) замондошлари хотирасида» каби тарихий асарларни тайёрлаш жараёнида кўп изланишларга, дадамни кўрган-билган кексалар билан суҳбатлашишга тўғри келди. Аммо шуни айтайки, ким билан суҳбатлашмайин, гапимиз ярим, бир соатда тугарди. Чунки шу қисқа вақт ичида суҳбатдошим барча кўрган-билганларини айтиб берар, гапни давом эттиришга эҳтиёж қолмасди.

Юқорида биз Қодирийни Марғилонда қизиқтирган масала (ўрин)ларни санаб ўтдик. Мазкур ўринларни ўрганиб, тахминлаб чиқмоқ учун қанча вақт керак бўлади, дейсиз? Менимча, нарисидан билан бир ҳафта — ўн кун фурсат кифоя... Бунинг устига «Утган кунлар» учун Марғилон тарихини кавлаштириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ (Чунки ўқиганлар билар, романда Марғилон тарихига оид ҳеч гап йўқ, асосий тарихий воқеалар Тошкент — Қўқон ўрталарида кечади). Шу ҳолда, билмадим, Қодирий тирикчиликдан қолиб, нима учун Марғилонга бир неча йиллаб қатнади ва кимсаларни зериктириб, ҳадеб нималарни сўрайверди эканлар? Баҳарҳол биз дадамизнинг йил сайин Марғилонга қатнаганларини хотирлай олмаймиз. У киши умуман, жуда зарурат бўлмаса, сафар қилишни ёқтирмас, «Уз уйим — ўлан тўшагим... Кўрпа-ёстиқ кўтариб сафарга чиқиб, аллакимларнинг уйида сиқилиб ётиб юришдан оғирроқ иш йўқ» дердилар. Шу ерда бир хотира ёдимга тушиб кетди.

1936 йилнинг ёзи эди. Ёзувчилар боғида дам олиш, ижод қилиш учун дадамга йигирма тўрт кунча пулсиз путевка берилади. У киши керакли юklarини кўтариб хайрлашиб боққа жўнаб кетдилар. Бироқ икки кундан сўнг қайтиб келиб қолдилар ва менга: «Мен боғдагиларга тайинлаб келдим, ўрнимга сен бора қол», дедилар. Ойим: «Узингиз-чи?» десалар, қўл силкиб, «Дам олишга ўз боғимиз яхши», дедилар. Мен бориб дам олдим...

Мақсадга келсак, Қодирий «Ўтган кунлар»га материал тўплаш учун бизнинг хотирлашимизча, Марғилонга атиги бир бор сафар қилганлар, холос. Роман охиридаги, «Сўнги Марғилон боришимда...» жумласи эса китобхон учун атайлаб айтилгандир. Луччак шафтоли масаласига келсак, Тошкентда ўзимизнинг каттакон шафтолизоримиз бор эди ва ҳозир ҳам бор...

Иккинчи хотира айтувчи, 1898 йилда туғилган, собиқ ўқитувчи Жамолхон Саидхонов Абдулла Қодирийни биринчи марта 1920 йилда Тошкентда Имло қурултойида кўриб танишганликларини ва ундан кейин, иккинчи бор 1923 йилда Марғилон кутубхонасида тасодифан кўриб қолганликларини айтиб келиб дейдилар:

— Шунда (яъни кутубхонада) Қодирий тарихий китобни титиб ўтирган экан. Бу жуда бой кутубхона эди. Мен Қодирийга ифтихор билан қараб қолдим. Сўрашдик, омонлашдик. Кейин мендан илтимос қилди:

— Бир тарихий ромон ёзмоқчиман, менга ёрдам берсангиз.

— Қандай ёрдам?

— Ёши етмишлардан ошган кишилардан камида уч-тўрттасини топиб берсангиз, лекин билимдон кишилар бўлсин.

Аввало жумла келишимсиз, Қодирий шундай мантиқсиз гапни айтишига ишониб бўлмайди. Нима, бундай кишилар бозорда сотиларканми, уч-тўрттасини топиб берса?.. Кейин, ёш йигитнинг кекса билимдонларни танлаб бериши ҳам қизиқ... Лекин энг қизиғи бу ёқда:

Юқоридан кўринадики, гўё Қодирий 1923 йилда Жамолхон акага ўзларининг бир тарихий роман ёзмоқчиликларини айтиб, ундан ёрдам сўраганлар. Ахир Қодирий 1923 йилда «Ўтган кунлар» романининг биринчи ва иккинчи қисмларини ёзиб битирган ва ундан анчагина боблар 1923 йилда «Инқилоб» журналининг 9—10 сонларида босилиб чиққан эди-ку!.. (Бу ҳақда мен «Отам ҳақида» китобимда кенг маълумот берганман.)

Ҳа, борингки, кексайиб қолган Жамолхон ота Қодирий билан Марғилонда учрашган йилларини умутган ҳам бўлсинлар. Қодирий «Ўтган кунлар»ни ёза бошлаганларида 25 ёшларда, Жамолхон ота эса 20 ёшларда бўлганлар. Наҳотки Қодирий Марғилондек каттагина бир шаҳарга материал излаб бориб, шу 20 ёшли йигитдан ўзга каттароқ ёшли ёрдамчини топа олмаган бўлсалар. Масалан: Ёзувчи Наби Юсуфийнинг айтишича Қодирий 1935 йилда «Амир Умархоннинг канизи» рома-

нини ёзишга материал тўплаш учун Фарғона шаҳар ва қишлоқлари бўйлаб сафар қилганларида, Марғилонда қўниб, шаҳар партия комитетининг котиби Саъдиев қабулига кириб «менга материал тўплашда ёрдам беринг» деб мурожаат қиладилар ва бошқа жойларда ҳам шундай раҳбар ходимларга мурожаат этадилар...

Жамолхон отанинг манави «маълумот»лари ҳам қизиқ: «...Абдулла Қодирий... Хўжа Маъоз қабристонига бошлаб боришни илтимос қилди... Қодирий йўл-йўлакай бизни саволларга кўмиб ташлади, худди терговчидай синчиклаб сўрайверарди» (Қизиқ, бу кўмиб ташларли даражадаги кўп саволлар нималардан иборат экан?). Бу сўзлардан шу маъно англашиладики, Қодирий гўё табиатан бир оз енгилроқ, арзимас масалани ҳам эзмаланиб сўрайвериб кўнгилга тегадиган бир киши бўлганлар (мақола ижодкори бир кимса бўлганликдан Мунаввархोजи ота сўзларидан ҳам шу маъно англашилади).

Менимча, бу иккала хотирачилар ҳам Қодирийни умуман кўрмаган кўринишади. Кўришганда, суҳбатлашганда эди, бундай дейишмас эди. Қодирий жуда салобатли, гапни ўлчаб сўзловчи, сипо киши эдилар.

Жамолхон ота яна дейдилар: Қодирий «Энди менга арабча сарф билан нахвни (яъни араб грамматикасини) биладиган мударрис топиб беринг» дедилар. Мен топиб бердим. Хўш, «Ўтган кунлар» романига арабча сарф-нахвни биладиган мударриснинг нима кераги бор экан?

Қодирий, гўё, Жамолхон акадан сўраган эмишлар:

— Тарихий романларимни ўқидингизми? Сизга ёқадими? «Меҳробдан чаён»-чи? «Обид кетмон»чи?

Мен шунга ҳайронманки, Қодирий нега ўзларидан тўрт ёш кичик бир ўқитувчидан ўлиб-қутулиб ўз асарлари ҳақида баҳо сўрайдилар?

Сўз устаси деб ҳисобланган Қодирий наҳотки шундай қовушмаган маъносиз, мантиқсиз гапларни айтган бўлса? Хулоса, хотирачилар ёдларига нима келса шуни айтаверганлар. Мулла Обиднинг саҳнага чиққан ўз қизига ҳўмрайиб қарашига келсак: Балки, у ерларда ота-оналар қизлари саҳнага чиқса гул тақдим қилишар. Аммо бизнинг ёқларда ҳамон ҳўмрайиб қарашади...

Сўз охирида шуни айтамикки, мақоладаги «хотира»лар эҳтимол мазкур табаррук отахонларнинг сўзи эмас, ёзиб олувчиларнинг «илҳом»идир. У ҳолда ҳурматли отахонлар бизни маъзур тутсинлар.

Бир туппа-гузук киши дейди:

— Абдулла Қодирий Кўкча дарвоза гузариди кўкфурушлик қиларди, укроп сотарди, 1929 йилда ўзим кўрганман...

Одамлар, Кўкча (Кўкчи) бўлгандан кейин, у ерда кўкат (ошкўк) сотилса керак, деб ўйлашади. Ваҳоланки бу ном «Кўҳча» яъни тоғча (тепча) номининг бузиб айтилишдан келиб чиққан.

Биз Қодирий оиласи, қариндошлари, маҳалла аҳли бу янгиликни эшитиб ҳайрон бўлди. Чунки у кишининг, кимсан фалончи бўла туриб, бундай «касб»лари ҳам борлигини билмас эканмиз.

Албатта, ўзи етиштирган нарсани кўчага чиқариб сотиб ўтириш айб эмас. Гап ҳақиқатда. Борингки, Қодирий кўкфурушлик қилган ҳам бўлсинлар. Аммо нега у киши ўзларининг яқингина Самарқанд дарвоза гузарлари турган бир ерда, «қопларини орқалаб» пиёда икки-уч километр йўл босиб, Чорсу бозорига тушиб ва ундан яна икки-уч километр пиёда юриб Кўкча гузарига бориб (у чоқларда Кўкча тарафга трамвай юрмас эди.) «молларини» сотадилар? Ўз гузарларида сотишга уялганлариданми? У вақтларда Самарқанд, Кўкча дарвозалари дала-боғ ерлар ҳисобланиб, у жойларда фақат ерли халқ яшар, уларнинг ҳаммасида озми-кўпми ер-боғ бўлар ва керак бўлса ош-кўклари ўзларидан чиқар эди. Шу ҳолда, билмадик, Қодирий ўз кўкларини у ерга олиб бориб тийинлаб кимга сотар эканлар?

Ҳалиги «хотира» айтувчи киши яна сўзида давом этиб дейди:

— Бир гал, ўшанда, Кўкча бозориди Қодирийни кўриб, ҳа деб тикилиб қарайверган эдим, у киши мени секин ўзига имлаб: «Менинг бу ерда кўк сотиб ўтиришим сабаби: кўкчилардан тил ўрганишдир. Бор, менга тикилаверма!» деди.

Нима, кўкчилар алоҳида бир «сирли дунё» эдимики, уларнинг тилини ўрганиш учун атайлаб кўкфурушлик қилинса, бозор тилини ўрганилса, у вақтларда Қодирийга тил ўрганишнинг зарурати йўқ эди. Чунки у киши ўз тилларини сув қилиб «ичиб» юборган эдилар...

Шу ўринда бир воқеа ёдимга тушди:

Дадам вафотидан анча кейин, янглишмасам Улуғ Ватан уруши йиллари эди, шекилли. Бир кун Чорсу бозориди, Маҳкама мачити рўпарасида (ҳозирги дорихона

ўрни) тасодифан бир кимсага кўзим тушди-да, бирдан юрагим «шиғ» этиб кетди. Чунки бу кимса худди дадамга ўхшар, унинг юз тузилиши, ёш жиҳати, гўё у кишининг айнан ўзи эди. Лекин жуссаси бир оз дуркун, содда кийинган, бошида қора духоба дўппи, устида эскироқ пальто, оёқларида махси-калпш эди.

Бу кимсани Чорсу бозорида икки марта кўрдим ва ҳар гал ўксиниб-ўксиниб орқасидан узоқ термулиб қолдим. «Одам — одамга ўхшайди», деб шуни айтадиларда...

Бу хотирадан мурод шуки, мазкур киши Кўкча гузариди балки шу кимсани кўриб Қодирийга ўхшатгандир?... Лекин шундай бўлса-да, унинг: «мен тил ўрганмоқчиман,— деди», деган сўзлари тўқима эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Чолни кўрсак «бобом» деяверишимиз тўғри эмас-да...

* * *

Бир куни навбатчиликда палатага касал кўргани кириб, бўйдор, қотма, сочлари оқарган, авваллари адабиёт ўқитувчиси бўлган бир бемор аёл билан танишиб қолдим.

— Отангиз «Ўтган кунлар»ни хўп ёзганлар-да,— деди у.— Мен китобни эскичасини (яъни араб ҳарфида босилганини — Х. Қ.) ўқиганман... Яқинда янгичасини (яъни рус графикасидагисини — Х.Қ.) ҳам ўқиб чиқдим, жуда хафа бўлдим...

— Нега хафа бўлдингиз?

— Чунки китобга жуда кўп таҳрир, гўё тузатишлар киритилган, қисқартирилган¹...

Мен кулдим:

— Жуда «кўп» деб ошириб юбордингиз, олажон, оз-мозгина...

— Йўқ, оз-мозгина эмас, жуда кўп,— деди аёл жиддий,— менинг эрим кекса нашриётчилар. Бекорчиликка эрмак деб, китобнинг янги босмасини эскиси билан бошдан — оёқ солиштириб чиқдилар ва жуда хафа бўлдилар. «Аввало,— дедилар эрим,— нашриётчилик қондида бир китоб бир босилгач, у китобни кейинги нашрларида таҳрир қилиш мутлақо тақиқланади,² ҳатто таҳрир қилувчи давлат қонуни бўйича жавобгарликка тор-

¹ Қисқартирилган баъзи ўринлар сўнгги қайта нашрларда тикланган (Х. Қ.).

² Албатта, муаллифнинг ўз тузатишлари бундан мустасно — (Х. Қ.)

тилади. Хайр, бу ишларни ўзингиз ҳам яхши тушуна-
сиз, фақат, сиполик қилиб, фикримизни билмоқчи бўла-
сиз... Хўш энди, «Утган кунлар», «Меҳробдан чаён» ро-
манларининг киносини бузиб, қисқартириб, қўшиб-чатиб
чиқарганларига нима дейсиз?..

— Бу бошқа масала, — дедим, — киночилар, шунақа
асарни эгасидан рухсатсиз қисқартириб қўшиб-чатиб
филъм ясаб чиқаверадилар.

Аёл жавобимга қониқмагандек бўлди ва бир-икки
йўталиб олди.

— Балки, балки шунақадир-ку... доктор, лекин ки-
тоб ўзи мундоғроқ бўлса, қўшиш-тузатиш яхши-да. Ях-
шисини бузиб қисқартириш, китобга тўғри келмайдиган
гаплар (воқеалар демоқчи бўлса керак — Ҳ. Қ.) қў-
шиш—бу менимча ноўрин. Кинодаги ўша қўшиш-олишлар
маъқул бўлганда, отангизнинг ўзлари шундай ёзолмас-
мидилар? Қўлларидан келарди. Ҳар ҳолда иккала кино
ҳам мен кутгандек бўлмаган...

Мен ҳайрон қолдим. Чунки, аёл содда кўринса ҳам
адабиётни нозик тушунар экан. Суҳбатни чуқурлаштир-
май, кулгига олиб, гапни қисқа қилдим:

— Бу масалалар анча мураккаб, опа. Уни текшириб
хулоса чиқаришга сиз ва биз қодир эмасмиз. Келинг,
бу масалаларни адабиётшунос олимлар, кино илмидан
хабардорлар ўйлашсин, хулоса чиқаришсин.¹

¹ Мақоланинг журнал («Шарқ юлдузи» 1980 йил) вариантыда
ушбу лавҳага анча қисқартиришлар киритилган эди. (Ҳ. Қ.)

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲАҚИДА ҚАРДОШ ВА ЧЕТ ЭЛ РИНИНГ ФИКРЛАРИ

Ниота Тун

немис адабиётшуноси:

Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотган совет Урта Осиёси адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди¹.

Жалол Икромий

тожик ёзувчиси:

Абдулла Қодирий ўзининг гоят сиқик, аммо чуқур лирика билан йўғрилган жумлалари билан китобхонни мафтун қилади. Унинг асарларидаги ҳар бир деталь ўзида юксак маъно ифода этади, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглиғ жилоланади.

Берди Кербобоев

туркман ёзувчиси:

Менинг ўзим ҳам Толстойдан, Горкийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ини, «Қозоқ қизи»ни, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»ини, «Меҳробдан чаён»ини ўқиб шулардан ибрат олмасам «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлардим.

Хидир Деряев

туркман ёзувчиси:

Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романим устида иш бошладим.

¹ «Гулистон» журнали, 1974 йил, 4-сон.

Мен қайси йилда ва қайси ойда туғилғонимни билмайман. Ҳар ҳолда бемавридроқ бўлса керак, камбағал, боғбонлик билан кун кечиргувчи бир оилада туғилиб, яқинларимнинг сўзларига қараганда, мустабид Николайнинг тахтга ўтирган йилида туғилғонман. Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта билмадим. Аммо ёшим 7—8 га етгач, қорним ошга тўймаганидан, устим тузукроқ кийим кўрмаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очликка дуч келиб, қиши билан жаврашиб чиқар эканмиз. Ёшим тўққиз-ўнларга борғондан сўнг мени мактабга юбордилар. Мактабда икки-уч йил чамаси эски усулда ўқиб, кейинги вақтларда оиламизнинг ниҳоятда қашшоқлик кечирган важҳидан ўн икки ёшимда мени бир бойга хизматчиликка берадилар. Хўжайиним ўзи савдогар киши бўлиб, ўрисча ёзув-чизув биладурган одамга муҳтож эди. Шу тамаъ бўлса керак, мени ўрис мактабига (русско-туземная школа) юборди. Мактабдан қайтиб келгандан сўнгра хўжайинимнинг хизматини қилиб юрганам учун мактабда тегишли истифодани ололмадим: икки йил мундоқ хизматда юриб, чидай олмасдан отам-онамга ёлвориб, ўз уйимга қайтиб келдим. Ва ўз уйимдан бориб ҳалиги мактабда ўқиб юрдим. Акам дурадгорлик, яъни тоқичилик ҳунарига ўргата бошлади. Икки-уч йил чамаси шу тоқичилик ва боғишлари билан бўлиб юрдим. 1912 йилда манфактур билан савдо қилғувчи бир кишига йилига 50 сўм баробарига приказчик бўлиб ишга кирдим. Ва шул хўжайинда 1915 йилгача хизматда бўлдим. Шу миёналарда бозор

¹ 1926 йилда ёзувчи «тескаричи, миллатчи» деб асоссиз айбланади. Бу таржимаи ҳол ана шу муносабат билан ёзилган (Ред.).

воситаси билан татарларда чиқадиғон газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлиғига имон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд», «Ойна» газеталари чиқа бошлогоч, менда шуларга гап ёзиб юриш фикри уйғонди.

Идорадагилар билан танишлиғим бўлмоғони учунми, ёки, ёзган гапларим маъносиз бўлғони учунми кўпинча «идорадан жавоб» билан мени мамнун қилар эдилар. 1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида, «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборғонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915 йилда). Яна шу йилда татарларда чиқиб турғон ҳикоя ва румонларга тақлидан «Жувонбоз» отлиқ ҳикоячани ёзиб, ношир топилмоғонидан, ўзим нашр қилиб юбордим. Энди чин мусанниф бўлдимов, деб қувонар эдим.

1915 йилда (приказчик бўлғонимнинг учинчи, тўртинчи йиллари) хўжайинимнинг иши тўхтаб, дўконига печат тушди. Шунинг билан меним приказчилик тақдирим ҳал қилиниб, уйга қайтдим. Яна акам билан эски тоқичилик касбимга киришиб, ҳар кимларнинг эшигида кунлик ишлаб юрдим. Қиш кириб дурадгорлик иши тўхталгандан кейин мадрасага ўқишга кирдим. Бир қиш мадрасада ўқиб, кўклам чиққақ, яна тоқичиликка кетдим. Шу ҳолда 1917 йил февраль инқилоби етди. Николай тахтдан йиқилгандан кейин оддий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилдим. Шу хизматда бир ой чамаси турғонимдан сўнг, Тошкент эски шаҳарида очилғон озиқ комитетига мирза бўлиб кирдим. Шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирқага мансубият ёки яқинлик ҳис этмас эдим. Бу эрса менда асослик маълумот йўқлиғидан, яна тўғриси саводсиз авомлигимдан келар эди. Николайнинг тахтдан йиқилиб, хуррият бўлғонига хурсандлигим, албатта дунёга сизмас эди ва сизмаслиги табиий эди. Айниқса, 1916 йил рабочий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди. Февраль инқилобидан кейин учредительное собрание бўлар эмуш, деган гап чиқди. Ўзимиздан бўлса «Турон жамияти», «Турк адам марказият», «Мухторият», «Уламо жамияти», «Шўрои ислом» деган муаммолар тўқилиб, миям шишди. Кўнгилли милиция бўлиб юрганимда «Турон»га аъзо бўлиб юрган эдим. Аммо озуқа комитетига хизматга киргач, мени «Турон» аъзолиғидан чиқорғонлар эмиш, деб эшитган эдим. «Хўб» деб юрабердим.

Шу вақтларда матбуотда Русиядаги сиёсий фирқалардан социал-демократ, социал-революционер, кадет, интернационалист сўзлари учраб турар эди. Айтиб ўтишим керакки, ҳалиги сиёсий исмларга газета ўқийдиргон бўлгонимдан бери таниш бўлсам ҳам уларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим. Чунки бизнинг ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирқаларнинг йўлларига оид ҳеч бир ўқийдиргон асар йўқ эди. Февраль инқилобидан кейин газеталарда ўртоқ Ленин исми ва «большевик» деган гаплар чиқа бошлади. Аммо айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (бугунги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман социализм маслакидан тублик маълумотга эга бўлгон киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, балки битта-яримта бўлгондир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва бугунги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман: яъни мен ҳам ул вақтларда большевикларга бир онгсиз ишчи ёки деҳқон... ва бир мутассиб мулла ёхуд имомдан ортиқ баҳо бера олмас эдим. Буюк Октябрь инқилобидан сўнг ўртоқ Исмаил Обидов билан танишдим. Ул инқилобдан кейин доҳилия комиссарига ўринбосар тайинлангон ва эски шаҳар ўзбек ишчи-меҳнаткашларини уюштиришда раҳбарлик қилар эди. Унинг илан танишгоним менга кўп фойда берди, чунончи: большевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг йўллари билан ошналашдим ва унинг таклифига мувофиқ эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашга киришдим. У вақтларда Тошкентда бир неча уюшган ишчилар, бинокорлар бўлиб, агар мен зиёли ҳисоблансам, уларнинг орасида ишлай бошлагон зиёли фақат менгина эдим Буни ҳозирги вақтда марказий ижроком раисининг муовини ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев яхши биладир. Исмаил Обидовга мирза бўлиб, уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотга чақириб, тарғибномалар ёза бошладим Уларнинг баъзиси ўшал вақтдаги — «Улуғ Туркистон» газетасида ва баъзиси варақа равишда босилиб, тарқатилар эди ва мундин бошқа, эски шаҳарда янги уюштирила бошлагон касаба союзларининг ҳар бирини янгио чишда саркотиб тариқасида иштирок этар ва уларга қўлимдан келгани қадар раҳбарлик қилар эдим.

1918 йилнинг бошларида эски шаҳар озиқ-комитети бойлар қўлидан олиниб, Комитетнинг раислиғига ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев тайин қилингон эди ва мен

мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблиғига кирдим. 1919 йилнинг аввалларида озиқ комитети томонидан чиқарилмоқчи бўлган «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлиб тайинландим. 1920 йилда касабалар шўросига саркотиб бўлиб кирдим ва эски шаҳар касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарга хабар ва мақолалар ёзиб турдим. Шу кунгача шўро идораларида қилган хизматларимни бирма-бир санаб ўлтириш узоққа чўзилатурган бўлганликдан, мундин кейин муассаса исмларинигина аташ билан кифояланаман: «Рўста» деворий газетасида мухбир бўлиб, «Иштирокиюн» ва «Қизил байроқ» газеталарида мухбир, собиқ Туркистон марказий фирқа қўмитасининг ташвиқот бўлиmidан чиқадурган «Инқилоб» ва «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва сотрудник бўлиб, «Муштум» журналининг муанниси ва таҳририя аъзоси бўлиб, то 1924 йилгача (шу йили А. Қодирий ўқиш учун Москвага кетади. Ред.) меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим. Шу ўтган етти йил орасида шўролар ҳукумати ва фирқадан бир оғиз танбия олмадим. Хулоса, бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, мени хизматларим матбуот билан равшандир. Ва хизматим инқилобий «Қизил Ўзбекистон»нинг ҳар бир аъзосига маълумдир. Ишчи-деҳқонлар ёзган асарларимни сўйиниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилаklarини яқиндан билгувчи, бунинг устига Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ходимлари эдим. Мени бойлар, эшонлар кўролмас эдилар, чунки мен уларни ишчи тилидан чаққан ва сирларини очувчи душманлари эдимки, буларни ҳам сўзлаб ўлтиришга ҳожат йўқ, ҳақиқат майдонда.

Шу хизматларимни албатта осонлик билан майдонга қўймадим. 1917 йил билан 1923 йил ораларини хотирингизга олингиз. Мамлакатда рўзгор бузғунлиги, босмачилик, очлик ва бошқа хароботлар.

Ишчилар ҳукуматига хизмат қилишда оилам билан оғир, фоже очлик кунларини кечиришга тўғри келди. Оладурган маошим ҳам менга қарашлиқ тарбиямдаги етти-саккиз жоннинг озиғига етмас эди. Лекин озодлик йўлида ҳар қандай оғирликқа ҳам чидаб, муқаддас хизматимни ҳамиша давом эттира бердим. Бас, шу ҳолда мантиқ қолипига солиб муҳокама қилинсин, меҳнаткашларнинг заиф ва ҳар бир жиҳатдан нуқсон-

ли бўлгон кунларида улар ёнида собит қолиб, букун меҳнаткашнинг гуллай бошлагон даврида тескарчилик кўчасига кирсинми? Бойлар, уламолар, чўнтакчи хоин ва ўррилар, умуман, Ўзбекистон тескарчиларига қарши матбуот майдонида жиҳоди акбар эълон қилиб, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескарчи душманлар қаторлаштиргон бир киши шўролар ҳукумати-нинг аини гуллаган кезида зиёнли деб топилсинми?

Балки мени фирқасизликда айблагувчилар, ўзинг меҳнаткаш, деҳқоннинг дардига шунчалик яқин бўлатуриб, нега фирқага кирмадинг, дегувчилар ҳам бўлур. Бу ҳақли гап, дарҳақиқат мен шунда айбликман, чунки маним табиатимда фардликка¹ яқин бир хусусият бор эди. Фирқанинг интизомига бўйсуна олмаслигимдан қўрқар эдим. Аммо ўзим гоё ва иш эътибори билан чин коммунист эдим.

Октябрь кундан-кунга ўсди. Унинг ўсиши баробарида маданий, илмий эҳтиёжлар ҳам ўсди. Юқорида ҳам айтиб ўтдим. Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йигит эдим. Унча-мунча билган нарсаларим ҳам ўз тиришувим орқасида замон шароити ва мажбурияти остидаги чала-чулпа гаплар эди. Кейинги кунларда нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмасимни сездим. Ва 1924 йилда хизматимдан жавоб олиб, Масковга ўқишга кетдим. Мақсадим, уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди. Масковдан 1925 йилнинг июнь ойида ёзги таътилга Тошкентга қайтдим. 1925-26 йилнинг таҳсилига Масковга бораман, деб тайёрлонгон вақтимда Алимов² мени олиб қолди. Алимовнинг мени олиб қолишининг сабаби шулки, ул менинг қандай киши эканлигимни яхши билар эди. Чунки бултур мен унинг билан Масковда олти ой бир ҳужрада яшагонман ва меним қандай йигит эканимни ул яхши синаган эди. Биринчи ноябрда бўлса керак, «Муштум» хизматига киришганман...

Сўзимнинг охирида ўзимнинг асли гоё ва маслаким билан ҳам ҳозиримни қисқача таништириб қўяйин: мен Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Бу гапни қўрқиб эмас, балки

¹ Фардлик — ёлғизликка интилиш.

² Комилжон Алимов — ўзбек коммунистик матбуоти ар-боби.

виждоним, имоним тазийқи остида сўзлайман. Лекин бу озодлиғдаги чин курашчилар, лабзсиз қўрқоқлар, шахсий адоват орқасида бахт кутгувчи майда кишилар бўлмаслар: аммо ўртоқ Лениннинг соғлом, улуғ, ғазаматсиз, гидирсиз йўлиға томон холис ниятда бел боғлағувчи қаҳрамонларгина бўлурлар. Менинг ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим.

Абдулла Қодирий
(Жулқунбой)

1926 йил, 15 июнь
Тошкент.

ТУПЛОВЧИДАН

Биз Абдулла Қодирийдан беш фарзандмиз: опам—Назифа (1916), мен (1918), синглим — Адиба (1924), укам — Масъуд (1926), кичик синглим — Аниса (1930). Ҳаммамиз ҳам уйли-жойли, бола-чақалимиз. Мен ва укам Масъуднинг касбларимиз врачлик. Опа ва сингилларим эса уй бекаларидирлар. Ойим Раҳбарбону Расулмуҳаммад қизи (1897—1943) эскича саводли, ишламаган, уй бекаси эдилар.

Қодирий таваллудларига тўқсон йил бўлди. Бу давр ичида асарлари ўз тилимизда ва бошқа қардош халқлар тилларида қайта-қайта нашр этилиб келмоқда, адиб ва унинг асарлари китобхонлар оммасига кенг танилиб бормоқда. У кишининг хотирасини абадийлаштириш мақсидида номларига маҳалла, кўчалар, мактаблар, кутубхоналар, маданият уйлари, колхозлар, ҳайкаллар, қабртош, музейларда кўргазмалар қўйилмоқда. Ҳаёт, ижодларига бағишлаб ҳужжатли фильм, асарларидан кино ва пьесалар яратилмоқда. Бу тадбирлар Коммунистик партиямиз ва давлатимизнинг адабиётимизга бўлган ғамхўрлигидан бир намунадир. Биз Абдулла Қодирий авлодлари Партия ва Ҳукуматимизнинг бу ғамхўрлигига чексиз миннатдорлик изҳор қилишга бурчлимиз.

АЙРИМ АВТОРЛАР ХАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР

- Мўминжон Муҳаммаджон ўғли* — журналист, ёзувчи.
(Тошқин)
- Раҳмат Мажидий* — мунаққид, олим.
Искандар Икромов — Ўзбекистон ССР халқ рассоми.
Нодир Назаров — журналист.
Усмон Муҳамедов — пенсионер.
- Раҳмат Азизхўжаев* — пенсионер, ёзувчи.
Юнус Юсупов — кекса матбаачи, шахсий пенсионер.
- Фазлиддин Ҳошимов* — Республикада хизмат кўрсатган врач.
Абдулахад Қаҳҳоров — Тожикистоннинг кекса раҳбар ходими, журналист.
Акмал Ақромов — ёзувчининг ҳаммаҳалласи, мактабдоши, бухгалтер.
Сафдорхон Аминзода — Ленинобод (Хўжанд)лик, кекса журналист, пенсионер.
Абдуғаффор Ҳасанов — кекса маорифчи, шахсий пенсионер.
Султон Содиқов — кекса партия ходими, пенсионер.
Обидхўжа Тошхўжаев — раҳбар ходим, шахсий пенсионер.
Обидқори Қаримов — педагогика фанлари кандидати, математик.
Нуъмон Илҳомов — юридик фанлар кандидати, доцент.
Салим Қаримов — журналист.

Имоғомжон Исажонов
Баҳром Иброҳимов

Наби Юсуфий
Субутой Долимов
Мели Жўра
Шоусмон Шоқосимов

Люда Неломняше

- ёзувчининг боғбон дўсти.
- кекса партия ходими, журналист.
- ёзувчи.
- адабиётшунос олим.
- журналист.
- ёзувчининг ҳаммаҳалласи, ташкилотчи.
- львовлик китобхон.

МУНДАРИЖА

<i>Ойбек. Реалист санъаткор</i>	3
<i>Мўминжон Муҳаммаджон ўгли. Жасоратли адиб</i>	6
<i>Раҳмат Мажидий. Ажойиб инсон</i>	8
<i>Назир Сафаров. Қарордан сўнг</i>	10
<i>Комил Яшин. Ҳақиқатни Лениндан топди</i>	12
<i>Ғайратий. Босмахонада. Маълумот излаб</i>	10
<i>Абдулла Қаҳҳор. Шуниси ажабки</i>	19
<i>Миртемир. Шингил эсдаликлар</i>	20
<i>Иззат Султонов. Худди момақалдироқдай</i>	23
<i>Уйғун. Оз бўлсин-у, соз бўлсин</i>	24
<i>Йўлдош Шамшаров. Улуғ адиб эди</i>	25
<i>Ҳабиб Нуъмон. Юрган йўлларида ҳам</i>	32
<i>Искандар Икромов. Чин инсон</i>	35
<i>Музайяна Алавия. Ҳаммаёқ музайян</i>	38
<i>Нодир Назаров. Гап «ўғирлаб» ўтирар эдилар</i>	42
<i>Усмон Муҳамедов. Самарқанд дарвоза хонадони</i>	45
<i>Мумтоз Муҳамедов. Чаман</i>	55
<i>Раҳмат Азизхўжаев. Эшонгузар маҳалласида</i>	56
<i>Юнус Юсупов. Ота изидан</i>	63
<i>Фазлиддин Ҳошимов. Жулқунбой берган кўчат</i>	65
<i>Абдулаҳад Қаҳҳоров. Бир учрашув тарихи</i>	72
<i>Зиннат Фатхуллин. Максим Горький ҳузурда. Қозон</i> <i>шаҳрида</i>	78
<i>Акмал Ақромов. Мактабда</i>	82
<i>Сафохон Аминзода. Ҳайвон суяги экан</i>	84
<i>Абдуғаффор Ҳасанов. Қурултойда</i>	87
<i>Султон ота Содиқов. Ширкатда</i>	90
<i>Эргаш Рустамов. Ўзига хос услубда</i>	92
<i>Обидхўжа Тошхўжаев. Шундагина бирор нарса</i>	94
<i>Обид қори Каримов. «Жулқунбой гап ёзиптими?»</i>	95
<i>Нуъмон Илҳомов. Гул шайдоси эди</i>	96
<i>Салим Каримов. Озгина ўт бериш керак</i>	99
<i>Иноғомжон Исажонов. Кўктеракда</i>	100
<i>Баҳром Иброҳимов. «Аввал пулини тўла»</i>	101

<i>Наби Юсуфий. Ёз кунларининг бирида</i>	103
<i>Субутой Долимов. Қувониб айтаманки</i>	105
<i>Мели Жўра. «Улоқда» улоқни олиб қочибди</i>	106
<i>Шоусмон Шоқосимов. Иш адолатли бўлсин</i>	111
<i>Люда Неломняше. Мактуб</i>	113
<i>Ҳабибулла Қодирий</i>	
Чимкентда	111
Отам яратган боғ	118
Қолдирғоч ҳикояси	126
Кўчамизда кутубхона	130
«Она, дадам нега йиғлаяптилар?»	133
Нега севиб ўқилади?	138
Шянги хикоялар	142
Баъзи изоҳ ва қайдлар	149
Абдулла Қодирий ҳақида қардош ва чет эл адiblари- нинг фикрлари	164
Абдулла Қодирий. «Илова»	165
Тўпловчидан	171
Айрим авторлар ҳақида маълумотлар	172

На узбекском языке

СБОРНИК

А. Қадыри в воспоминаниях современников

Тақризчилар: *М. Осим, И. Султон*

Редакторлар: *М. Жамил, М. Отажонова*
Рассом В. Шумилов

Расмлар редактори *Ю. Габзалилов*

Техник редактор *М. Мирражабов*

Корректор *Ш. Назарова*

ИБ № 3312

Босмахонага берилди 24.10.85. Босишга рухсат этилди 19.03.86. P14561 Формат
84X108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2 Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли
босма л. 9,24. Шартли л. кр-оттиск 9,24. Нашр л. 8,3 Тиражи. 10000. Заказ188/1838.
Баҳоси ис. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат ко-
митети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 3 босмахонасида
босилди Тошкент, Юнусобод, Муродов кўчаси, 1.